

архивист

историја

архивист
документи

историја

архивистика
документи

архивистика
историја

архивистика
докуме
архивисти

МАКЕДОНСКИ АРХИВИСТ

Број 29-30
2021

Списание на Државниот архив на Република Северна Македонија

Редакциски одбор / Editorial Board

Емил Крстески (главен и одговорен уредник) / Emil Krsteski (editor-in-chief)
Јасмина Дамјановска / Jasmina Damjanovska
Ленина Жила / Lenina Zhila
Драган Зајковски / Dragan Zajkovski
Борче Илиевски / Borche Ilievski
Катерина Мирчевска / Katerina Mirchevska
Љупка Тодоровска / Ljupka Todorovska
Светлана Успрцова / Svetlana Usprcova

Меѓународен редакциски одбор / International Editorial Board

Ен Ј. Гилиланд / Anne J. Gilliland (Los Angeles)
Милена Петкова Енчева / Milena Petkova Encheva (Sofija)
Влатка Лемик / Vlatka Lemić (Zagreb)
Александар Стикалин / Aleksandar Stikalin (Moskva)
Бојан Цвелфар / Bojan Cvelfar (Ljubljana)

ISSN 0350 – 1728

МАКЕДОНСКИ АРХИВИСТ

Година XXVI

Број 29 – 30

Скопје, 2021

СОДРЖИНА

СЕДУМ ДЕЦЕНИИ ДРЖАВЕН АРХИВ

Свечена академија – седум децении Државен архив	9
Емил Крстески: Чувар на нашето минато – светилник за нашата иднина	11
Зоран Заев: Темел на нашиот идентитет	13
Јасмина Дамјановска: Историските документи – печат на времето	15
Бранислав Светозаревиќ: Државниот архив е значаен за нашата иднина	17
Татјана Алексовска-Сапунџиоска: Суштински извор на историјата	21

СТАТИИ

Ацо Ангеловски: Предавање архивски материјал во Државниот архив	23
Славица Николовска: МАИИС – Македонски архивски интегриран информациски систем – од идеја до реализација	31
Елисавета Марковиќ: Методи на превентивна заштита на архивски материјал и фондови од биолошки агенси	49
Марија Музалевскаја: Акцијата „Москва – со грижа за историјата“	69
Драгица Поповска: Собирање сведоштва и подготовка на хроники: активности на Сојузот на здружението на борците од НОБ	75
М.Н. Бутырский, П.Е. Лукин: Историческое и культурное наследие македонских земель в записях П.Н. Милюкова (1900 г.)	85

CONTENTS

SEVEN DECADES OF THE STATE ARCHIVES

Solemn Academy – Seven Decades of the State Archives	9
Emil Krsteski: Keeper of our Past – Beacon for our Future	11
Zoran Zaev: Foundation of our Identity	13
Jasmina Damjanovska: Historical Documents – Seal of Time	15
Branislav Svetozarvikj: The State Archives is Important for our Future	17
Tatjana Aleksovska-Sapundjioska: Essential Source of History	21

ARTICLES

Aco Angelovski: Depositing Archival Material in the State Archives	23
Slavica Nikolovska: MAIIS - Macedonian Archival Integrated Information System – from idea to Realization	31
Elisaveta Markovikj: Methods of Preventive Preservation of Archival Material and Fonds from Biological Agents	49
Marija Muzalevskaya: Action "Moscow - with Respect for History"	69
Dragica Popovska: Collecting Testimonies and Preparing Chronicles: Activities of the Union of the Association of combatants in the People's Liberation War	75
M.N. Butirsky, P.E. Lukin: The Historical and Cultural Heritage of the Macedonian Country in P. N. Milyukov's Records (1900)	85

Росица Ангелова: Кумановската окружна управа известува.....133

Ребека Бајдевска-Ѓошевска: Државен архив на Република Северна Македонија – Фонд „Државна болница – Велес (1922 – 1944)“.....153

Јасмина Дамјановска: Работата на Архивското средиште во Титов Велес (1951 – 1953) – Извештај на првиот раководител Петар Стојановски167

Сашо Додевски: Југословенско-суданските односи: учеството и придонесот на кадарот од Македонија во дипломатска служба на СФР Југославија193

ПРИКАЗИ

Елвис Орбаниќ:

Влатка Лемиќ, Архивите и дигиталното време, Љевак, Загреб 2019207

Борче Илиевски:

Османлиски документи за историјата на Македонија – Пописи од XIX век, Скопски Санџак, Каза Скопје (1832/33) (Предговор и коментари: доц. д-р Аднан Шериф, проф. д-р Музафер Бислими, м-р Ирфете Ибраими, Скопје, 2020, 639)211

Благој Зашов:

Десет дена Крушевска република – 2021 година историја на Македонија и Крушево во романските дипломатски документи (1901 – 1903) (Вовед, избор и редакција Благој Зашов, Скопје 2020, 572)215

Љупка Тодоровска:

Хроники на селата во Леринско, том 2, книга 1 (Избор, предговор, вовед и редакција д-р Катерина Мирчевска, д-р Димитар Љоровски, д-р Љубица Јанчева, Скопје, 2019 година, 361)227

ПУБЛИКАЦИИ НА ДРЖАВНИОТ АРХИВ

(список на објавените трудови во 2020/21)231

ХРОНИКА НА НАСТАНИТЕ ВО ДРЖАВНИОТ АРХИВ233

Rosica Angelova: Kumanovo District Administration Reports133

Rebeka Bajdevska-Gjoševska: The State Archives of the Republic of North Macedonia – Fond "State Hospital - Veles, (1922 - 1944)"153

Jasmina Damjanovska: The Activity of the Archives Center in Titov Veles, 1951 – 1953 – Report of its first Head, Petar Stojanovski167

Saso Dodevski: Yugoslav-Sudanese Relations: The Participation and Contribution of the Macedonian Staff in the Diplomatic Service of SFR Yugoslavia193

OVERVIEWS

Elvis Orbanić:

Vlatka Lemić: Archives and Digital Era, Ljevak, Zagreb 2019207

Borče Ilievski:

Ottoman Documents on the History of Macedonia - Censuses from the 19th century, Skopje Sanjak, Casa Skopje (1832/33), (Foreword and Comments: doc. Dr. Adnan Sheriff, prof. Dr. Muzafer Bislimi, Irfete Ibraimi M.A., Skopje, 2020, 639)211

Blagoj Zašov:

Ten Days of the Krushevo Republic - 2021 History of Macedonia and Krushevo in the Romanian Diplomatic Documents (1901 - 1903) (Foreword, selection and redaction: Blagoj Zašov, Skopje 2020, 572)215

Ljupka Todorovska:

Chronicles of the Lerin Region Villages, volume 2, book 1 (Selection, foreword, introduction and redaction: Dr. Katerina Mirčevska, Dr. Dimitar Ljorovski, Dr. Ljubica Jančeva, Skopje, 2019, 361)227

PUBLICATIONS OF THE STATE ARCHIVES

(list of published works in 2020/21)231

CHRONICLE OF EVENTS IN THE STATE ARCHIVES233

СВЕЧЕНА АКАДЕМИЈА – СЕДУМ ДЕЦЕНИИ ДРЖАВЕН АРХИВ

Јубилеите се повод да се потсетиме на значењето на некои институции, на нивниот белег што го оставиле зад себе, но и она што им го даваат и им го оставаат на идните генерации како завет и историско богатство. Ова е карактеристично особено кога станува збор за Државниот архив, институција што 70 години грижливо и професионално го чува нашето историско и културно минато, поточно ги заштитува и ги чува историските документи, факти, записи, фотографии и други архивски материјали што имаат историско-научно и општествено значење и кои, сите заедно, се нераскинлив дел од нашата историја, култура, јазик и традиција – главните столбови на нашата државност и на нашиот национален идентитет.

На 1 април Државниот архив на Република Северна Македонија го одбележа јубилејот со свечена академија на која присуствуваа: претседателот на државата, д-р Стево Пендаровски, претседателот на Владата Зоран Заев, поглаварот на МПЦ г.г. Стефан, претседателот на ИВЗ Шахир Фетаху, реис-ул-улема, претседателот на Уставниот суд Сали Мурати, министрите за внатрешни работи и за култура, Оливер Спасовски и Ирена Стефоска, пратеници, градоначалникот на Скопје Петре Шилегов, директори на државни институции, амбасадори и други гости и високи претставници од институции со кои Државниот архив соработува.

На свечениот собир, кој се одржа во Музејот на македонската борба во Скопје, свои обраќања имаа премиерот Зоран Заев, директорот на Државниот архив д-р Емил Крстески и претседателот на Меѓународниот архивски совет д-р Дејвид Фрикер (со видео-порака), а беше промовирана монографија, која ја приредија д-р Јасмина Дамјановска и д-р Бранислав Светозаревиќ. Овој свечен настан беше заокружен со претставување на изложбата „Скопска градска општина“, посветена на градоначалниците на Скопје од крајот на 19. век до денес, а им беа доделени и благодарници на заслужни архивски работници.

д-р Емил Крстески

Емил Крстески¹

ЧУВАР НА НАШЕТО МИНАТО – СВЕТИЛНИК ЗА НАШАТА ИДНИНА

Државниот архив во изминатите 70 години се гради како значајна државна институција, се разбира кога станува збор за нашата историја, култура, традиција и сето она што го карактеризира националниот белег.

Сознанијата за минатото и за историјата воопшто не би биле можни доколку не би постоеле државните архиви, со чија помош може да се разбере минатото и неговите позитивни вредности, како и неговото значење за опстојувањето и за идентитетот на која било држава и нација.

Во нашите депоа се наоѓаат мошне важни документи што се однесуваат на нашето минато – оригинални документи, писма, фотографии и други материјали од познати револуционери, илинденци, просветители и писатели, уметници, општествени дејци, како и документи од најзначајните политичко-историски процеси, настани и личности од поново време.

Во сите изминати години очигледен е постојаниот раст на Државниот архив, кој добива свој европски лик со прифаќањето на европските начела и прописи што се однесуваат на архивистиката и кои се вметнати во новиот Закон за архивска дејност, како и со спроведувањето на процесот на дигитализација на историските документи и материјали.

Особено е важно Државниот архив што повеќе да се модернизира и да биде отворен за истражувачите, научниците, студентите и за сите оние што се интересираат за историјата. Со дигитализацијата, практично, не само што се обезбедува заштита на архивскиот материјал и историските документи, туку тие стануваат достапни за сите.

Една од дејностите на Архивот е и публикување историски книги, зборници на документи, брошури, каталози, изложби и специјални едиции на документи верни на оригиналот, со што ја презентираме нашата историја пред пошироката јавност. Државниот архив двапати годишно го објавува и списанието „Македонски

¹ Д-р, директор на ДАРСМ.

архивист“, кое претставува своевидна збирка на научноистражувачки написи, а кое е и меѓународно признато архивистичко списание. Секоја година публикуваме и десетина наслови на книги од областа на историјата и архивистиката од домашни автори, со кои се претставуваме и на Саемот на книгата во Скопје, а наскоро планираме да објавуваме и книги од странски автори за актуелна тематика од областа на историјата и архивистиката.

Вистинската и целокупна претстава за една земја, за нејзината историја, култура и традиција е можна само врз основа на постоењето на националните архиви, и сè додека тие постојат како места на колективна, јавна, социјална меморија, меѓу нас и во нас ќе преовладува и чувството на припадност, на сигурност и на национална свест.

Потрагата по вистината за минатото воопшто не е едноставна и таа како никогаш да не завршува. И не треба да нè отргне од сегашноста и да ни ја намали желбата за пробивање во длабочините на архивските депоа. Но, исто така, таа не смее да се одрази врз нашиот просперитет, вистинското значење и смислата на нашето опстојување во современиот свет.

Еден француски филозоф вели дека меморијата и помнењето се мошне значајни за нашето постоење и за она што се случило. Тој потенцира дека губењето на меморијата е почеток на нашето целосно исчезнување, зашто тоа го сочинува целиот наш живот. И ќе дополни: „Помнењето е наша поврзаност, наш разум, наше дело, наша свест, и без него ние сме ништо“.

Во таа смисла би додал дека Државниот архив е нашиот паметник, чувар на нашето минато, на нашата историја и светилник за нашата иднина.

Зоран Заев¹

ТЕМЕЛ НА НАШИОТ ИДЕНТИТЕТ

Државниот архив, кој е темел на нашиот идентитет и сведок на нашата историја, култура и традиција, несомнено има значајна улога, пред сè, како чувар на нашата колективна меморија и националните вредности.

Токму на денешен ден, во 1951 година, првпат Државниот архив го добива своето место како самостојна институција со ингеренции и одговорност да го прибира и да го чува колективното паметење на нашите предци за да го наследат и афирмираат генерациите што доаѓаат.

Државниот архив е историско-научен храм, кој претставува своевиден мост меѓу минатото и иднината. Почетна точка во истражувачката генеза за најзначајните елементи поврзани со идентитетот на еден народ. Бидејќи архивскиот материјал е заштитено историско и културно наследство и е наше трајно национално богатство, Државниот архив за нас претставува еден од столбовите на нашиот идентитет и наша афирмација на меѓународен план.

Долгот и обврската кон идните поколенија за безусловно чување на историјата и трајното национално богатство, паѓа токму врз плеките на Државниот архив, кој денес претставува современа институција, која врз научно-стручна основа врши инспекциски и експертски надзор врз работата на приватните иматели и на државните институции и од нив го прима, го средува и обработува, го заштитува и го дава на користење архивскиот материјал.

Пред оваа несомнено значајна институција, како предизвик и приоритет стои процесот на дигитализација, кој поинтензивно ќе почне да се спроведува во втората половина од оваа година. Со тоа Државниот архив ќе биде рамноправен со европските и светски архиви и ќе може многу полесно и поуспешно да соработува со нив и со сите други кои имаат интерес за материјалите што се чуваат во оваа институција.

Истражувањата на архивскиот материјал во земјава и во странство придонесува и за изнаоѓање нови историски значајни факти, документи и воопшто

¹ Претседател на Владата на Република Северна Македонија.

на архивска граѓа. Успешната соработка со архивите во светот, дополнително придонесува за размена на мислења и искуства и за постојани контакти со архивите каде што има и може да се најдат документи што се однесуваат на нашата историја и на идентитетот на македонскиот народ и на другите етнички заедници.

Дами и господа, верувам дека оваа 70-годишнина ќе биде поттик за Државниот архив уште повеќе да ја развива својата дејност и да овозможи пошироката јавност што повеќе да биде запознаена со неговата работа. Како покровител на овој значаен јубилеј како претседател на Владата на Република Северна Македонија, сакам да се заблагодарам и да ја искажам мојата искрена и длабока почит кон сите сегашни и поранешни вработени во Државниот архив, кои неуморно и посветено работеле и работат и оставиле и оставаат значаен печат во оваа институција и за нашата историја.

Сакам, исто така, да ве уверам дека Владата на Република Северна Македонија е посветена на создавањето најдобри можни услови за функционирање на Државниот архив, а воедно, тука сме, заедно да се соочиме со сите предизвици кои нè очекуваат, а се поврзани со процесот на дигитализација на архивските документи и материјали, како и за изнаоѓање соодветен објект со европски стандарди, со техничкото опремување и со донесувањето нов Закон за архивска дејност.

Треба да бидеме горди на сите досегашни достигнувања со кои може да се пофали Државниот архив и ви посакувам уште поголеми успеси во годините што се пред нас.

Јасмина Дамјановска¹

ИСТОРИСКИТЕ ДОКУМЕНТИ – ПЕЧАТ НА ВРЕМЕТО

Одбележувањето на јубилеите секогаш нè наведува на помислата што сме направиле во изминатиот период за институцијата во која функционираме и се вложуваме, од каде и со што сме почнале, што сме постигнале и до каде сме се издигнале.

Тие одговори и таа ретроспектива се обидовме да ги донесеме и со монографијата „Печат на времето – 70 години Државен архив (1951 – 2021)“. Одлуката на колегите во редакцискиот одбор беше насочена кон тоа, да се навратиме кон дејноста на првите архивски работници, нивниот ентузијазам и професионализам, како и на работата и на следните генерации архивски работници и развојот на архивската мисла и дејност до ден-денес.

Архивот многупати досега ја прикажуваше својата богата ризница на спомени, прикажувајќи ги најстарите, најзначајните, најрепрезентативните архивски документи, па за нас беше вистински предизвик по првпат да објавиме поголем број документи кои сведочат за конкретното работење на нашата институција низ изминатите седум децении.

Затоа почнавме од почетокот, кога на првите архивски ентузијастички им беше доверена одговорност да ја издигнат тогашната Државна архива во видна институција. Низ документите на Државниот архив имавме можност одблиску да се запознаеме со нивните мали и големи подвизи за спасување, прибирање, сместување и заштита на архивската документација од минатото. Во тие процеси на работа ги следиме и средувачето, обработката на архивските фондови, изработката на научно-информативните средства, па сè до нивното публикување и ставање на услуга на граѓаните и истражувачите. Тие тоа го правеле паралелно со нивната стручна едукација, која дотогаш не била позната на овие простори. Низ нивните обуки и стручни усовршувања во земјата и странство го следиме и развојот на нашата институција, преку континуираното опремување на сите сектори со соодветни услови и опрема за работа, реконструкција на постојните и изградба на нови специјализирани објекти.

Низ документите се сретнавме со основачите на Државната архива, но и со првите раководители на архивските средишта во девет градови низ Македонија,

¹ Д-р, советник во Одделението за публикување архивски материјал, ДАРСМ.

благодарејќи на кои денес функционираат подрачните одделенија на Државниот архив на Република Северна Македонија.

Се сретнавме и со одговорните на Одделението за филмска документација, кои речиси две децении се грижеле за зачувување на филмската архивска документација наменета и понудена за истражување, сè до нејзиното предавање на Кинотеката на Македонија, која како соодветна институција ја презела на повисоко ниво улогата на тоа одделение.

Ги следевме почетоците, но и импресивните резултати од меѓународната соработка на Архивот, пред сè во дополнувањето на постојните фондови со архивски материјали за Македонија коишто недостигале. Станува збор за неколку милиони микроснимки на документи чишто оригинали денес се чуваат во стотици архивски институции низ светот. Овој своевиден подвиг бил постигнат благодарејќи на големата ангажираност на архивските работници, но и на стручните надворешни соработници, и тоа во најголем дел врвни научници од областа на историската наука во нашата држава. Нив, пак, ги наследиле стручните архивски кадри, кои се дел од ваквата соработка, која до денес резултира со нова и досега неистражена документација.

Не помалку значаен подвиг на нашите колеги претставувало спасувањето на архивските фондови, кои за време на катастрофалниот земјотрес во Скопје, во 1963 година, биле изложени на оштетување и уништување. Благодарејќи само на нивната брза интервенција, добра организација и неизмерна желба на целокупната општествена заедница да се спасат сведоштвата на нашето минато, штетните последици биле сведени на минимум, а Државниот архив продолжил да работи со уште поголеми успеси.

Во монографијата ги проследуваме и законите, уредбите, прописите, интерните акти низ кои го следиме архивското законодавство, примената на меѓународните стандарди во архивското работење, но и архивската дејност воопшто, потоа изложбите, публикациите, јавните настани, кампањите за популаризација на архивската дејност и слично. Во последниот дел го проследуваме и периодот кога Архивот се посвети на дигитализација на архивскиот материјал и кога се вложуваат напори за набавка на нова опрема.

Монографијата прикажува повеќе од 150 документи, фотографии од настани, изложби, посети, меѓународни договори, кои ја следат успешната историска приказна на Архивот и неговите вработени, но и Препораката на европската политика за достапност на архивскиот материјал. Таа изречно наредува дека некое општество може да се смета за демократско само тогаш кога на сите негови граѓани ќе им овозможи преку документите да ја запознаат сопствената историја. Зошто? Затоа што стручно обработениот архивски материјал е тој што единствено го потврдува континуитетот на државата и нацијата и осигурува опстанок на човековото паметење.

Значењето и одговорноста на Архивот и архивските работници е огромна. Монографијата е само еден мал обид да им се заблагодари на сите кои беа дел од таа успешна приказна во текот на овие 70 години реализација. Впрочем, ниту една книга не ја исцрпила темата на својот наслов, а тоа ќе биде предизвик на следните уредувачи на вакви и слични изданија.

Бранислав Светозаревик¹

ДРЖАВНИОТ АРХИВ Е ЗНАЧАЕН ЗА НАШАТА ИДНИНА

Создавањето на новата монографија „Печат на времето – 70 години Државен архив (1951 – 2021)“ беше нов предизвик за тимот со оглед на фактот што не смееше да биде само хронолошко продолжение на претходните. Како и другите монографии пишувани на оваа тема, во неа се содржани сите поважни сегменти кои ги опфаќа дејноста на Државниот архив, како и историскиот развој на институцијата, развојот на правната регулатива поврзана со архивската дејност, развојот на неговата внатрешна структура, односно секторската поделба и покриеноста на административно-територијалната надлежност преку деветте подрачни одделенија низ државата и улогата на централниот дел како матичен архив. Со оваа монографија ги опфаќаме развојните фази на работните процеси во рамките на секторите и следењето на документарниот материјал од неговото создавање, чување и средување кај имателите, преку преземањето во Државниот архив, каде што понатаму добива свој конечен облик како архивски материјал. Оваа книга го проследува и развојот на техничките средства и условите за работа во институцијата.

Но, во центарот на нашето внимание се многуте генерации архивски работници, кои ја граделе историјата на оваа значајна институција. Посебно место им припадна на првите генерации, не само како наша морална должност кон оние кои ја создадоа институцијата, туку и почит кон подвигот кој го понесоа, создавајќи врвна државна институција речиси од ништо. Паралелно со создавањето на институцијата и првите години на нејзиниот развој, нашите колеги во од, или поточно во трк, беа принудени и самите да се преобразуваат од обични државни службеници со несоодветно образование во професионални архивски работници. Покрај овој голем предизвик, македонските архивисти биле исправени пред уште една важна задача, да го запознаат и целото македонско општество и јавноста за улогата на архивите во државата, бидејќи таа дејност била голема непознаница. Следејќи ги документарните сведоштва за тие години, можевме да ја почувствуваме тежината на задачите на нашите колеги, кога правеле големи пропагандни акции

¹ Доц., д-р, помошник-раководител на Секторот за заштита на архивски материјал, ДАРСМ.

за популаризација на важноста за зачувување на старите документи и записи, кои во тоа време биле третирани како „непријателска документација од претходните режими која треба да се уништи“, неважни документи, огревен материјал, хартија за правење цигари, а голем дел од тој скапоцен материјал, во услови на голема економска криза се користел повторно за создавање акти од другата празна страна на листот. Во овој труд првпат посветуваме достоинствено внимание и на скопските архивисти од првите генерации, кои се соочиле со уште еден голем предизвик, катастрофалниот земјотрес во 1963 година, само 12 години од создавањето на државниот архив, но и на солидарноста на другите архивисти од Македонија и Југославија.

Архивите не се само чувари на минатото на државата и нацијата, тие денес во светот и кај нас се институции кои активно учествуваат во голем дел актуелни процеси на современите држави. Според тоа, мошне битно е да сфатиме дека архивот не ги чува само нашите колективни, национални и државни пишани сведоштва и докази од минатото. Денес модерниот архив се грижи за документите кои секојдневно ги генерираат државните институции, го следи целокупното нивно движење и заштита низ системот, од нивното создавање, обликување, правилно архивирање со рок на чување, па сè до нивното преземање во депоата на архивот. Архивот, денес е сервис на граѓаните, институциите и стопанството, кој на дневна основа обезбедува стотици заверени копии од документи, кои овозможуваат непречен процес на општествените дејности. Во монографијата не го забораваме и учеството на нашата институција во многу современи процеси на државата, па така за беспрекорно спроведување на некои крупни процеси, се вложува голем напор на архивските работници. Како примери ги наведуваме процесот на денационализација, кога во рок од пет години беа на располагање на граѓаните и институциите илјадници и илјадници документи од времето на аграрната реформа, национализацијата, конфискацијата, експропријацијата и арондацијата. Можете да замислите каков предизвик бил за архивските работници и процесот на приватизацијата и сите оние процеси настанати со промената на општественото уредување на државата, како и прогласувањето на независноста на Р. Македонија во 1991 година и годините кои следувале потоа. Зарем не е подвиг на Државниот архив што денес во неговите депоа се чуваат 11 милиони микрофилмувани документарни записи, преземени од светските архиви, а се однесуваат на судбината на Македонија, на македонската држава и нација. Верувајте, ова се само мал број наброени улоги на Државниот архив низ времето.

Една од пораките на ова дело, кои очекуваме да ги испрати до читателите е дека Државниот архив како чувар на минатото и активен чинител на денешнината, можеби најмногу е институција која е наменета за иднината, не само затоа што таа мора да го следи дигиталното време и дигитализацијата на архивското работење како приоритет за иднината, туку затоа што Државниот архив е најодговорен за сè што е зачувано од минатото на нашите предци и сè што е значајно во записите на нашата генерација во денешнината да се сочува и пренесе на најсоодветен начин на нашите поколенија во иднината. Архивскиот материјал, независно од неговата

форма во која е создаден или се чува, пергамент, кожа, хартија, дрво, микрофилм, аудиоленти, хард-дискови итн., е сопственост на идните поколенија.

Читателот ќе забележи дека споменатите општествено-политички промени се одразиле и врз именувањето на нашата институција од Државна архива на НРМ, преку Архив на Македонија, потоа Државен архив на Република Македонија и последно Државен архив на Република Северна Македонија.

Се потрудивме да им посветиме посебно внимание и на сите одделенија на Архивот што функционираат низ целата држава. Секое од овие одделенија, во Скопје, Тетово, Охрид, Прилеп, Битола, Велес, Куманово, Штип и Струмица, има своја приказна и тие секако заслужуваат и посебни монографии. За дел од нив вредните колеги од овие одделенија имаат објавувано значајни трудови, а за некои се во подготовка.

Отстапивме значаен простор на фотографиите и факсимилите, но овој пат не на драгоцените документи кои се чуваат во депоата на Државниот архив, туку на сведоштвата на развојот на институцијата и нејзините одделенија, на нејзините големи успеси на меѓународен план, за врвните признанија кои ги добивала низ изминатото време, за научните статии во архивските списанија на институцијата и необично богатата издавачка дејност, за усовршувањето на стручните кадри дома и во светските архивистички центри, за создавањето и работењето на различни архивски здруженија, но и членувањето на Државниот архив во светските архивски асоцијации.

Сепак, низ целиот текст, особено низ неговиот историски дел, одлучивме да следиме еден значаен сегмент, на кој сметавме дека досега не му е посветено доволно внимание. Внимателниот читател може да забележи дека низ текстот се обрнува внимание и на развојот на архивистичката мисла, најпрвин кај едуцираните кадри на Државниот архив, а потоа и во општеството кое одговара на новите барања на архивистиката со нови вложувања во него.

Токму преку увидот на овој вид документи кои биле создавани во изминатите седум децении во Државниот архив имавме чест и задоволство да го следиме развојот на архивистичката мисла. Всушност, развојот на архивската дејност не зависи толку од технолошките новитети и услови за работа, колку што зависи од развојот на архивистичката мисла. Динамиката на општиот развој на архивската дејност е еквивалент на динамиката и развојот на архивистичката мисла.

Ако во првата половина на 20 век, перцепцијата на јавноста за архивистичката дејност беше непозната, со создавањето на Државниот архив почна една нова претстава за нејзината улога. Најпрвин се сметаше дека архивите се некакви институции поврзани со историјата, па така и архивите беа наречени историски архиви. Потоа долго време архивската дејност функционираше во рамките на Советот за култура, иако, веќе подолго време, архивите практично беа неизоставен и комплементарен дел од државната управа. Од осамостојувањето на Р. Македонија, што значи 30 години наназад, Државниот архив претставува посебна државна институција како единствена управна организација на нејзината територија, која за

својата работа директно е одговорна на Владата, која активно ги следи и учествува во сите општествени процеси на нашата држава.

Кога зборуваме за развојот на архивистичката мисла, тој развој нема да биде толку корисен за развојот на архивската дејност доколку остане како мисловно достигнување на одредени архивски работници, дури и на одговорните луѓе на институцијата, туку кога таа архивистичка мисла ќе биде пренесена и ќе созрее како изградена перцепција за значењето на развојот на архивската дејност во пошироката јавност.

Скромно се надеваме дека оваа монографија ќе биде корисна литература за архивистите и студентите по архивистика и ќе биде еден од оние „медиуми“ кои ќе влијаат врз разбирањето на улогата на архивистичката дејност во нашата држава, за да се изгради доволно свест дека вложувањето во неа од страна на државата е вложување во заштитата на нејзините стратешки интереси.

Татјана Алексовска-Сапунџиоска¹

СУШТИНСКИ ИЗВОР НА ИСТОРИЈАТА

Работата на архивистите се согледува во четири клучни моменти: моментот на создавање факти, моментот на собирање на фактите, моментот на пронаоѓање на фактите и моментот на ретроспективното значење и создавање историја, во крајна инстанца. Архивистот никогаш не се откажува од својата работа, никогаш не се смирува и најпосле – никогаш не заборава.

Државниот архив на Република Северна Македонија веќе 70 години ги чува приказните за вистинските луѓе кои битисувале на ова парче земја во минатото до денес. Чува и раскажува приказни за луѓе, процеси, војни, природни катастрофи, прослави, уривања, градења...

Една таква приказна е и приказната за животот на Скопје раскажана преку работата на неговите градоначалници во периодот од почетокот на 20 век, па сè до денес. Изложбата „Скопска градска општина“ е замислена како водич низ историјата на градот преку работата на „татковците“ и институциите на градот, зборува за урбанизацијата, индустрискиот, здравствениот, образовниот и културниот развој на Скопје.

Архивскиот материјал може да се појави насекаде – во старо прашливо писмо, прочитано и оставено списание во некој агол или сосема заборавени фотографии коишто откриваат многу нешта. Авторот на оваа приказна, д-р Јасмина Дамјановска, навлезе во фондовите на Одделението – Скопје и од обемниот архивски материјал на оваа тема издвои да се прикаже само дел од него.

Приказната за градот ја почнува со Скопската општина во времето на Јонуз-ефенди во 1881 година, а потоа продолжува со градежната и урбана експанзија за време на Јосиф Михајловиќ и бурните години меѓу двете светски војни. Го раскажува животот на Скопје за време на Втората светска војна, ослободувањето на градот и добивањето на првата и досега единствена жена-градоначалник, Вера Ацева.

Тука е и најтажната приказна за Скопје – земјотресот од 1963 година, но и приказната за големата светска солидарна помош за обнова на градот. Некои личности од приказната за нашиот главен град имаат голема, некои помала улога, некои од нив зад себе оставиле многу дела за градот некои помалку, меѓутоа – тоа е историјата. Затоа тука е Архивот да ги презентира фактите, а толкувањето е оставено на вас.

¹ Раководител на Одделението за средување и обработка на архивски материјал – стар и нов период – Скопје, ДАРСМ.

СТАТИИ

Ацо Ангеловски¹

ПРЕДАВАЊЕ АРХИВСКИ МАТЕРИЈАЛ ВО ДРЖАВНИОТ АРХИВ

Abstract: The archival material which is important for the Republic, science, and culture, as well as for legal entities and individuals as a source of common interest is protected according to the regulations for the preservation of the cultural heritage in a specific manner.

Holders of public archives and documentary material are obliged to hand over the archive material to the State Archives for permanent storing.

Holders of archival and documentary material may hand over the private archival material to the State Archives as a gift, for a financial compensation, or for safekeeping if it is assessed that it is of interest to the Republic.

Applying the legal regulations should be a mandatory obligation for both the holders and the archive.

The aim is for the archival material to be handed over, to be stored, protected, processed, and made available for usage under equal conditions for all users.

Key words: Archival material, public and private holders, extended deadlines, holders, archive, legislation.

Значењето на архивскиот материјал

Во периодот по осамостојувањето, но и во претходниот период, во Република Македонија донесени се повеќе законски и подзаконски акти (Закон за архивска граѓа², Уредба за канцелариско и архивско работење³, Упатство за

¹ Доц., д-р, советник во Одделението за стручен надзор и стручна помош кај имателите во ДАРСМ.

² „Сл. весник на СРМ“, бр. 36/90 и „Сл. весник на РМ“, бр. 36/95 и 86/2008

³ „Сл.весник на РМ“, бр. 58/96

начинот и техниката на постапување со документарниот материјал и архивската граѓа во канцелариското и архивското работење⁴) кои го регулираат канцелариското и архивското работење. Но независно од прописите и годините кога се донесени целта повеќе или помалку останувала секогаш иста. Максимално да се заштити и зачува документацијата која се создава кај имателите, односно архивскиот материјал да се предаде на надлежниот архив и притоа преземениот архивскиот материјал, согласно прописите за користење да биде ставен во функција на сите правни и физички лица, кои по разни основи си ги остваруваат своите права и обврски.

Една од суштинските цели на Државниот архив на Република Македонија, според Законот за архивски материјал⁵ е да го преземе и трајно да го чува јавниот архивски материјал и да обезбеди услови за негово непречено користење во јавноста. Право на користење имаат сите правни и физички лица под еднакви услови. Освен за остварување на функциите на државните органи и на јавните институции, јавниот архивски материјал се дава на користење за: научни истражувања, публицистички потреби, потребите на образованието, изложби и објавување, како и за остварување и заштита на слободата и правата на граѓаните (чл. 42).

Архивскиот материјал е материјал од трајна вредност и тој е од значење за Републиката, науката, културата, имателите и за други потреби, независно дали е запишан на хартија (конвенционален) или е запишан на посебен медиум (неконвенционален).

Архивскиот и документарниот материјал, според Законот за архивски материјал, се заштитуваат независно од времето, местото и начинот на нивното создавање, сопственоста и евидентираноста (чл. 4).

Грижата за заштита и чување на архивското богатство претставува неодминлива и приоритетна задача на секое општество и на секој имател. Уште повеќе што архивскиот материјал, кој е од посебно културно и историско значење како добро од општ интерес, посебно се заштитува и според прописите за заштита на културното наследство.

Предавање на јавен архивски материјал

Со донесувањето на Законот за архивски материјал од 26.07.2012 година, за прв пат во Република Македонија се направи поделба на иматели на јавен и приватен архивски и документарен материјал.

Јавниот архивски и документарен материјал е сопственост на Република Македонија. Се создава во работата на државните органи, институции, јавни установи и служби, јавни претпријатија, единици на локалната самоуправа и градот Скопје, трговски друштва основани од државата, или во кои доминантен капитал има државата и правни и физички лица, на кои со Закон им се доверени јавни овластувања (иматели).

⁴ „Сл. весник на РМ“, бр. 60/97

⁵ Закон за архивски материјал („Сл. Весник на РМ“ бр. 95/2012, 41/2014, 72/2015, 148/2015, 169/2015, 53/2016 и 11/2018)

Јавниот архивски и документарен материјал е неотуѓив. Затоа приватни правни и физички лица не смеат да собираат, стекнуваат, чуваат и поседуваат јавен архивски и документарен материјал (чл.17).

Архивскиот материјал создаден во електронска, дигитална, оптичка и други форми (записи) се архивира во изворна форма во која е создаден. Доколку не е можно да се архивира во електронска, дигитална, оптичка или во друга форма (запис), се пренесува во хартиена форма (чл.6).

Имателите на јавен архивски и документарен материјал имаат права и обврски да обезбедат услови за непречено одвивање на работите од канцелариското и архивското работење.

Имателот е должен одбраниот, среден и евидентиран архивски материјал за сите години од основањето да го смести материјалот во архивски кутии кои се распоредени по организациони единици, архивски знаци, видови акти и хронологија на создавањето.

Одбраниот архивски материјал, имателот е должен посебно да го чува, обезбеди и заштити од секаков вид на отуѓување, оштетување и уништување⁵, до неговото предавање во надлежниот архив, во состојба и рокови утврдени со закон. Тоа значи дека Државниот архив во својата надлежност превзема јавен архивски материјал на трајно чување.

Предавањето на јавниот конвенционален архивски материјал меѓу имателот и Државниот архив се врши комисијски со записник. Материјалот се предава во изворна, комплетна, одбрана и средена состојба, со попис и опис на материјалот сместен во архивски кутии, со претходна проверка на состојбата на архивскиот материјал и евиденциите кои се изработени за него, на начин и во рокови утврдени спогодбено меѓу имателот на материјалот и Државниот архив (чл.27).

Рокот за предавање на јавниот конвенционален и неконвенционален архивски материјал не може да биде подолг од 20 години од неговото создавање (чл.29).

Записникот со кој се врши предавањето на архивскиот материјал ги содржи следните елементи⁶:

- назив на имателот;
- гранични години на предадениот архивски материјал;
- дата и место на предавањето;
- кратка содржина на архивскиот материјал;
- количество на архивскиот материјал (архивски кутии и книги);
- физичка состојба на архивскиот материјал;
- рокови, начин и услови за користење на архивскиот материјал и
- забелешка за комплетноста на архивскиот материјал кој се предава (чл.32)⁷.

⁶ Уредба за канцелариско и архивско работење („Сл. весник на РМ“ бр. 1/2014)

⁷ Упатство за начинот и техниката на постапување со архивскиот и документарниот материјал во

Честопати при предавањето на архивскиот материјал се случува да се преземат само одредени организациони единици за одреден период за кои мислиме дека на тој начин се нарушува целокупноста на документацијата и континуитетот на работењето на имателот.

Доколку се преземаат повеќе организациони единици или целокупниот архивски материјал секогаш во првата архивска кутија се сместуваат актите од првиот архивски знак (пример од 01 – Основање, организација и развој ќе се почне со 0101 – акти за основање, регистрација, статусни промени, организација, интеграција, трансформација и сл.), па наредниот архивски знак, независно колку архивски кутии ќе бидат потребни во зависност од количината на архивскиот материјал со кој располага имателот, по видови на акти од сите организациони единици.

За секоја архивска кутија треба да се изработи картонче на кое ќе се даде краток опис на документите со испишување на следните елементи:

- назив и седиште на имателот;
- содржини (назив) на документите сместени во кутијата;
- гранични години на документите и
- број на кутијата

Картончето се вметнува на предвиденото место (џеб) од соодветната архивска кутија.

Освен во архивски кутии, архивскиот материјал може да биде изразен во книги (деловодници, разни матични книги, уписници, регистри) кои се изработени и пополнети според определени обрасци.

За содржината на архивскиот материјал, изразени во архивски кутии и книги, се прави целосна евиденција (опис и попис) на документите/ записите.

Право на користење на јавен архивски материјал имаат сите корисници под еднакви услови (чл. 42).

Јавниот архивски материјал е достапен за користење 20 години од неговото создавање. Може да биде достапен за користење и пред истекот на рокот од 20 години од создавањето ако е наменет за јавноста или ако така определил имателот (чл. 43).

Надвор од утврдените рокови може да се предаде архивски материјал доколку имател на јавен архивски и документарен материјал ќе престане со работа во тој случај неговиот материјал во изворна, комплетна, одбрана, средена и евидентирана состојба се предава на имателот кој ги презема неговите права и должности. Ако пак, имателот нема правен следбеник, во тој случај јавниот архивски и документарен материјал (на кој не му е изминат рокот на чување) го предава во одбрана, средена, и евидентирана состојба на Државниот архив (чл.26).

Предавање приватен архивски материјал

Приватниот архивски и документарен материјал е материјал што настанал во работата на приватни, правни и физички лица кои вршат дејност, услуги или слободни занимања е во сопственост на приватните, правните и физичките лица кои вршат дејност, услуги или слободни занимања (чл. 30). Имателите на приватен архивски и документарен материјал се должни да го чуваат трајно архивскиот материјал (чл. 32).

Приватниот архивски материјал имателот може да го подари, продаде или даде на чување на трето лице. Право на првенство на купување на приватниот архивски материјал има Државниот архив. Доколку имателот има намера да го предаде приватниот архивски материјал е должен материјалот прво да му го понуди на Државниот архив, а во понудата треба да ги определи условите и цената на продажбата. Државниот архив презема приватен архивски материјал по пат на продажба, откуп и на чување доколку процени дека тој е од интерес за Републиката.

За користење на приватниот архивски материјал што се чува во Државниот архив се применуваат Одредбите за користење на јавен архивски материјал ако со закон или други прописи поинаку не е предвидено или ако поинаку не е предвидено со Договорот за предавање на архивскиот материјал во Државниот архив.

Во случај пак, кога имател на приватен архивски материјал престане со работа должен е да го предаде материјалот на неговиот правен следбеник, а доколку го нема да го предаде на Државниот архив, во рок од 15 дена (чл. 32).

Вработените кај имателот и во Државниот архив не смеат за себе или за други лица да собираат јавен архивски и документарен материјал (чл. 29).

Предавање архивски материјал по други основи (истражување, размена, стечај)

Освен од јавни и приватни иматели, Архивот презема архивски материјал и по основ на истажување и размена. За пополнување на одредени архивски фондови и збирки Архивот може да врши истражување во државата и странство (чл. 39).

Истражувачот кој користел сретства од буџетот на Република Македонија е должен во рок од 30 дена од истражувањето да го предаде истражениот и снимен материјал на Државниот архив со направен извештај чиј составен дел е и копијата од порчката за снимениот материјал (чл. 40).

Исто така, со одобрение на Владата на РМ Државниот архив може да врши размена и отстапувања на архивски материјал на/со сродни институции и организации во земјата и странство (чл. 41).

Што се однесува до предавање на документацијата (архивски материјал) и документарен материјал со подолги рокови на користење во најголем дел од работен однос на организации во стечај и ликвидација со донесувањето на Законот за архивски материјал од 2012 година, понатамошното предавање е доскутабилно, бидејќи во преодните и завршните одредби во член 69 од истиот Закон децидно се вели:

Со денот на влегувањето во сила на овој закон престанува да важи Законот за архивска граѓа (Службен весник на СРМ, бр. 36/90 и Службен весник на РМ бр. 36/95 и 86/2008) и зборовите: „На архивската граѓа во изворна, комплетна и средена состојба со попис и опис, како и документарен материјал со подолги рокови на чување: платни списоци, ЕВТ-2 картони, обрасци М-4 и приви и одјави на вработените да ги предаде на Државниот архив на РМ од член 200, став 5, точка 2 од Законот за стечај (Службен весник на РМ, бр. 34/2006, 126/2006, 84/2007 и 47/2011).

Донесувањето на Законот за архивски материјал не дава можност за решавање на овој акутен проблем и не нуди соодветно решение. Државниот архив се ослободи од притисокот на странките, но не одговори на прашањето што ќе се случи со оваа документација.

Предавање архивски материјал со подолги рокови на користење

Предадениот јавен архивски материјал има документи за кои во зависност од нивната содржина се предлагаат подолги рокови за користење (овие видови на документи се набројани во чл. 43 и чл. 44 од Законот за архивски материјал) и тоа од 50 години, 70 години и 100 години од нивното создавање, односно 20 години од смртта на лицето или 100 години од неговото раѓање.

Архивскиот материјал со подолги рокови за користење може да биде достапен за користење и пред изминувањето на определениот рок, во службени и други цели за што на предлог на имателот, односно корисникот одлучува Владата на РМ на начин и под услови кои гарантираат заштита на јавниот интерес, заштита на приватните интереси, односно правата и интересите на трети лица.

При предавањето на овој архивски материјал на Државниот архив во записникот се наведуваат документите со подолги рокови на користење. Притоа како составен дел на записникот е списокот на документи со подолги рокови за користење.

Овој список содржи:

- реден број на документите во евиденцијата (опис и попис), односно целата сигнатура на документите;
- член од Законот за архивски материјал за утврдување на критериуми за подолги рокови за користење на архивскиот материјал, врз основа на кој се предлага подолг рок за користење и
- датумот кога документот станува достапен за користење.

При предавањето на архивскиот материјал со предложени подолги рокови за користење, Државниот архив ги проценува овие документи и во согласност со имателот ги потврдува, намалува или не ги прифаќа. Ако роковите бидат намалени или не се прифатат, имателот повторно ги одбележува.

Доколку при предавањето на архивскиот материјал, Државниот архив утврди дека за некои документи не се одредени подолги рокови за користење, тој го известува имателот кој ги одредува и одбележува подолгите рокови за користење.

Одбележувањето на документи со подолги рокови на користење се врши на хартиената кошулка на документот, каде во десниот агол се втиснува и пополнува штембил со ознака – „подолг рок на користење“ („ПРК“)⁷.

Овој штембил („ПРК“) ги содржи следниве елементи:

- Кратенка „ПРК“ која стои во горниот ред
- Членот од Законот за архивски материјал врз основа на кој се утврдува подолг рок на користење на документот
- Датум кога документот или предметот ќе стане достапен за користење
- Потпис за службеното лице што го извршило одбележувањето

Одбележувањето на документот со подолги рокови за користење на имателите се врши за време на изготвување на документот, на одбирање на архивскиот од документарниот материјал, при евидентирање на архивскиот материјал кога во пописот и описот во рубриката „Забелешка“ се запишува кратенката „ПРК“ и датумот и годината кога станува документот достапен за користење и кога се врши предавање на јавниот архивски материјал на Државниот архив.

Документите со подолги рокови за користење се одбележуваат со втиснување и пополнување на штембил „ПРК“ – прилог бр.2 од Упатството. Овој штембил ја содржи кратенката „ПРК“ и датумот кога документот ќе биде достапен за користење.⁸

Некои завршни констатации за предадениот архивски материјал

Во неколку децениската архивска дејност во Република Македонија се донесени повеќе законски и подзаконски акти кои имаат за цел да го подобрат односот на поединците и институциите во заштитата, чувањето, предавањето и користењето на архивскиот материјал.

Државниот архив на РМ според чл.36 од Законот за архивски материјал меѓу другото е надлежен да превзема јавен архивски материјал на чување, да превзема приватен архивски материјал по пат на подарок, откуп и чување доколку процени дека тој е од интерес за Републиката, а исто така презема и архивски материјал кој се наоѓа во странство, а исто така е од интерес за Републиката.

За реализирање на дел од надлежностите на архивот што се однесуваа за работењето надвор од архивот, односно за предавањето на јавниот и приватниот архивски материјал како и за многу други обврски што произлегуваат од законските и подзаконските акти, а се применуваат во канцелариското и архивското работење, задолжени се вработените во Секторот за инспекциски надзор, стручен надзор и помош кај имателите⁹.

Важечките прописи треба да бидат задолжителна обврска за сите иматели,

⁸ Упатство за начинот на одбележување на документите со подолги рокови на користење („Службен весник на РМ, бр.99/2013г)

⁹ Државен архив на Република Северна Македонија, Правилник за внатрешна организација, бр.01-1275/1 од 27.05.2020 година.

но и за архивите. Нивната должност е правилна примена на нормативните акти во сите сегменти на канцелариското и архивското работење.

Потребно е заеднички (имателите и архивот) да ги отстранат недоследностите во практикувањето на прописите кои имаат свое влијание во непредавањето на архивскиот материјал во рокови утврдени со Законот за архивски материјал.

Можеби една од причините што поинтензивно не се превзема архивски материјал е немањето соодветен простор. Недоволниот простор е голема пречка архивите да не можат да ја извршуваат својата законска обврска за преземање на средениот и евидентираниот архивски материјал не постар од 20 години. Несоодветните услови за чување кај имателите како и ненавременото предавање на архивскиот материјал од имателите на надлежните архиви имаат неповолно влијание врз заштитата и користењето на архивскиот материјал.

Секако свој удел и влијание има и преземањето на документарен материјал од работен однос со подолги рокови на чување.

Во изминатиот период во објектите на Државниот архив во најголем дел депоата се пополнети. Но независно од тоа, факт е дека е превземена огромна документација која им е ставена во функција на сите корисници, правни и физички лица.

Почитувањето на законските и подзаконските акти со кои се уредува овој значаен сегмент во работењето на имателите на јавен и документарен материјал, но и на приватните, правни и физички лица кои вршат дејност, услуги или слободни занимања е основа за законито и контролирано управување на документите и е предуслов за непристрасно и објективно информирање на јавноста за функционирањето на општеството во целина.

Имателите и Државниот архив, заеднички треба да вложат напор, согласно важечките прописи, сè со цел да се предаде архивскиот материјал и притоа да немаме илузии дека сè што требало да се предаде од имателите е преземено во архивот, бидејќи да не заборавиме архивите се местото, просторот и објектите, односно сефот каде се чува архивското богатство од значење за секој народ и држава.

Славица Николовска¹

МАИИС – МАКЕДОНСКИ АРХИВСКИ ИНТЕГРИРАН ИНФОРМАЦИСКИ СИСТЕМ – ОД ИДЕЈА ДО РЕАЛИЗАЦИЈА

Abstract: Starting with this number of the updated "Macedonian Archivist" we will present the development path in the construction of the Integrated Information, Protection, and Management System for the archival material and facilities of the State Archives of the Republic of Macedonia, and in future articles the components of the Integrated System will be presented separately. This work presents the basics for the development of the Integrated Information, Protection, and Management System for the archival material and facilities of the State Archives of the Republic of Macedonia, abbreviated as MAIIS - Macedonian Archival Integrated Information System.

Yourdon Object-Oriented Approach and client-server methodology were used in the development of the model. Preliminary exploitation results entirely meet the requirements set by the Preliminary design. The realization of the system enabled the modernization of archival work, application of current media for mass storage of information, and efficient multicriteria methods for information searches. The information connection of the central part with regional departments and their connection with creators and holders of archival material will enable integration of the archival database, and an integral approach to the protection of archival material will be realized through the structural integration of this system with the security and automatic regulation system of the atmosphere in depots.

The project was managed by a Coordination Body, and in the design and implementation of the project were engaged by the State Archives Dr. Kiro Dojcinoski (Director of the State Archives in the capacity of project director), Slavica Nikolovska (MA) (Head of ADP center and operational manager with the complete project), programmers: Eng. Biljana Asprovskа, Eng. Roberta Varga, Eng. Sanja Dragicevic, Emilija Rop and

¹ Вработена во Државниот архив од 1969 до декември 2004 г. Од 2005 г. била ангажирана и како хонорарен професор на Филозофскиот факултет – Институт за Историја, насока Архивистика. На редовните студии ги предава предметите „Средување на архивска граѓа“ и „Опис на архивска граѓа“ (V и VI семестар) и на подипломските студии изборните предмети: „Генеза, структура и вреднување на архивски фондови“ и „Електронска архивска граѓа“.

Goran Stojkovski, external collaborators and members of the Coordination Body Dr. Oliver Iliev (chief designer), Dr. Ljupco Panovski, Dr. Gjorgji Dimirovski, Dr. Dragan Mihajlov, Dr. Suzana Loshkovska, Dr. Mario Makraduli and the engineers from Semos computers Gerasim Vancev, Ilija Sekulovski, Dimitar Bolinovski and Vasko Kronevski.

Key words: Automatic Data Processing (ADP), abbreviated as MAIIS - Macedonian Archival Integrated Information System, archival material, electronic records, fund and interfund search.

Вовед

Примената на компјутерските информациски системи во архивското работење се појавува како неминовен чекор кон нивна модернизација и приклучување во контекст на новото „информациско“ општество.

Студијата за реализација на единствен интегриран информациски систем на Архивот на Македонија е прв документ што ги анализира и ги поставува односите, елементите и активностите на архивската служба во Македонија од аспект на компјутерски поддржан систем за безбедносно-заштитниот, микроклиматскиот и информацискиот потсистем за архивската граѓа и објектите на Дравниот архив (Николовска, 92). Изработката на студијата е посебно значајна во услови кога современата функција на архивската служба е плод на историскиот развој и сознанието за значењето на архивската граѓа во современиот севкупен живот (Николовска, Илиев и Аспровска, 94).

Проширувањето на функциите и значењето на архивскиот материјал и Архивот е неопходно да се следи со соодветно развивање на сознанијата и проценките за сето она што треба да остане како архивски материјал и трајно да се чува. Од своја страна, тоа повлекува постепено ограничување на правата на создавачите и иматели на документарен и архивски материјал сами да одлучуваат како ќе го чуваат, евидентираат и одбираат материјалот што постоел и се создава во нивното работење (Stulli, 77). Во иднина се предвидува значително скратување на роковите за предавање на граѓата на Архивот, а воедно и роковите на достапноста на архивската граѓа за јавно користење (Дојчиноски, 96 б).

Со собирањето, приемот, евидентирањето и трајното чување на архивскиот материјал почнува и грижата за неговата комплексна физичко-безбедносна и техничко-технолошка заштита и одржување со цел да се запрат или да се спречат процесите на нејзиното уништување и оштетување како на единствено, трајно и неповторливо сведоштво за животот и за дејствувањето на луѓето на една територија.

Како главен корисник на архивскиот материјал, науката диктира брзи, точни и современи упати за архивскиот материјал како носител на информации. Оттука произлегува и поголемото внимание на Државниот архив за методите, принципите и начинот на средување и научна обработка на архивскиот материјал, базирано на сопствените искуства, но и на светските искуства и сознанија.

Презентации

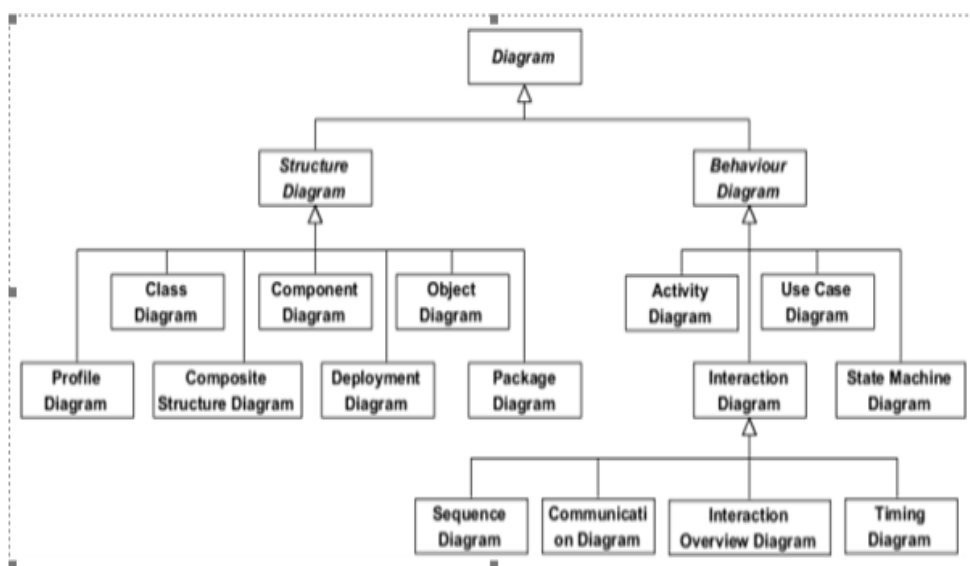
Интегрираниот информациски систем е презентиран на: Меѓународното советување „Архивите во транзиција“, Охрид 1996; во рамките на Меѓународната тркалезна маса „Архивите во времето на транзицијата“ во Охрид (1996), Информсамитот во Скопје (1996); „Електронски записи и компјутеризација на архивите“ во Хрватска (1997); Меѓународната тркалезна маса CITRA, Стокхолм (1998); „Архивите и компјутеризацијата“, Љубљана (1998); 21. Советување за стручните и техничките прашања на архивите – Марибор (1999); „14. Светски конгрес за автоматско управување“ - Пекинг (05-09.07.1999); „Создавање на архивски информациски систем“ - МОЗАИК семинар под покровителство на Советот на Европа, Љубљана (2000); МАИИС – од идеје до реализације „100 година Архива Србије“ - Белград (2000); научен семинар „Интегриран систем на Државниот архив на Република Македонија“, Варшава (2000); Изградња информационог система Архива Македоније, Calimera Balkan Workshop, Белград 2004; Архивски информациоен систем на Република Македонија, Балкански состанок за проектот Calimera Balkan Workshop, Задар (2005), Интегриран информациоен систем на Република Македонија, Сарајево (2008). Во 2004 беше одбранета докторската дисертација на тема *Integrirani arhivski informacijski sustavi Republike Makedonije*.

Фазен развој на системот

Во согласност со светски признатата BSP (Business System Planing) метода, изградбата на архивскиот Интегриран систем се одвива низ шест фази:

ПРВАТА ФАЗА е наречена *Претходни истражувања*, во која се поставени теоретските основи во изградбата на Системот низ проучување на сите акти на Меѓународниот архивски совет што се однесуваат на креирање, изведба и имплементација на информациските системи; собирање податоци и проучување на структурите и организацијата на активните странски архивски информациски системи; снимање на состојбата и работењето на комплетната архивска мрежа во Републиката, при што се преземени чекори на *воедначување на работењето* и изработка на единствена методологија на работа во сите домени на архивското работење; формирано е Координативно тело за следење на развојот на проектот во сите сегменти; формиран е сопствен развоен тим; извршено е екипирање на тим и поттимови за водење на комплетниот развој;

ВТОРАТА ФАЗА, или *Претпроектната фаза* опфати решавање на клучното прашање – изградба на интегриран систем, анализа на целокупната работа изразена преку DTP и UML дијаграми, при што логички се наметна изработката Студија за оправданоста, каде што е концептуализирана основната дефиниција на потсистемите: Информатика, Техничко-безбедносен и заштитен потсистем и Автоматска регулација на атмосферата во депоата. Спроведена е анкета во архивите во Македонија за сите сегменти на архивското работење. Направена е посета, анализани се извештаите и постојната литература и снимени се информациските системи во странство, како на пример: новоизграденото депо на Државниот архив во Прага.

ТРЕТАТА ФАЗА опфаќа изработката на *Идеен проект*, што претставуваше логичко надоврзување на веќе извршените подготовки, вклучувајќи ја анализата на анкетните прашалници доставени од сите подрачни одделенија, интервјуата на вработените и научните работници како и снимањето на физичката состојба на објектите во контекст на нивната околина. Посебно се анализирали: надворешните влијанија врз работењето на Архивот како целина и одделно, на работата на стручните служби; зачестеноста и повторливоста на податоците во сите домени: фонд (назив, гранични години, количество); типичните грешки на архивистите; проблемско систематизирање на резултатите од анкетата на архивите, интервјуата на архивистите и корисниците. Од сите добиени резултати се изработени 3 студии:

- Студија за информацискиот систем,
- Студија за системот за техничка заштита и
- Студија на системот за автоматска регулација на атмосферата.

Во рамките на секоја студија прецизно се дефинираа потсистемите во рамките на секој систем.

Првата студија опфаќа детален опис на работните задачи, системска анализа, анализа на работењето на стручните служби, опис на апликациите, опис на функциите, табели на податоци, Матрица работни процеси - класи податоци, потсистеми и естимација на годишен прираст на информации во системот и примена на концепт на релативски бази на податоци и нивна нормализација до III нормална форма (Boys-Code за исклучителни ситуации) со избор на хардверска платформа, оперативен систем и база на податоци. Во рамките на овој систем дефинирани се следните четири потсистеми: Заштита на архивска граѓа кај имателите, Средување и обработка на архивска граѓа, Заштита на архивска граѓа во Архивот (депо,

лаборатории, информации, користење, билатерална соработка, истражување и публикување), останати (стручна библиотека, потенцијални иматели и техничка документација).

Втората студија опфати: теориски поставки на заштитата, преглед на современите системи за техничка заштита, процена на надворешната и внатрешната безбедносна состојба со предлог за електронска заштита на секој објект. Во рамките на овој систем дефинирани се следните потсистеми: противпровална заштита, видео-контрола - интерна телевизија, противпожарна заштита, контрола на пристапот, интервентни комуникации и *дојава на движење*, следени во засебна мониторинг просторија.

Третата студија опфати: техничко-технолошки претпоставки на кондиционирање на атмосферата и анализа на физичката состојба на депоата за сите објекти со пресметка на термичките загуби и добивки и на надворешните влијанија. Врз основа на аналитичката и сензорска естимација на параметрите на системот, дефинирани се потсистемите: влажење и сушење на воздухот, греење и ладење управувани од DDC (Direct Digital Control) и дистантен мониторинг систем.

ЧЕТВРТАТА ФАЗА се надоврза на претходните, дефинирана како *Главен и изведен проект*, како логичко надоврзување на Идејниот проект. Потсистемот *Информатика* ги следи базичните принципи зацртани во Идејниот проект, па во креирањето се следени:

- доследното почитување на природните процеси на работа и нивното информатичко пресликување;
- рационализацијата на работењето со максимално одбегнување на повеќекратен испис на исти информации;
- поделбата и ограничувањето на пристапот според работните задачи, организациската единица и работното место;
- ограничувањето на пристапот според решението за работа;
- лесното преоѓање од мануелна кон компјутерска работа и
- автоматизацијата на движењето на интерните документи (решенија, реверси, пописи).

Заштитата на највисок степен е реализирана преку ограничување на користењето на работната станица, ограничување на користењето на потсистемите и ограничување на користењето на другите програмски пакети, што најнепосредно зависи од начинот на најавата на работната станица, најавата на потсистемот и пристапот до менијата и подменијата во зависност од најавата.

Пристапот на три нивоа овозможува:

- прво ниво, кое е достапно до раководителите на секторите, да се издаваат на решенија за работа (задолжување и распоред на имателите и создавачите на архивски материјал, средување и обратотка на фондовите и збирките итн); верификација на закажувањето посети, реверси за преземање и враќање на

материјалот; издавање согласност за примена на планови и листи и уништување на безвредниот документарен материјал; увид во прегледите за анализа на работењето;

– второ ниво, кое им е достапно на непосредните извршители - архивистите, да се реализираат сите функции на потсистемите врз основа на добиеното решение и

– трето ниво, кое е најрестриktivно ниво достапно на сите други корисници односно информативен пристап вклучително и фондовско и интерфондовско пребарување.

Особено внимание во изведбата им е посветено на целосното почитување и вградување на Законот за архивската граѓа, Уредбата за утврдување на критериумите за подолги рокови за користење на архивската граѓа и Упатството за начинот и постапката на обележување на документите со подолги рокови за користење, Уредбата за канцелариско и архивско работење и Упатството за начинот и техниката за постапување со документарниот материјал и архивската граѓа во канцелариското и архивското работење, Уредбата за посебна заштита на архивската граѓа во воена и вонредна состојба, Правилникот за категоризација и валоризација на архивската граѓа, правилниците за работа на депото, читалницата и лабораториите, Критериумите за формирање фонд/збирка, Упатството за единствено и задолжително евидентирање на архивската граѓа, Правилникот за општи и посебни услови за користење на граѓата во Архивот на Македонија, Упатството за постапката за користење на граѓата и другите акти на Архивот, роковите и условите утврдени при приемот на граѓата, Критериумите за одредување приоритетни регистратури, Правилата за вршење инспекциски надзор, Општите упатства со кои се пропишува начинот на работа на Секторот и поединечни стручно-методолошки упатства (Николовска, Варга-Ацевска, 99). ***Потсистемот за техничка и безбедносна заштита*** во основа на креирањето е проектната задача, податоците за постојната состојба на заштитата, снимање на технологијата на работење и протек на документи (Document work flow), системот на прифаќање и движење на странките, организацијата и улогата на физичкото обезбедување, состојбата на постојните системи на техничка заштита и начинот на одржување и сервисирање како и другите податоци добиени од директни увиди во објектите и разговори со одговорните лица. Поставени се основните принципи во проектирањето, покрај следењето на тековните технолошки решенија од областа на безбедносните системи и системска анализа на факторите што ја одредуваат безбедноста, дадена е оценка на постојното ниво на заштита со приодите и просторите што треба да се штитат и простории за визуелно надгледување, потоа, предложени се мерки и решенија за измена, дополна и воведување систем за техничка заштита, следејќи го основниот принцип: предложеното решение по своите техничко-економски параметри да биде соодветно на штитената вредност - архивскиот материјал. ***Студијата на Системот за автоматска регулација на атмосферата*** како основа ја има проектната задача за изведба на Системот, плановите на објектите со ситуација, ознаките и поставеноста на објектите според страните на светот, роза на ветрови, положбата и големината на околните згради, потоа плановите на основата на зградите на работните простории

и депоата со котите, бројот и големината на прозорците и вратите како и пресеците на зградите - чистата висина на просториите, висината од под до под, висината на прозорците и на вратите. Од особена важност беа податоците за прозорците и за вратите во депоата: конструкција, материјал, димензии во планска и тековна состојба и податоците за намената на просторијата, односно каков тип на материјал се чува. Принципите што се поставени со Студијата се: управувањето на основните параметри - температурата и релативната влажност, на атмосферата, која се кондиционира во просториите што се климатизираат е како резултат на физички процеси на топлинско изменување со надворешната средина. Термодинамички аспект е предвиден за простории со релативно слаба динамика на промената на вредностите на температурата и влагата како резултат на надворешните влијанија. Процесот на климатизација на воздухот е планиран со доведување на неговите параметри на предефинирана вредност преку технолошки процеси на греење (ладење) и влажнење (сушење). Термодинамичкиот опис на процесите е изведен преку анализа на параметрите на воздухот преку т.н. i-x дијаграми. Предвидените технолошки процеси се: мешање на воздухот со различни параметри - греење, или ладење на воздухот и влажнење, или сушење. Сите процеси се во соодветна зависност и единствено преку интегрална анализа на процесот може да се дојде до саканите резултати.

Со *ПЕТТАТА ФАЗА - имплементација* се влегуваше во завршната фаза во изградбата на Интегрираниот систем, што подразбираше најпрвин интегрирање во рамките на одделните потсистеми, интегрирање на трите системи во единствен интегриран информациски систем, реализација на интерни мрежи и инсталација на хардвер и софтвер во одделенијата и реализација на архивската мрежа на Република Македонија.

ШЕСТАТА ФАЗА - Експлоатација опфаќа изработка на упатства за корисниците и тековна работа со: регистратурите, ракување на примените фондови и збирки, комплетна функција на средувањето и обработката, билатерална соработка и извештаи од истражувачите, евиденција на користењето на архивскиот и на библиотечниот материјал и евиденција на публикациите.

Претходни истражувања

Концептуализацијата на методологиите за ефикасно администрирање со архивите се појавува во почетокот на овој век во Велика Британија (Jenkinson, 22), а во трудовите на Кук (Cook, 77, Cook & Grant, 85) е претставен модерен и тековно актуелен приод кон администрирањето на архивскиот материјал. Овој, во голема мера прагматски приод, ги црпи своите искуства од помали организации и преку една научно поддржана генерализација ги поставува основите на модерното архивско работење. Тој правец подоцна е поддржан од низа истражувачи на ова поле (Roper 72, Evans 83, Posner 76). Тие го подигаат нивото на архивското работење од обична презервација на документите и нивно користење, главно во историските проучувања, кон јавен сервис на тековната администрација и граѓаните. На таков

начин се овозможува интегрален пристап кон истражувањето на историскиот и на тековниот архивски материјал.

Развојот на сметачките машини кон крајот на шеесеттите години и медиумите за масовно складирање и обработка на информации даваат поттик за развој на нови концептуални шеми за ефикасно администрирање на архивите (Shellenberg, 75, Benedon, 79). Сепак, примената на компјутерските системи станува атрактивна на ова поле во почетокот на деведесеттите години како резултат на: брзото паѓање на цената на медиумите за масовно складирање на информациите, новите оперативни системи, кои се кориснички базирани, развојот на апликативните програми за мултимедијална информациска обработка (обработка на текст, слика, звук итн).

Еден од тековно најактуелните проблеми во примената на компјутерските системи во архивското работење е проблемот на информациското пребарување. Проблемот произлегува од неможноста архивскиот материјал да се постави во ефикасна структурна рамка (категоризација), кои ќе ги задоволат најразличните типови на историски истражувања (Cook, 85, Дојчиноски и сор., 96), непрецизност на презентираната информација, преклопување, непостоење унифицирана терминологија и пребарувачки процедури. Овој проблем е познат како интердисциплинарни пребарувања (Weisgerber, 93). Во примената на концептот на фази множества (Chang, 92), когнитивните науки (Kuhlthau, 93) даваат солидна основа за развој на ефикасни алгоритми за интердисциплинарни пребарувања. Тековно постојат три различни методи за решавање на овој проблем:

– Метод на тежински вектори

Кај овој метод документите се репрезентираат како тежински вектори од модели базирани на фреквенција на појавување (Forsyth & Rada, 86), (Salton, 70), бинарно веројатносни модели (Wong & Yao, 90), небинарно репрезентирани веројатносни модели (Meng & Park, 89) и фази логички базирани модели (Salton, 83, Zadeh, 89). Согласно со тоа, пребарувањето ќе зависи од вредноста на функцијата на сличност (метрички; растојание) помеѓу векторската репрезентација на документите и на прашалниците.

– Метод на колекција на сентенци

Кај овој метод се користи модел на информациски логички модели (Van Rijsenberg, 87), кај кои се дефинира премиса, врз чија основа може да се изведе прашалникот.

– Примена на артифициелни невронски мрежи

Кај овој метод се користат модели базирани на артифициелни невронски мрежи (Kwok, 89) кај кои пребарувањето се разгледува како простирање на активација во една интерактивна тринивоовска невронска мрежа, а процесот на учење е базиран на Back-Propagation методата.

Согласно со тоа, заедничките принципи врз кои се базираат овие методи се:

– Документите и прашалниците се разгледуваат како два различни и независни ентитети. Не постои ефективна врска (од кој било тип) меѓу нив.

– Пребарувањето е процес инициран од единствен прашалник врз единствено и затворено множество од документи. Пребарувањето не имплицира интеракција помеѓу тие две категории.

– Релевантноста (што претставува критичен параметар при моделирањето, односно дали еден документ е релевантен, или не за дефинираниот прашалник) се разгледува како трет ентитет, кој треба да биде априори познат.

Ваквата шема структурно може да се прикаже на следниот начин:

Треба да се нагласи дека примената на овие методи е сврзана со претходни теориски и апликативни истражувања со цел да се добие оптимално решение за структурната поставеност на архивскиот материјал.

Објектно ориентираниот пристап во целокупниот процес на креирање бараше и доследно почитување на UML (Unified Modeling Language). UML е независен од процесите, што значи дека не е поврзан со ниту еден одделен циклус од развојот на софтверот.

Објектно ориентираниот развој на информациските системи е итеративен процес на парцијално уредени чекори со кои треба да се дојде до целта, а производи на процесот се модели, како различни погледи на софтверот што се развива. Објектно ориентираните принципи на креирање овозможуваат со имплементацијата на дополнувањата функционалноста да се дополнува, а не значително да се менува архитектурата и софтверот, со цел ефикасно и предвидливо да се изработи софтверски продукт.

Процесот на развој на софтверот треба да биде:

– воден од случаи на употреба (use case-driven), кои се користат како примарни за воспоставување на саканото однесување на системот, верификација и валидација на архитектурата на системот и тестирање и комуникација меѓу корисникот и проектантот;

- ориентиран кон архитектурата (architecture-centric), која е примарна за концептуализација, конструкција, управување и развој на системот;
- итеративен и инкрементален (iterative and incremental)
- насочен кон постигнување квалитет (quality assurance) и порана и поефикасна елиминација на ризикот (risk elimination).

Итеративниот и инкрементален процес е воден од ризикот, што значи дека секоја нова верзија е ориентирана на намалување на ризикот по успехот на проектот. Процесот е *итеративен* затоа што софтверот не се развива фронтално, секвенцијално и во целина, туку се развива во мали чекори, итеративно и секоја итерација минува низ сите фази од животниот циклус. Процесот е *инкрементален* затоа што секоја итерација се потпира на претходната и ѝ додава нови функционалности.

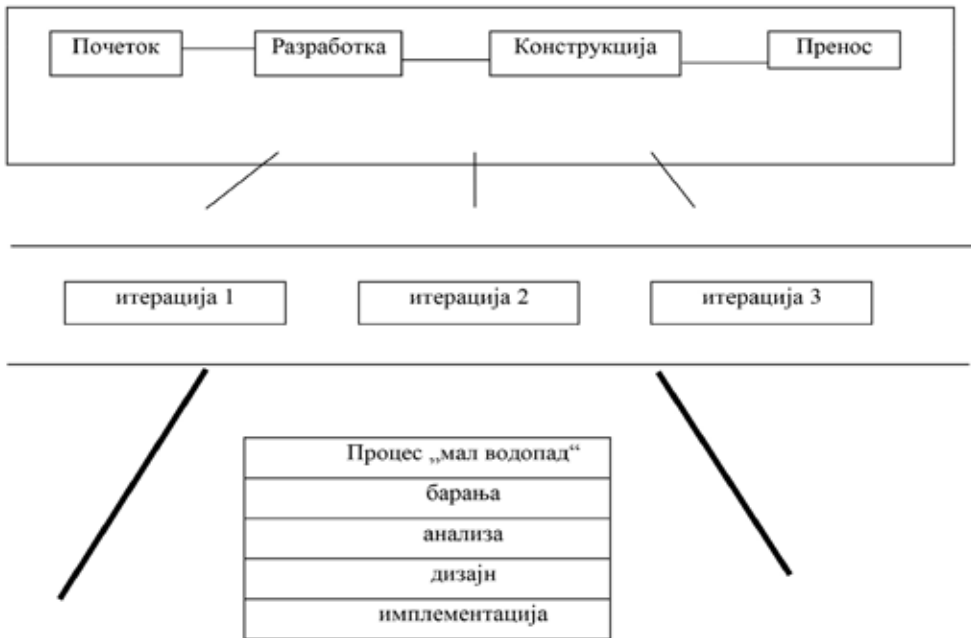
Итеративниот развој на процесот претставува релативно нов пристап во развојот на системот, кој организира развој во повеќе циклуси на структурата и во него со помали чекори постепено се гради системот и се овозможува контролиран и предвидлив циклус во развојот на системот, а го карактеризираат:

- континуирана интеграција;
- фреквентно извршување на реализацијата и
- намалување на ризици преку постојано тестирање.

Во итеративниот процес во развој на софтверот ризикот време отпаѓа, најголем е на почетокот и може рано да се донесе одлука дали треба да се продолжи со развој, или не, а потоа ризикот од неуспех е сè помал. Постојат четири фази во животниот циклус на развој на софтверот: почеток, елаборација, контрукција и пренос.

1. *Почеток* е прва фаза и се развива од идеја до фаза на елаборација.
2. *Елаборација (разработка)* е кога системските барања се артикулирани, одреден е приоритетот и се базирани.
3. *Конструкција* е кога софтверот се преведува од архитектура во корисничка средина. Тука развојот на софтверот не завршува, системските барања се преиспитуваат во зависност од проектот, се поправаат грешките и се додаваат ресурси за да се избегне ризикот за проектот.
4. *Пренос (транзиција)* е последната фаза, кога софтверот му се предава на корисникот, но и во оваа фаза софтверот се унапредува и се поправаат грешките.

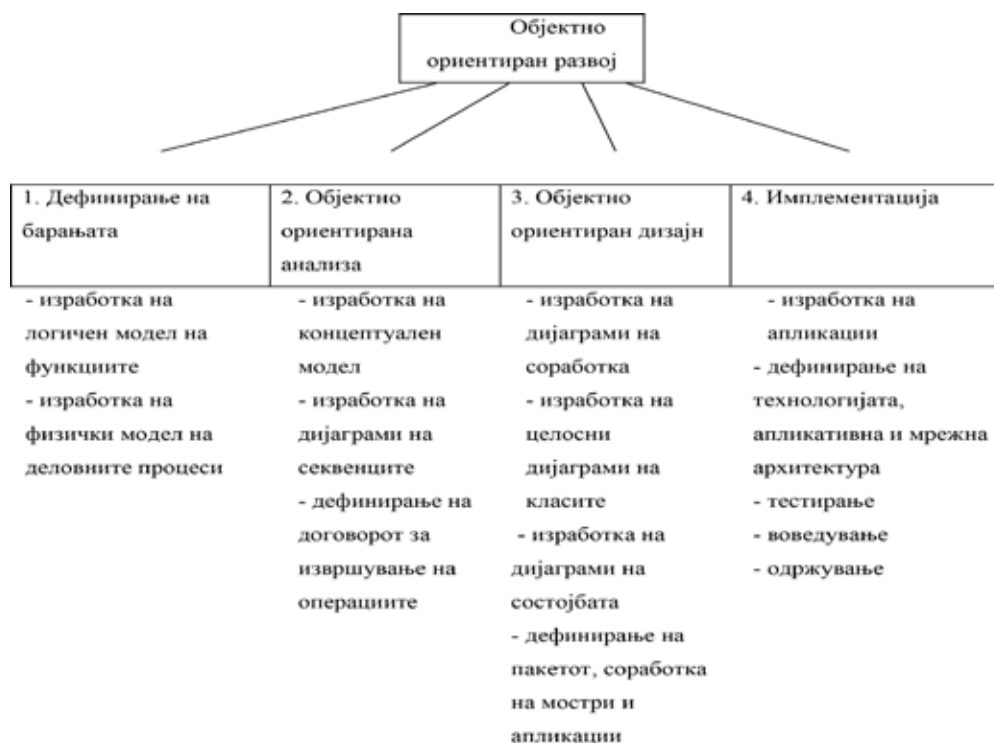
Единствен елемент низ сите фази е итерацијата - збир на сите активности со план и проценка на критериумите, што значи дека животниот циклус во развојот на софтверот го карактеризира континуирана низа извршни верзии на архитектурата на системот. Контролата на ризикот се изведува чекор по чекор.

1.1 Структура на изведување итеративен животен циклус

Имајќи ја предвид структурата на изведувањето на животниот циклус и поставките сврзани со INEF0, UML, IDEF1X и потребите, може да се каже дека објектно ориентираниот развој на информацискиот систем се изведува низ 4 процеси:

1. Дефинирање на барањата;
2. Објектно ориентирана анализа;
3. Објектно ориентиран дизајн и
4. Имплементација.

1.2. Стебло на активности на постапката на објектно ориентиран развој на информацискиот систем

Интегриран информационален систем

Преку објектно ориентирана анализа на Државниот архив на Република Македонија (која опфаќа негов структурен, функционален и бихевиорален аспект) се добиени основните насоки за развојот на информациски модел на Архивот.

Функционалната анализа покажа дека станува збор за сложен меѓуповрзан систем со три потсистемски целини и изразита потсистемска интеракција. Како рецидив на законската регулатива од претходниот систем се провлекуваат низа недоследности, главно од функционален аспект, а поради ниското ниво на технолошка опременост, манипулацијата со информативните средства е неефикасна. Анализата покажа дека и факторот човек (главно од објективни причини) е чест фактор за грешки, чија корекција е долготрајна и сложена. Во глобала се согледани следните проблеми:

- оптимално планирање на посетите кај имателите;
- отежната контрола врз доставените планови и листи од имателите;
- проблеми при примо-предавањето на архивскиот материјал;
- контрола на издадениот и на вратениот материјал;

- погрешно водење на евиденциите и губење податоци за архивскиот материјал;
- неовластени пристапи до податоците за фондовите од стратешко значење;
- неовластени посети во депоата;
- физичко оштетување и губење на архивскиот материјал и
- грешки во сигналирањето, класификацијата и систематизацијата на акти.

Како посебно значаен се издвојува процесот на одлучување во излачувањето на безвреден документарен материјал, чија неефикасност се состои во неможноста за онлајн пристап до постоечките информации за тековниот и за сродните фондови, што се рефлектира во инфлација на документи и информации без вистински информациски потенцијал.

Врз база на погоре дефинираното, издвоени се пет основни правци за автоматизација на архивските процеси:

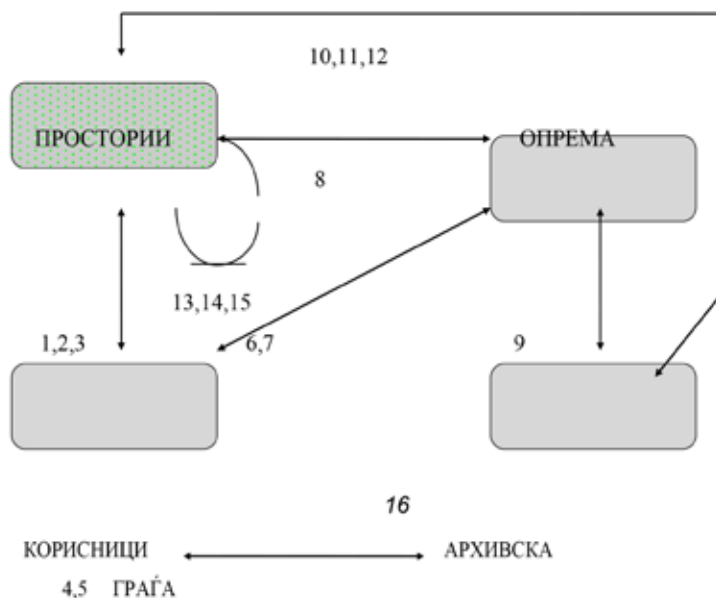
- контрола на содавачите и иматели на архивски материјал;
- обработка на архивскиот материјал и изработка на научноинформативни помагала;
- пребарување и изнаоѓање архивски материјал;
- поврзување со создавачите и иматели на архивскиот материјал и
- интегрирање со безбедносно-заштитниот и со потсистемот за регулација на атмосферата во депото.

Беа реализирани сите три потсистеми. Компјутерското поврзување на создавачите и имателите на архивски материјал со Државниот архив требаше да овозможи автоматско преземање на плановите и на листите на архивски знаци, попис и опис на архивскиот материјал од трајна вредност и попис документарниот материјал предложен за унишување, да се овозможи и директна интервенција во работењето на архиварските служби кај имателите и давање соодветни решенија, согласности итн., согласно со законската регулатива. На тој начин требаше се зголеми ефикасноста на работењето на службата за работа со корисници како и степенот на примарна обработка на архивскиот материјал. Од своја страна, тоа требаше да влијае во зголемување на ефикасноста во потсистемот за средување и обработка.

Во процесот на моделирање на информацискиот систем беа издвоени три потсистемски целини: заштита на архивската граѓа кај имателите, средување и обработка на архивската граѓа и заштита на архивската граѓа во Архивот (депо) со изразити потсистемски интеракции. Со користење објектна методологија во процесот на системското моделирање се решени сите информациски и материјални протоци во системот. Примената на мултиатрибутно индексирање во релациските табели овозможува автоматско генерирање и ажурирање на цела една низа од

прегледи, картотеки и извештаи, со што во голема мера се олеснува мануелниот дел од работењето.

Согласно со приодот на Јордон за ООА и ООМ (Object Oriented Analysis - ООА, Object Oriented Modelling - ООМ), креиран е објектен модел на Архивот прикажан на Слика 1. Дефинирани се четири класи објекти: корисници, архивски материјал, опрема и простории.

Слика 2. Објектен модел на Архивот на Македонија

Воспоставените функционални соодноси помеѓу поедините класи се:

1. Овластен пристап на корисник во зграда
2. Овластен пристап на корисник во просторија
3. Излез на корисник од зграда
4. Преземање архивски материјал
5. Враќање архивски материјал
6. Влегување во информацискиот систем
7. Овластено копирање
8. Овластено изнесување опрема од просторија и зграда
9. Пристап на мемориран архивски материјал преку опрема
10. Изнесување архивски материјал од просторија
11. Изнесување архивски материјал од зграда

12. Евакуација на архивски материјал

13. Заштита од провала

14. Заштита од пожар

15. Заштита од поплава

– *Класа корисници* - Корисници на системот се сите лица што го користат архивскиот материјал. Наспроти добрите желби, системот треба да се организира за заштита од нелегални активности на корисниците. Под нелегални активности на корисник се подразбираат сите активности врз системот што се надвор од одобреното ниво на физички пристап во просторија, или информативен пристап во информациските бази.

– *Класа архивска граѓа* - Во оваа класа спаѓаат сите оригинални документи што трајно се чуваат во депоата, фотокопии, микрофилмови, микрофиши, документи меморирани во компјутерскиот систем на соодветен начин и сите други облици на чување информации од интерес за архивското работење. Правилната категоризација на нивото за пристапување до архивскиот материјал има есенцијално значење за ефикасната работа на системот, а неговата злоупотреба може да има несогледливи последици.

Корисникот добива информација за постоењето на одреден документ *ако и само ако* неговата категорија на пристап е поголема од онаа на документот.

– *Класа опрема* - Во оваа класа спаѓа целокупната вредна опрема во просториите на Архивот. Нагласокот е на компјутерската опрема, печтаци, скенери итн. Бидејќи станува збор за опрема што работи во мрежа, проблемот на заштита се сведува на држење на опремата во дадените простории. Слично како и кај архивскиот материјал, ќе се користи *taging* систем (C.J. Revell, 95), со што ќе се овозможи опремата да се користи во една просторија, а нејзиното неовластено изнесување автоматски ќе го активира алармот.

– *Класа простории* - Во оваа класа спаѓаат сите простории на Архивот што се значајни за системот. Заштитата на овие објекти претпоставува:

- а) заштита од пожар;
- б) заштита од поплава;
- в) контрола на овластено влегување;
- г) заштита од провала и
- д) детекција на движењето.

Системска архитектура

При изборот на хардверската платформа на информацискиот систем на Државниот архив е прифатен приодот на креирање дистрибуирана база на податоци согласно со клиент-сервер методологијата преку мрежа од персонални сметачи. Во прилог на изборот на оваа методологија е фактот дека сите реномирани

производители на персонални компјутери на пазарот нудат специјално проектирани мрежни сервери, кои по својата моќ веќе се приближуваат до мини компјутерите, а нудат неспоредливо поголема структурна флексибилност. Тековно во Централниот дел на Архивот на Македонија е инсталирана компјутерска мрежа составена од еден сервер и 10 клиенти со следните перформанси: сервер; IBM PC Server 310 со 32 Mb RAM и 2.0 Gb HDD; клиенти IBM PC 100 со 16 Mb RAM и 1.3 Gb HDD.

Поради потребата од мултикорисник и мултитаскинг оперативен систем, избран е Microsoft Windows NT оперативниот систем поради следните причини:

- во склопот на оперативниот систем се наоѓа поддршка на голем број различни клиенти, почнувајќи од неговиот Windows NT Client, преку Windows 3.x, Windows for Workgroups 3.11, Windows 95, UNIX, OS/2, Apple Macintosh, па сè до MS-DOS клиентите;

- Windows NT доаѓа со поддршка за речиси сите современи мрежи: AppleTalk, Novell NetWare, Sun NFS-PCNFS, DEC PATHWORKS, IBM LAN Server, Microsoft LAN Manager, Microsoft Windows for Workgroups, RAS (Remote Access Service) преку ISDN, X.25 и стандардни телефонски линии итн.;

- соодветно на претходно кажаното, Windows NT има поддршка за следните протоколи: NetBEUI, IPX/SPX, TCP/IP, AFP, DLC;

- Windows NT содржи драјвери за сите типови Ethernet, потоа за FDDI и има цела палета драјвери за сите можни периферии: печатачи, модеми, CD ROM драјвери итн.;

- Windows NT се произведува и за платформи што не се базирани на Intel процесорите, како на пример за платформи базирани на Alpha и MIPS процесорите, а исто така е проектиран и за работа со мултипроцесорски платформи;

- во Windows NT е вградена следната заштита: RAID 5, C2, disk mirroring, поддршка на уредите за непрекинато напојување (UPS) и поддршка за снимање на разни формати на ленти (стример, DAT итн.).

Како база на податоци за Windows NT оперативниот систем природно се наметнува Microsoft SQL Server. SQL серверот е релативно нова база на податоци, која Microsoft ја развил во соработка со Sybase. Таа е специјално проектирана за работа под Windows NT и ги користи сите негови карактеристики, што ѝ дава предност пред другите бази на податоци, кои имаат свои верзии за Windows NT. Развојот на клиент апликации во графичка околина може да се изведе со која било развојна алатка на Microsoft: Access, Visual Basic, Visual C++ или Visual FoxPro.

За развој на апликациите е користен Visual Fox Pro 3.0.

Заклучок и понатамошни истражувања

Во трудот се презентирани тековните резултати од развојот на интегриран информациски систем за Архивот на Македонија. Реализацијата и прелиминарните резултати се ветувачка основа за понатамошен развој на овој систем.

Понатамошниот развој на системот ќе се одвива во два правца:

1. На теориски план:

– Истражувања во примената на различни пребарувачки алгоритми со користење на фазислогичките и невронски базирани модели. Се очекува ваквиот пристап да овозможи побрзо и пофлексибилно информациско пребарување како и можност за case-sensitive пребарување.

– Истражувања во областа на мултимедијалните системи со што ќе овозможи масовна обработка, чување и пребарување на архивскиот материјал.

– Теориски претпоставки за развој на апликација за генеалогички стебла врз основа на најстарите пописи на населението и матичните книги (на родени, венчани и умрени).

2. На апликативен план:

– Надградба на системот со компјутерски излез на микрофилмот.

– Развој на систем за скенирање и пребарување низ посебно значајните архивски фондови и збирки.

– Завршување на апликацијата ‘писарница со архива’, нејзино тестирање, дистрибуција до корисниците и поврзување со потсистемот надворешна служба.

– Развој на апликација за хронологија на современи настани.

– Изработка на студија за поврзување на постојната компјутерската мрежа со Интернет и можности за пребарување и добивање документи преку Интернет.

– Изработка на студија за CD-ROM за Архивот на Македонија.

Елисавета Марковиќ¹

Методи на превентивна заштита на архивски материјал и фондови од биолошки агенци

Abstract: The umbrella term preventive protection includes a series of measures, procedures, and actions taken to prevent, delay or mitigate the damage and decomposition of archival and library materials. In order to determine and select the most appropriate processes for preventive protection and preservation of written archival materials, it is necessary to know and determine the causes and factors responsible for causing damage.

Commonly accepted as causes that can lead to damage of archival funds written on natural materials, such as paper, parchment, papyrus, and other natural media, are processes related to substrate aging, inadequate environmental conditions, improper handling, mechanical damage, natural disasters, and biodegradability.

The purpose of this article is to give a brief overview of the possible alternative and more environmentally friendly methods for disinfection and preventive protection of archival materials from the scourge of microbiological damage and biodegradation. The survey was conducted using samples taken from archival funds and collections owned by the State Archives of the Republic of North Macedonia, from different historical time periods.

Key words: preventive protection, archive materials, biodegradation, microbiological tests, anoxia, carbon dioxide, nitrogen.

1. Вовед

Архивите и библиотеките со својата дејност и функција претставуваат своевидни темплари односно чувари на човековата мисла, развој, историја, култура и националност. Во нивните ризници и палета од фондови се чуваат најстарите записи напишани на различни видови подлога како камен, метал,

¹ М-р, в.д. раководител на Одделението за буџетска контрола и евиденција, ДАРСМ.

папирус, пергамент, првите форми на хартија и целулозен медиум. Овој процес на прибирање, чување и архивирање документи со докажана трајна вредност, континуирано трае и го следи цивилизацискиот развој како неделив придружник на општата човекова историја. Паралелно со развојот на техничко-технолошкиот прогрес и еволуирањето на новите информатички технологии и можности, денес покрај основните и сè уште најзастапени облици запишани на хартија, сè почесто во архивските и библиотечни фондови се вклучуваат нови форми на документи, запишани на нови медиуми, со употреба на нови методи, на различни фотографски и електронски поддржувачи, кои водат до формирање нови дигитални форми на архивски фондови и збирки.

Дигитализацијата на архивските материјали несомнено има голема улога и примена во неговото зачувување, особено ако се земе предвид дека архивските записи најчесто или по правило се уникатни и нечесто публикувани.

Поаѓајќи од сознанието за оригиналноста и за вредноста на архивските материјали, кои ѝ покрај новите технологии во најголем процент на глобално ниво се состојат од содржини ставени на подлоги и материјали како хартија, целулозни табаци, папирус, пергамент, дрво, кои се подложни на расипување и оштетување, превентивната заштита и физичката безбедност на пишаните документи, сè уште се вистински предизвик и тема за размислување за архивистите, библиотекарите и луѓето што се инволвирани во овие процеси и постапки. Притоа, концептот на конзервација и презервација во архивската доктрина има многу пошироко значење. Не се работи само за пасивно зачувување на документите, во кои се вклучени сите мерки на претпазливост диктирани од архивската економска моќ, туку и во насока на нивна оптимална искористеност и достапност во сите сегменти од општественото дејствување, како административно така и културно и законодавно².

2. Влијанието на амбиенталните услови и на биолошките агенси на физичката состојба на архивските фондови и збирки

Постојат голем број литературни и научни трудови посветени на причините и факторите што влијаат врз оштетувањето и физичката кондиција на материјалите и архивските записи.

На пример, познато е дека климатските услови каде што се сместени архивските материјали и фондови имаат импакт врз физичката кондиција и составот на подлогата, особено кај материјали од растително, животинско или синтетичко потекло. Како елементи на климатските фактори се: температурата и температурните осцилации, релативната влажност на воздухот во просторот, изложеноста на светлина и сончеви зраци. Големо влијание врз материјалната состојба на подлогата имаат составот на воздухот во просторот каде што е сместен архивскиот материјал како и аерозагадувањето. Штетното влијание на загадениот воздух во депоата и во просториите каде што се сместени архивските материјали

² Zappalia, A., *Memoria e future dei documenti su carta (Memory and future of paper documents)*; Navarini, R., *The conservation of documents* page 78, Udine, 2002.

не се однесува само на цврстите честички и правот, кои предизвикуваат механичко оштетување на подлогата односно хартијата, или на аеросолите и неорганските соединенија, како што се сулфур диоксидот и азотните оксиди, кои го менуваат хемискиот состав и квалитетот на материјалот. Загадениот воздух содржи спори од микроорганизми и биолошки агенси, кои дополнително предизвикуваат оштетување и разложување на материјалната подлога³.

Во Државниот архив на Република Северна Македонија – ДАРСМ, како дел од организациската поставеност во институцијата, функционира посебен сектор посветен на заштитата, чувањето и презервацијата на архивската граѓа. Во рамките на овој сектор влегуваат депото во централниот дел на архивот и депоата во одделенијата, посебно одделение за микрофилмување и снимање на архивските фондови и записи и централизирана лабораторија за превентивна заштита, конзервација и реставрација на архивскиот материјал.

Секој од наведените оддели има специфични одговорности, задачи и улога. Преку меѓусебната соработка и синхронизираното постапување на овие три одделенија, се врши контрола, надзор и континуитет во заштитата и безбедноста на архивските фондови и збирки, како од содржински така и од материјално-физички аспект.

3. Присуството на микроорганизмите и нивното штетно влијание кај архивските пишани документи

Еден од аспектите на превентивната заштита и конзервацијата на хартиените материјали се однесува на проблемите поврзани и предизвикани од дејството на биолошките агенси.

Во лабораторијата за конзервација и реставрација при ДАРСМ, покрај редовните конзерваторско-реставраторски постапки и активности, беа правени микробиолошки анализи и испитувања, за да се обезбедат дополнителни сознанија во делот на превентивната заштита од оштетувањата предизвикани од различните биолошки, односно микробиолошки агенси.

Во присуство на одредени неповолни, лошо стерилизирани амбиентални услови, штетното биолошко дејство врз архивските материјали, пред сè предизвикано од присуството на микроорганизмите и инсектите е извесно и неминовно. Познати се над двесте видови микроорганизми и неколку десетици ентомолошки видови што претставуваат вистинска закана за хартијата. Составот и природата на хартијата што се користени како подлога имаат голема улога за биоразградувањето односно за отпорноста спрема биолошките агенси⁴.

Габите и бактериите предизвикуваат сериозни оштетувања. Бавното распаѓање на подлогата е резултат на специфичните ензими, целулази, протеази, лигнинази и органски киселини, кои ги лачат овие микроорганизми. Пигментацијата

³ Вера Калајлиевска, Чување и заштита на архивски и библиотечни материјали, стр. 67, Скопје, 2001.

⁴ Zappalia, A., *Memoria e future dei documenti su carta (Memory and future of paper documents)*; Ruschioni, E., *Biological Deterioration* pg 193, Udine, 2002.

на хартијата и видливите физички промени се сигурен показател за присутноста од биоразградувачките агенси врз архивскиот материјал. Опасноста од габите и нивните спори е уште поголема поради нивната толеранција на различните амбиентални услови и отпорноста кон помала релативна влажност. Спорите лесно се пренесуваат преку воздухот што дополнително ја зголемува опасноста не само за контаминација на архивските материјали туку и за предизвикување заболувања и алергии кај луѓето што се во непосредна близина⁵.

Сознанието за неминовното присуство на габи и бактерии што ги напаѓаат целулозните подлоги како што се видовите *Pencillium Fusarium*, *Trichoderma*, *Alternaria*, *Citromyces*, *Aspergillus* и *Monilia*⁶, бара повремени микробиолошки анализи и проценка на општата состојба на архивскиот материјал, како дел од превентивната заштита и намалувањето на оштетувањата предизвикани од микроорганизмите и преземање соодветни постапки и техники против биоразградувањето.

Ова беше појдовната идеја, за да се организира и да се изведе микробиолошкото испитување, од една страна, а со тоа да се добијат извесни сознанија за можностите и ефектите од користењето нови, помалку агресивни методи во борбата против биоразградувањето и нивна имплементација за заштита на пишаните архивски материјали во ДАРСМ.

4. Дезинфекција и дезинсекција, методи и техники во превентивната заштита кај архивските материјали

Досегашните искуства во овој дел, јасно укажуваат на тешкотиите во изборот на универзални техники или постапки, применливи во сите случаи на превентивната заштита. Тоа, од една страна, провоцира голем број истражувања и обиди за наоѓање соодветни решенија, кои главно се насочени кон контролата на факторите што доведуваат до растот на бактериите и на габите. Тука може да ги наброиме условите каде што материјалите се сместени и чувани (температура, влажност, аерозагаденост), составот на хартијата и мастилата што се употребувани, концентрациите на спорите од габи и бактерии во воздухот и друго.

Еден од методите за инхибиција на порастот на микроорганизмите и на биодеградацијата е дезинфекција со употреба на антибиотици при самото производство на хартијата. Сепак, со оглед на големиот број познати габи и нивните метаболити, многу е сложено да се најде средство што би било универзално за сите случаи⁷.

Во минатото, често користен метод за превентивна заштита од биолошките агенси кај архивските и библиотечни материјали е фумигацијата, со користење пареа од силни хемиски средства како тимол, ортофенилфенол, смеса од етилен оксид и јаглерод диоксид, метилбромидни соединенија, кои се отровни за човековото

⁵ Valentin, N., *Microbial Contamination in Archives and Museums: Health Hazards and Preventive Strategies Using Air Ventilation Systems*, *The Getty Conservation Institute*, Spain, 2007.

⁶ <http://eprints.rclis.org/4927/1/preservation.PDF>

⁷ Zappalia, A., *Memoria e future dei documenti su carta (Memory and future of paper documents)*; C. Fanelli, *Methods to control the paper deterioration induced by fungi*, Udine, 2002

здравје и околината. Самата постапка е мошне специфична, бара големо внимание и квалификуван кадар и економски не е многу оправдана⁸.

Според други истражувања се предлага примена на гама зрачење во борбата против некои инсекти, кое може истовремено да се искористи и против инфекциите од габите. Сепак, овој метод бара прецизно дозирање и интензитет на зрачењето, поради можна хемиска деполимеризација на целулозата, која влегува во состав на подлогата кај пишаните материјали.

Сè почесто истражувањата во превентивната заштита и контролата на биоразградувањето се насочени во наоѓање алтернативни, еколошки поприватливи техники и постапки, како што е примена на ниски темпаратури “deep-freezing” за инхибиција на растот на микроорганизмите. Друг истражуван метод, кој предизвика внимание во превентивната заштита од биолошките оштетувачи, е примената или изложеноста на материјалите во услови на контролирано модифицирана атмосфера, или атмосфера со многу низок процент на кислород (помалку од 0,5 %), позната како состојба или постапка на аноксија.

Принципот на контролирана атмосфера се заснова врз обезбедувањето или создавањето услови во одреден херметички затворен простор, на пример: полиетиленска торба или комора, каде што се сместува третираниот материјал, во атмосфера со изразито низок процент на кислород до 0,5 %, со зголемено присуство на CO₂ или инертни гасови како што е азотот – N₂ или аргонот – Ar, или комбинација со јаглерод диоксидот - CO₂.

При изложеност во услови кога нивото на кислород е помало од 0,5 % во одреден временски интервал, се инхибира или се намалуваат растењето и размножувањето на биолошките штетници. Овој метод се користи во контролата и заштитата од штетниците при складирањето во прехранбената индустрија, што се покажало како ефикасна и побезбедна алтернатива од класичната фумигација со примената на опасни и агресивни хемикалии. Во Институтот за конзервација „Гети“, водени од ова сознание, направени се првите обиди за примена на аноксичните азотни услови во превентивна заштита на чувствителни предмети со органско потекло од штетното влијание на биоразградувачките агенси. Оваа постапка е дел од проектот за заштита на кралската мумија во Египетскиот музеј во Каиро во периодот 1987 – 1989 година. Резултатите покажале висока ефикасност во заштитата и превенцијата од биоразградувањето⁹. Во публикацијата “Inert Gases in the control of Museum Insect pests” издадена од Институтот за конзервација „Гети“, се опишани успешните ефекти во спречувањето или намалувањето на влијанието на инсектите и габите кај музејските органски колекции и збирки со комбинација на јаглерод диоксид и азот како инертен гас во аноксични услови. Аноксичната атмосфера со комбинација од јаглерод диоксид и азот, во присуство на кислород

⁸ Вера Калајлиевска, Чување и заштита на архивски и библиотечни материјали, стр. 116, Скопје, 2001.

⁹ S. Maekawa, K. Elert; The Use of Oxygen-Free Environments in the Control of Museum Insect Pests/ https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/pdf/oxygen_free_envirom_vl.pdf

помалку од 0,3 %, покажале посигурни ефекти во спречувањето на порастот на габите и лечењето на зафатените експонати отколку само чист азот¹⁰.

5. Предмет и методи на истражувањето

Поаѓајќи од овие сознанија, во фокусот на микробиолошките анализи и истражувањето што се работеше во лабораторијата за конзервација при ДАРСМ, во соработка со микробиолошката лабораторија при Природно-математичкиот факултет, беа испитувани ефектите од примената на аноксијата за инхибиција на растот на микроорганизмите во лабораториски услови. Целта на истражувањето беше да се добијат сознанија или насоки за ефектите на овој метод, кои би можело да се применат во превентивната заштита на архивските материјали и фондови во ДАРСМ од биолошките штетници, меѓу кои се и целулозните бактерии и габи.

За микробиолошките испитувања се користеа примероци од архивскиот материјал од различен период и време, со различен состав и квалитет на хартијата. Во изборот за изолација на микроорганизми беа земени примероци од посебните колекции на стари ракописни книги, српски рецензии од првата половина на XV век, празничен минеј од втората половина на XVI век, турски книги сицили и печатени документи од Матичните книги од првата половина на минатиот век, кои се чуваат во депоата на ДАРСМ.

Списокот со архивските материјали што се користени во ова испитување се наведени во табелата број 1. Дел од овие раритетни примероци можат да се видат на сликите од 1 до 6.

Табела број 1: Список со архивски материјал, книги и фондови од кои се земени примероци за испитување

Име на архивски фонд/ книга	Период/ година
Матични книги	1940 - 1946 година
Старословенска книга (Посен и цветен триод)	XV век
Службен Минеј за јуни и јули (српска рецензија), см М-8	XIV век, трета четвртина
„Псалтир“ пергамент	Почеток XVI век
Судски книги сицили „Битолски Кадилак“ книга број 1	1607 - 1912 година
Судски книги сицили „Битолски Кадилак“ книга број 185	1607 - 1912 година
Околиска управа Неготино , кутија број 1	1941 - 1948 година
Збирка стари карти од Европа и Балкан	XVII век, 1657 година

¹⁰ https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/pdf/oxygen_free_envirol.pdf

Слика 1 - Судски книги сицили, внатрешен дел

Слика 2 - Судски книги сицили во заштитна корица

Слика 3 - Судски книги сицили, корица

Слика 4 – Старословенска книга, корица

Слика 5 – Цветен триод Лазаревац, почетна страница

Слика 6 – Цветен триод, Лазаревац, среден дел

Целата постапка на земање примероци од оштетениот архивски материјал, кои понатаму ќе се користат за испитување односно издвојување на биодеградирачката микрофлора, се работеше во лабораторијата за конзервација и реставрација при ДАРСМ. За таа цел, во дел од лабораторијата за конзервација, беа обезбедени стерилни улови за работа, кои имаа улога на привремена комора за издвојување на материјалот. Методите што се користеа беа приспособени соодветно на архивските материјали и примероци за испитување¹¹. Со стерилна пинцета и ракавици, со големо внимание се одбираа места што покажуваа изразена загаденост, темни дамки, избледеност или обезбоеност на подлогата и делови што беа веќе механички оштетени и на кои нема никаков пишан текст. Во некои случаи, поради видот и вредноста на материјалите што беа предмет на испитување, оригиналната постапка на земање беше заменета со методот на импресија, односно копирање на стерилни дискови од филтер-хартија. Во нашиот случај користевме парчиња подебела јапонска хартија со димензии 2 x 2 мм натопени во стерилна пептонска вода, кои потоа се налепуваа на местата што се контаминирани. Издвоените парчиња хартија, и во двата случаја, потоа се промиваа со стерилен пептонски раствор (0.1 % peptone и 0.05 % Tween 80) и пренесени во стерилни Петриеви плочи, со дијаметар од 100 мм. Натамошните постапки на испитувањето

¹¹ E. Czerwinska, R. Kowalik, *Microbiodegradation audiovisual collections. Part.1. Protection of audiovisual records against destructive microflora*, in <<Restaurator>>, 3. 1979

се одвиваа во микробиолошката лабораторија при Природно-математичкиот факултет во Скопје, на универзитетот Св. „Кирил и Методиј“.

Основните медиуми што се користеа за изолација на биоразградувачката микрофлора од пишаните архивски материјали се: Greathouse, Klemme and Barker Medium¹² и неговата модифицирана верзија¹³. Составот на двете подлоги е даден во табелите 2 и 3.

Примероците што беа земени да се испитуваат во петриевките, беа прекриени со 15 ml стерилан Greathouse, Klemme and Barker Medium, со различна pH вредност, односно pH 5,0-5,5 и 7,0-7,5. Вака подготвени беа ставени во комора со температура од 20-22 °C, соодветна на температурата во депото на Државниот архив.

Табела 2: Состав на Greathouse, Kleme and Barke Medium

Компонента		Количество на 1 л медиум
минерален раствор	K_2HPO_4	1.3940 г
	$MgSO_4 \cdot 7 H_2O$	0,7395 г
	NH_4NO_3	1,006 г
	$CaCO_3$	0,005 г
микроелементи	$FeSO_4$	траги
	$ZnSO_4$	траги
	$MnSO_4$	траги
дестилирана вода		до 1 л

Табела 3: Состав на Greathouse, Kleme and Barke Medium (модифициран)

Компонента		Количество на 1 л медиум
минерален раствор	K_2HPO_4	1.3940 г
	$MgSO_4 \cdot 7 H_2O$	0,7395 г
	$NH_4H_2PO_4$	1,3013 г
	$CaCO_3$	0,005 г
микроелементи	$FeSO_4$	траги
	$ZnSO_4$	траги
	$MnSO_4$	траги
дестилирана вода		До 1 л
агар		10 г
Signacell cellulose тип 20 (Sigma-Aldrich)		

¹² R. Kowalik и соп., 1962; R. Kowalik и Sadurska, 1973

¹³ R. Kowalik, 1980

По отприлика 7-14 дена, во зависност од степенот на контаминација, на површината од испитуваните примероци хартија, можеше да се забележат колонии на микрофлора, кои потоа беа користени за издвојување чисти микробиолошки култури.

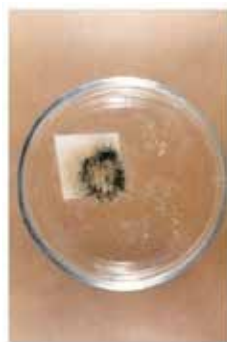
На сликите од 7 до 9 се претставени некои од земените примероци со израснати микрофлорни колонии.

Слика 7

Слика 8

Слика 9

Издвојувањето на чистите култури се правеше со повеќекратно засејување на микрофлората на неселективни подлоги и тоа на подлога од хранлив агар за бактерии (состав даден во табела 4) и Чапеков квасен екстрактен агар (Czaprek Yeast Extract Agar - CYA) и агар од екстракт од слад (Malt Extract Agar- MEA) за габи (состав даден во табела 5 и 6), со инкубација на температура од 20-22 °C.

Табела број 4: Состав на хранлив агар

Компоненти	Компоненти на 1 л медиум
пептон	5 г
месен екстракт	3 г
NaCl	5 г
K_2HPO_4	0,3 г
агар	15 г
дестилирана вода	До 1 л

Табела број 5: Состав на Чапекон квасен екстракт агар - СУА

Компоненти			Количество на 1 л медиум
K_2HPO_4			1,0 г
Чапекон концентрат			10 мл
	$NaNO_3$	30 г	
	KCl	5 г	
	$MgSO_4 \cdot 7 H_2O$	5 г	
	$FeSO_4 \cdot 7 H_2O$	0,1 г	
	$ZnSO_4$	0,1 г	
	$CuSO_4 \cdot 7 H_2O$	0,1 г	
	дестилирана вода	100 мл	
квасен екстракт			5,0 г
сахароза			30 г
агар			15 г
дестилирана вода			до 1 л

Табела број 6: Состав на сладен екстракт агар - МЕА

компоненти	Количество на 1 л медиум
екстракт од слад	20 г
пептон	1,0 г
глокоза	20 г
агар	20 г
дестилирана вода	до 1 л

Од израснатите микрофлорни колонии (примери на сликите од 10 до 15), потоа, со повеќекратно презасејување, со посебни техники и по методот на Pitt¹⁴ се користеа за изолирање чисти колонии на габи и бактерии (слика 16, 17 и 18).

¹⁴ J.I. Pitt, *A laboratory guide to the common Penicillium species*. CSIRO, North Ryde. 1991

Слика 10

Слика 11

Слика 12

Слика 13

Слика 14

Слика 15

Слика 16

Слика 17

Слика 18

Со оглед на големиот број добиени изолати од користените примероци на архивски материјал, особено важно беше тие да бидат соодветно обележани и да се одржат подолг временски период неконтаминирани и чисти. Обележувањето

на чистите култури, кои потоа се користеа во пробите и методите за инхибиција, е забележано во табелите 7 и 8. Добиените изолати од бактерии и габи се одржуваа во чиста кондиција на цврст хранлив медиум, прекриени со стерилно парафинско масло, во комора на температура од +4 °C¹⁵.

Табела број 7: Обележување чисти култури габи и квасци изолирани од испитуваниот архивски материјал (изолати).

Број на флак со чисти култури на габи и квасци	Име на архивски материјал (книга/ фонд)
Од 1 до 7	Околиска управа Неготино , кутија број 1
Од 8 до 14	Старословенска книга (Посен и цветен триод)
Од 15 до 19	Службен минеј за јуни и јули (српска рецензија)
Од 20 до 30	Матична книга
Од 31 до 32	Судски книги сицили „Битолски Кадилак “ книга број 1
Од 33 до 34	Судски книги сицили „Битолски Кадилак “ книга број 185
Од 35 до 36	Судски книги сицили „Битолски Кадилак “ книга број 1
Од 37 до 38	Судски книги сицили „Битолски Кадилак “ книга број 185
Од 39 до 47	„Псалтир“ пергамент

Табела број 8: Обележување чисти култури бактерии изолирани од испитуваниот архивски материјал

Број на флак со чисти бактериски култури	Име на архивски материјал (книга/ фонд)
Од 48 до 53	Околиска управа Неготино , кутија број 1
Од 54 до 63	Старословенска книга (Посен и цветен триод)
Од 64 до 70	Службен минеј за јуни и јули (српска рецензија)
Од 72 до 73	Матична книга
Од 74 до 75	Судски книги сицили „Битолски Кадилак “ книга број 1

¹⁵ R. Kowalik, 1980

Од 76 до 77	Судски книги сицили „Битолски Кадилак “ книга број 185
Од 78 до 82	Судски книги сицили „Битолски Кадилак “ книга број 185
Од 83 до 84	Судски книги сицили „Битолски Кадилак “ книга број 1
Од 85 до 92	Збирка карти од Европа и од Балкан

Во нашиот случај испитувањето се работеше со користење стандардни микротитрациски плочи¹⁶, засеани односно инокулирани со по 0,1 мл суспензија на претходно прочистените изолати со различна концентрација на бактериски и габични култури.

Шемата на засејување односно пополнување на микротитрациските плочи со соодветните суспензии на бактерии и габи е прикажана во табела 9.

Табела 9: Шематски приказ на засејување суспензија од чисти култури на микротитрациска плоча

Шема на засејување бактериски култури												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A	48	49	50		53	54	56		58	59	61	
B												
C	62	63	65		66	67	69		70	71	76	
D												
E	77	79	80		81	83	86		87	88	89	
F												
G	90	92			17	37	38					
H												

Шема на засејување бактериски култури												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A	48	49	50		53	54	56		58	59	61	
B												
C	62	63	65		66	67	69		70	71	76	
D												
E	77	79	80		81	83	86		87	88	89	
F												
G	90	92			17	37	38					
H												

¹⁶ <https://en.wikipedia.org/wiki/Microplate>

Засеаните плочи беа сместени во полиетиленски канистри (кеси), кои потоа се полнеа со претходно приготвена смеса од гас на јаглерод диоксид и азот во различни процентуални делови прикажани во табела број 10, во аноксични услови. Како стандард за споредба, беа направени и контролни тестови, со чист јаглерод диоксид и азот и еден тест со нормална смеса на воздух. Боците со смесите гас беа подготвени во согласност со потребите на испитувањето, од страна на специјализираната компанија Технички гасови - Скопје. По полнењето со соодветната смеса гас, со користење термален извор, отворот на секој канистер (комора) беше запечатен со слепување на полиетиленските кеси, со што беа обезбедени аноксичните услови на изложеност на примероците.

Во продолжение, на сликите број 19 и 20, се претставени коморите со микротитрациска плочка, пред да се стави во услови на аноксија и откако комората ќе се наполни со гас.

Слика 19 – Микротитрациска плочка во полиетиленска кеса пред полнење

Слика 20 – Микротитрациска плочка во полиетиленска кеса наполнета со смеса од CO₂ 12 % и N₂ 88 %

Табела број 10: Смеса на користени гасови во проценти

Смеса на гас	Проценти %
CO ₂	100 %
N ₂	100 %
CO / N ₂	12 % - 88 %
CO / N ₂	28 % - 72 %
CO / N ₂	30 % - 70 %
CO / N ₂	56 % - 44 %

6. Анализа на резултатите

Наполнетите и подготвените кеси со гас во кои се поставени засеаните микротитрациски плочки, беа поставени во темна комора, на температура од 20-22 °C, во времетраење од 72 до 96 часа. По истекот на посоченото време на експозиција, контролата на растот односно инхибицијата се проверуваше со засејување хранлив агар и селективна целулозна подлога со *Sigmacell cellulose tip20* (Sigma-Aldrich).¹⁷

Временскиот интервал што беше одбран за експозиција е во согласност со претходни сознанија и истражувања, направени од страна на повеќе автори, во рамките на Институтот за конзервација „Гети“ и Патримонио институтот за култура во Мадрид.¹⁸

Добиените резултати од ефектите на третманот врз растот односно инхибицијата на пораст на засеаните суспензии со габи е шематски прикажан во табелите од 15 до 18.

Резултатите од контролните тестови, кои служеа како споредбени параметри, се забележани во табелите 12, 13 и 14.

Во согласност со микробиолошките ознаки, во табелата број 11, е забележан интензитетот на пораст и микрофлорната активност на засеаните суспензии по изложеноста на аноксија.

Табела 11: Ознака на интензитетот на микробиолошката активност

Добра микрофлорна активност, интензивен раст	+++
Средна микрофлорна активност, среден интензитет	++-
Слаба микрофлорна активност, слаб интензитет	+-
Нема микрофлорна активност	-

Од резултатите на контролните тестови, она што можеше да се заклучи е дека при изложеност на 100 % CO₂ кај сите концентрации на габичните суспензии, порастот е негативен. Кај суспензиите на габи изложени на 100 % N₂, резултатите покажаа различен интензитет на пораст и појава на габични колонии, во зависност од концентрацијата на суспензијата. Резултатите од експозицијата на материјалот на смеса со 56 % CO₂ и 44 % N₂ гас покажаа поголема ефикасност во инхибицијата на растот на овие биолошки агенси, што се должи на поголемата застапеност на јаглерод диоксид. Она што предизвика внимание за размислување

¹⁷ J.G. Wellheiser, *Nonchemical Treatment Processes for Disinfestation of Insects and Fungi in Library Collections*, Paris 1992.

¹⁸ N. Valentin, *Insect elimination in Historic collection using low oxygen environment Velox system*, Spain 1989.

се резултатите забележани кај експозицијата на смеса од 12 % CO₂ и 88 % N₂, каде што инхибицискиот ефект врз растот кај габите е поголем отколку оној каде што застапеноста на CO₂ е 28 %. Според литературните податоци, кислородниот удел во составот на јаглерод диоксид како гас, може да влијае на вкупниот процент на кислород во аноксичната атмосфера, што придонесува за намалување на инхибиторниот ефект на порастот кај спорите и ларвите на некои инсекти. Тоа би значело дека при изборот на модифицираната аноксична атмосфера треба да се одбере најдобрата комбинација на процентуалната застапеност на гас што ќе биде безбедна за ракување, а во исто време ќе се постигне ефикасна превентивна заштита. Од друга страна, во нашиот случај, контролните параметри со чист CO₂ покажаа негативен пораст кај сите концентрации на суспензија од габи.

Табела 12 - контролна

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A												
B												
C								ПОЗИТИВНА				
D												
E												
F												
G												
H												

Табела 13 - 100 % CO₂

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A	-		-		-		-		-		-	
B		-		-		-		-		-		-
C	-		-		-		-		-		-	
D		-		-		-		-		-		-
E	-		-		-		-		-		-	
F		-		-		-		-		-		-
G	-		-		-		-		-		-	
H												

Табела 14 - 100 % N₂ (чист азот)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A	++ +		---		--		- -		- - -		++ -	
B		- - -		-		-		-		++ +		+ - +
C	++ +		-- -		++ +		++ +		-		++ +	
D		++ +		++ +		++ +		+ - -		+ -		-- -
E	++ +		-- -		++ +		++ +		++ +		-- -	
F		-		-		-		-		-		-
G	-		-									
H												

Табела 15 Смеса со 20 % CO₂ - 80 % N₂

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A	++ +		+++		+		++		+			
B		+++		++		-		+ + +		++ +		+ +
C	++		++		+++		++ +		-		-	
D		++		+++		++		+ +		+		-
E	+		++		+++		+		+		++ +	
F		++		-		-		+ + +		++ +		+ + +
G	++ +		+++									
H												

Табела 16 - смеса со 12 % CO₂ и 88 % N₂

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A	++ +		+++		+ - -		-- -		---		++ +	
B		++ +		---		---		++ +		++ +		++ +
C	++ +		+ - -		++ +		++ +		++ +		++ +	
D		++ +		++ +		++ +		++ +		+ - -		++ +
E	-		++ +		++ +		++ +		++ +		++ +	
F		++ +		++ +		++ +		++ +		++ +		++ +
G	++ +		++ +									
H												

Табела 17 - смеса со 56 % CO₂ и 44 % N₂

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A	++ -		-		-		-		-		+ -	
B		++ +		-		-		+ -		++ -		+ -
C	+ -		-		++ +		+ -		-		++ +	
D		++ -		++ -		+ -		++ +		++ +		++ +
E	+ - -		+ - -		+ - -		-		+ - -		++ +	
F		++ +		-		+ - -		+ - -		+ - -		++ +
G	+ - -		+ - -									
H												

Табела 18 - смеса со 28 % CO₂ и 72 % N₂

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A	-		++ +		++ +		++ +		+ -		++ -	
B		++ +		++ +		-		++ +		++ +		++ +
C	++ +		++ +		++ +		++ +		-		-	
D		++ +		++ +		++ -		++ +		++ -		++ +
E	++ -		-		++		+ -		+ -		++ -	
F		++ +		++ +		++ +		++ +		++ +		++ +
G	+ -		++ -									
H												

7. Заклучоци и коментари

Појдовната идеја на истражувањето беше да се искористат сознанијата за превентивната заштита од биолошките агенсии, со употреба на модифицирана нискокислородна атмосфера кај материјали и подлоги со природно потекло и во чиј состав влегуваат целулозни соединенија, како што се, впрочем, поголемиот дел од архивските документи и фондови што се чуваат во депоата на Државниот архив. Доколку се направи паралела на литературните податоци за методот и резултатите добиени од истражувањето, може да се заклучи дека комбинацијата на јаглерод диоксид и азот во соодветен сооднос е поефикасна, особено кај заштитата од габи и нивните спори, кои по правило се аеробни организми и кои во услови на низок процент на кислород, во одреден временски интервал, можат комплетно да се искоренат. Кај бактериите тестирањата не покажаа толку висока ефикасност, од причина што овие микроорганизми, особено некои од нив, можат да опстанат и во анаеробни услови.

Во праксата, доколку би се пристапило со примена на аноксијата како метод за превентивна заштита, најдобро е целата архивска кутија да се третира со соодветната смеса од интерен гас и јаглерод диоксид. За да се постигне тоа, потребно е да се обезбедат соодветни услови со користење на полиетиленски канистри со димензии што одговараат на стандардната архивска кутија и боци наполнети со одбраната смеса на интерен гас и јаглерод диоксид. Предизвикот

пред кој би биле исправени е ракувањето при полнење на канистрите со гас, но и амбиенталните услови во кои ќе бидат сместени архивските материјали по третманот. Со ова, практично, може да се потврди еден од основните принципи врз кои се темели превентивната заштита. Можеме да го спроведеме најефективниот, современ третман за уништување на биолошките агенси, но доколку архивскиот материјал повторно се изложи на несоодветни амбиентални услови, по извесен период неминовно ќе дојде до промена на квалитетот и на составот на подлогата на која се запишани архивските содржини и информациите со докажана трајна историска и национална вредност.

УДК 069.424/.444:025.7/.9(470.311)

УДК 930.25:069(470.311)

Марија Музалевскаја¹**АКЦИЈАТА „МОСКВА – СО ГРИЖА ЗА ИСТОРИЈАТА“**

Abstract: This article introduces the aim, organization, and results of the action "Moscow – Caring for History", carried out by the Main Archival Directorate of the city of Moscow and the state service center "My Documents".

Key words: results, action, "Moscow – Caring for History", Main Archival Directorate, documents.

Во почетокот на април 2019 г. Главната архивска управа на Град Москва и Центарот за државни услуги „Мои документи“² ја отпочнаа акцијата „Москва – со грижа за историјата“. Благодарение на оваа акција, секој жител на престолнината, како и на другите региони на Русија, па дури и на странските држави, може да предаде за постојано чување во Главната архивска управа на Град Москва предмети и документи од времето на Втората светска војна, кои не само што ќе се зачуваат во добра состојба за следните генерации туку ќе бидат презентирани во градот и пошироко.

За учество во акцијата треба во еден од центрите за државни услуги „Мои документи“ да се донесат предметите, документите и документ за лична идентификација. Службениците грижливо ќе ги спакуваат предметите и тие ќе бидат препратени до Главната архивска управа на Град Москва. Во архивот, предметите и документите се чуваат во посебна просторија со постојан режим на температурата, влажноста на воздухот и осветленоста. При потреба, специјалисти од лабораторијата при Главната архивска управа на Град Москва вршат реставрација на документите.

¹ Марија Музалевскаја (Мария Сергеевна Музалевская) – Оддел за односи со јавноста на Централниот државен архив на Град Москва. Статијата е преведена од руски јазик.

² Првите многуфункционални центри за државни и муниципални услуги се појавија во 2007 г. Тие се базираат врз принципот на „еден прозорец“ (single-window concept), обезбедувајќи ефикасност, пристапност и транспарентност на работата на администрацијата. Граѓаните на едно место добиваат матични, социјални, комунални и други услуги – <https://md.mos.ru/>; https://ru.wikipedia.org/wiki/Многофункциональный_центр

За отприлика две години беа собрани повеќе од осум илјади документи и предмети, меѓу кои има писма, фотографии, дневници, делови од облека и лични предмети.

Низа документи добија статус на посебно вредни. Од нив може да се издвојат три документи.

Првиот документ – тоа е макета на албум со фоторепродукции на графики на бојни дејства на Балтичката флота од јуни до декември 1941 година. Макетата на албумот е подготвена рачно и содржи 99 црно-бели фотографии од такви историски епизоди како: поставувањето мини во делтата на Финскиот Залив, одбраната на Талин и островот од Западноестонскиот архипелаг, бојните дејства во Ришкиот Залив, преминувањето на флотата од Талин во Кронштат и други. Автор на дел од фотографиите е советскиот уметник Јаков Ромас, кој кон крајот на 1950-тите години станал член на Академијата на уметностите на СССР.

Вториот вреден документ е фотоалбумот на 80. гардиски минофрлачки полк. На снимките има моменти од секојдневниот живот на војниците од ракетната артилерија при крајот на Втората светска војна во Романија, Унгарија и Чехословачка. Во албумот се претставени видови населени места преку кои поминувал полкот, моменти од комуникациите на војниците со месните жители.

Уште еден уникатен експонат – тоа се карти на Генералниот штаб на Црвената армија, кои ги поседувал артилерискиот полковник Фјодор Леонов. Тоа се тактички карти на реонот на Курскиот лак, Харков и Никопол со линиите на фронтите и со други аспекти на оперативната ситуација. Тие се целосен комплет од военотопографски карти на Штабот на Црвената армија од средно ниво во годините на Втората светска војна.

Со согласност добиена од сопствениците, некои од предметите и документите беа претставени на изложби. Првата изложба беше отворена на 21 јуни 2019 г., пред Денот на сеќавањето и жалоста³.

Освен тоа, од летото 2019 г. Главната архивска управа на Град Москва и центрите за државни услуги почнаа да го реализираат културно-просветниот изложбен проект „Москва – со грижа за историјата“ врз база на материјалите собрани во процесот на реализација на истоимениот проект. Првиот изложбен проект „Градот на големите луѓе“ беше отворен на 23 јули и беше посветен на истакнати московјани со голем придонес во областа на културата: балерината Маја Плисецка, писателот Фјодор Достоевски, уметникот Василиј Кандински, физиологот Сергеј Брјухоненко, инженер-конструкторот Сергеј Королев, голманот Лав Јашин.

Потоа беа организирани уште неколку изложби, претежно посветени на Големата татковинска војна. Експозициите во центрите за државни услуги дадоа можност војната да се види со очите на очевидците, да се запознае животот и битот на обичните московјани во 1940-тите години.

³ Почнувајќи од 1996 г., 22 јуни во Русија се одбележува како Ден на сеќавањето и жалоста. На тој начин им се оддава почит на жртвите во Големата татковинска војна, која беше отпочната на 22 јуни 1941 г.

За време на режимот на самоизолација, кој започна пролетта 2020 г., одлучено беше да не се прекинува со изложбената дејност и експозициите преминаа во онлајн формат на платформата „Јас сум дома“ – <https://ya-doma.ru/mfc-gosuslugi/>. Сега постои можност за запознавање со изложбите како офлајн така и онлајн.

Пред 75-годишнината од победата во Втората светска војна беше отворен виртуелниот музеј „Москва – со грижа за историјата“ – <https://vov.mos.ru/home/exhibits>. Во овој музеј во поголем број се претставени предмети и документи што беа собрани во текот на акцијата „Москва – со грижа за историјата“. Тоа е првиот таков виртуелен музеј во Русија, кој се создаде со помош на граѓаните.

Во виртуелниот музеј се претставени повеќе од три илјади писма од фронтот и фотографии, повеќе од сто дневници, бележници и спомени на учесниците во Втората светска војна, повеќе од илјада и петстотини лични документи (карактеристики, повелби, благодарници и др.), поштенски картички, слики итн.

Во експозицијата на онлајн музејот постои можност да се видат униформи, предмети од секојдневниот живот, медали, ордени и др.

Музејот овозможува запознавање и проучување на документите од архивата на Управата на федералната служба за безбедност за дејноста на Управата на Народниот комесаријат за внатрешни работи за Москва и московската област и др.

Освен настаните на фронтите, експозицијата ги претставува културниот, научниот и општествениот живот на градот од почетокот и до крајот на Големата татковинска војна. Во медијатеката се наоѓаат анимирани карти на клучните битки, на преместувањата на единиците на Црвената армија и на непријателските војски, на соодносот на воената техника, загубите и др.

Писмата од фронтите и спомените за виртуелниот музеј ги озвучија глумците: Василиј Лановој, Ирина Купченко, Сергеј Никоненко, Александар Михајлов, Станислав Дужников и др.

Од моментот на појавувањето, виртуелниот музеј постојано се проширува. Сега се спроведува активна работа за собирање и публикување на имињата на московјаните што се наградени со медалот „За одбраната на Москва“ (повеќе од еден милион) – <https://vov.mos.ru/collections/moscow-defense/awarded>.

Во виртуелниот музеј се сместени документи, фотографии и др. за помош на градот Москва на блокираниот град Ленинград – <https://vov.mos.ru/collections/leningrad-blockade>. Меѓу нив е и албумот со уникатни снимки на воениот фотокореспондент на весникот „Правда“, Сергеј Струников, од 1942/1943 година.

Музејот, исто така, се пополнува и со сведоштвата за мирниот живот.

Зачувувањето на историјата е важно и потребно и акцијата „Москва – со грижа за историјата“ успешно ја реализира оваа задача. Акцијата продолжува.

«Уважение и почитание старших поколений — закон нашей жизни»

В.А. Сухомлинский

ПРОЕКТ «МОСКВА — С ЗАБОТОЙ ОБ ИСТОРИИ»

СЕРИЯ ВЫСТАВОК «МОЯ СЕМЬЯ — МОЯ ИСТОРИЯ»

хранит память о преемственности поколений, вечных семейных ценностях и обычаях.

Семья влияет на наше мировосприятие.

«Мои Документы» приглашают на экспозицию «Взаимосвязь поколений».

«Все мы родом из детства»

Актриса Бе Ситен-Экзюперу

Выставка познакомит с интересными фактами о быте и этикете, расскажет о московских семьях, а также напечатает традиции русского народа.

ГОВОРЯЩИЕ ФАМИЛИИ ПРОШЛОГО

Сегодня тот факт, что человек имеет фамилию, кажется абсолютно естественным. А ведь появление и распространение фамилий на Руси было длительным процессом и растянулось на шесть столетий.

Считается, что жители Нижнего Новгорода стали обладателями первых фамилий. У новгородцев были прозвища: **Малый, Кривой, Лютый**. От них и произошли современные фамилии — **Малов, Кривов, Лютов**.

Лишь в XVII веке законом были введены обязательные фамилии, сначала для князей и бояр, затем для дворян и именитых купцов, после отмены крепостного права — для крестьянства.

Фамилии «рождались» из отчества, названий населенных пунктов, давались по роду занятий и даже в честь провинций. Так, например, у боярина Константина Леонтьевича был внук Андрей, которого великий князь Василий Васильевич прозвал толстым. От него и пошли известные нам Толстые.

Прикоснувшись к интерактивному тан-экрану, посетители могут познакомиться с уникальными фотографиями и письмами, в которых переданы родительские наставления и поучения.

Взрослые посетители могут проверить свои знания в викторине, а юных гостей ждет развлекательная игра.

КОРНИ СЕМЕЙНОГО ДРЕВА

Понятие «родословная» на Руси появилось в конце XV века. В 1628 году была создана «Бархатная книга», содержащая перечень потомков старшего боярства и служивого дворянства.

Понятие «генеалогическое древо» вошло в обиход только в начале XIX века. С тех пор интерес к истории своей семьи постоянно растет.

Знание истории своего рода дает человеку ответы на многие вопросы, объясняет, как складывались традиции и обычаи в его семье. Оберегать свою историю и делиться ею с потомками — возможность оставить след своей семьи в истории страны.

В РАМКАХ АКЦИИ «МОСКВА — С ЗАБОТОЙ ОБ ИСТОРИИ» горожане могут передать через центры госуслуг семейные реликвии на вечное хранение в Палавирну.

Драгица Поповска¹

**СОБИРАЊЕ СВЕДОШТВА И ПОДГОТОВКА НА ХРОНИКИ:
АКТИВНОСТИ НА СОЈУЗОТ НА ЗДРУЖЕНИЕТО НА БОРЦИТЕ ОД НОБ²**

Abstract: The scarcity of historical documentation which was available to the Yugoslavian state, and in that context the historiography, in the post-war period, imposed an increased need for so-called memoir material. Many documents were destroyed during the war "by the enemy, but also by the participants in the National Liberation War (NLW), so that those documents do not fall into the hands of the enemy."

The state interest in the testimonies of fighters, actually in recording their experiences from the war, was great. Fighters played the role of the main mediator in the creation of the desired "documents", because they were the ones who provided documents (which were missing) with content, i.e. with their remembrance. The Union of the National Liberation War Fighters Association (UNLWFA) was an organization that united the fighters who participated in the National Liberation Struggle. It was demonstrated to be one of the main supporters of the action for the preservation of memory, which is why the content of this article is aimed at presenting the way of collecting testimonies and preparing chronicles of the National Liberation War.

Key words: National Liberation Struggle, Union of Fighters, Memories, Chronicles, Documents, World War II.

Поради скудноста на историската документација со која располагала југословенската држава, а во тој контекст и историографијата, во повоениот период се наложила зголемена потреба од т.н. мемоарска граѓа.³ Имено, голем дел

¹ Д-р, редовен професор во Институтот за национална историја.

² Трудот е дел од поглавјето: „Мемоарската граѓа во истражувањата и историските пишувања во македонското општество во „југословенски“ контекст“, презентирano во мојата книга „Усна историја: минатото низ нарација“, Институт за национална историја, Скопје, 2019.

³Под терминот „мемоарска граѓа“ во југословенскиот општествен и научен дискурс не се подразбира само и единствено сеќавањето напишано лично, односно пренесено на хартија, туку терминот се употребува и за самите усни сеќавања, во контекст на нивното собирање или бележење.

од документите биле уништени во текот на војната „од страна на непријателот, но и од страна на самите учесници во НОБ, со цел тие документи да не паданат во рацете на непријателот“. Добар дел од документацијата за време на војната е криена: закопувана во земја, криена во некое дрво и сл., па ѝ се изгубила секаква трага, а друг дел од документацијата е уништена поради несвесноста на поединците за нејзиното значење. Од друга страна, во услови на окупација, дејствувањето на борците-партизани обично се договарало усно.⁴

Во такви околности, државниот интерес за сведоштвата на борците, односно за запишување на нивните искуства од војната, бил голем. Имено, борците имале улога на главен медијатор во создавањето на посакуваните „документи“ бидејќи тие биле оние што ги обезбедувале документите (што недостасувале) со содржина, т.е. со своето сеќавање. Во овој контекст е јасно дека државата гледала на партизаните како на „складови на сеќавањето“ за настаните, а нивна должност и обврска била да го пренесат тоа сеќавање на хартија, односно да учествуваат во создавањето на историската документација.

На собирањето на сеќавањата, како „важна културна и научна работа“, во повоениот период најмногу биле посветени: историските архиви при ЦК на Сојузот на комунистите и главните одбори на Сојузот на борците на НОБ. При крајот на 1959 година, организацијата за пишувањето хроники во Македонија преминала и во делокругот на работата на Институтот на национална историја⁵, односно на т.н. Мемоарско одделение,⁶ кое продолжило да соработува тесно со Главниот одбор на Сојузот на борците.

Сојузот на здружението на борците од НОБ (СЗБНОБ) претставувала организација што во себе ги обединувала борците – учесници во Народноослободителната борба. Ова здружение, истовремено, било најзначајна општествено-политичка организација, чија особено важна задача била негувањето на револуционерните традиции во Југославија. Затоа, покрај многубројните

Истражувањето на сеќавањата во конкретниот период покажа дека дискурсот ги инкорпорира и „алтернативните“ поими, кои циркулираат во тогашното општество како: „memoарски материјали“, „memoари“ итн. Другите термини како што се: „собирач на сеќавања“, „водич на разговор“, „анкетар“, „иследник“ – за интервјуирачот; потоа: „давател на сеќавања“, „автор на сеќавања“, „анкетиран“, „раскажувач“ – за нараторот; „разговор“, „состанок“ – за интервјуто, исто така соодветствуваат на општествениот и на научниот дискурс во конкретното време. (Види: Д. Поповска, „Усна историја: минатото низ нарација“, Институт за национална историја, Скопје, 2019.

⁴ Едип Хасанагић, Мемоари и хронике народноослободилачке борбе као историски извори, *Историски гласник*, Београд, 1956, 71.

⁵ Со Уредба на Владата на НР Македонија, донесена на 20.7.1948 година, Институтот е формиран како „научен институт за национална историја на македонскиот народ“ за да работи на проучување на националната и на културната историја на македонскиот народ. Во оваа смисла, во член 1, стои: „да изнаоѓа, прибира, чува и објавува материјали, документи и други споменици што се однесуваат на националната историја на Македонскиот народ, како и материјали, документи и други споменици за историјата на малцинствата и етничките групи што живеат во Македонија“. Видете: „Уредба за оснивање научен институт за национална историја на македонскиот народ“, Службен весник на Народна Република Македонија, год. IV, бр. 21, Скопје, 1. VIII 1948.

⁶ Архивата поврзана со Мемоарското одделение при ИНИ, и покрај моето барање, не ми беше достапна за истражување, со образложение – поради немање архивар/библиотекар во Институтот.

специјализирани комисии, кои дејствувале при Сојузот, траен карактер имала токму *Комисијата за негување на револуционерните традиции на НОБ*, која имала важна улога во оформувањето на официјалната меморија и во одбележувањето на НОБ. Сојузот дејствувал во согласност со програмските определби на СКЈ.

Улогата на Сојузот на борците во контекст на собирањето сеќавања на живите партизани била особено значајна во контекст на почнување низа иницијативи за организирање и поттикнување активности во конкретната насока. Сојузот се гледал себеси како „борбено-патриотска организација која треба да ги чува и негува тековините⁷ на НОБ и понатаму да ги пренесува на младите,“ а во неговите активности влегувала и работата на сеќавањето, покрај другото и во насока на подготовка на спомен-книги и локални воени хроники во земјата.⁸

Хрониките биле соодветен облик за бележење на настаните, на случувањата во некое место, па оттука, нивната подготовка била особен интерес на Сојузот. Хрониките ги пишувал хроничар по кажување на луѓето што ги преживеале тие настани, или слушнале за нив. Вообичаено, мемоарските податоци се собирале на состаноци на групите, или во разговор со поединци и тоа не само со активните учесници во настаните туку и со оние што биле очевидци на борбените случувања во селото или во градот.⁹ Покрај организираното собирање на сеќавањата и пишувањето на хрониките, имало и самоиницијативни ангажмани, кога поединци, обично учесници во НОБ, собирале сеќавања и пишувале хроники, биографии, монографии за настаните и населбите итн.

Пишувањето хроники не одело едноставно. Сојузите на борците на републичко ниво наидуваале на сериозни проблеми во овој домен. Од една страна со борците – учесници во настаните, кои требало да ги изложат своите сеќавања на јавноста, а од друга страна со пишувачите на хрониките, кои немале ниту искуство, ниту доволно знаење да го прават тоа. Ова го потврдува и напишаното во една статија од 1956 година, каде што се дава осврт на дотогаш објавените, како што се вели, многу хроники, кои се пишувани мошне воопштено, со голем број фрази и со малку историски проверени податоци, поради што биле предмет на понатамошна преработка и дополнување. Како и да е, во периодот што следел, било планирано во сите срезови да бидат напишани хроники за востаничките села и градови, како и спомен-книги за загиналите херои, кои ќе се чуваат во локалните музеи и во други локални институции.¹⁰

Според достапните податоци, во Македонија, при крајот на 1959 година, по формирањето на околиските комисии за пишување хроники, тие, како почетна етапа од нивната работа, одредиле да бидат опфатени 68 населби – села и градови, а една група да биде ангажирана на пишување хроника за положбата на политичките затвореници во окупаторските затвори за време на Втората светска војна.¹¹

⁷ Тековина (српски) - наследство.

⁸ Hajke Karge, *Sećanje i kateni – okamenjeno sećanje?*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2014, 13.

⁹ Е. Хасанагић, *Мемоари и хронике...*, 76.

¹⁰ *Истото*.

¹¹ Според бројот на местата за кои било планирано да се пишуваат хроники, положбата по околии

За проследување на проблемите со кои се соочувал Сојузот на борците во однос на собирањето на сведоштвата и во тој контекст – пишувањето на хрониките, во продолжение ќе посочам дел од дискусиите што се воделе за време на една седница на *Комисијата за негување на револуционерната традиција на народноослободителната борба*, која се одржала на 29 септември, 1965 година.¹² Излагањата опфаќаат различни аспекти и практики на негување на револуционерната традиција во: музеите, филмот, весниците, празниците итн. Имајќи ја предвид темата на интерес на овој труд, ќе се осврнам на конкретниот домен, фокусирајќи се и анализирајќи го, во голем дел на излагањето на Јанко Тодоровски, претставник на Сојузот на борците од Македонија активен во општествено-политичкиот живот.¹³ Неговиот говор открива голем број детали за проблемите со кои се соочувале собирачите на сведоштвата и самите пишувачи на хрониките во Македонија, не само во конкретниот период (1965 година) туку и во периодот што претходел.

Тодоровски, впрочем, како и поголемиот дел од излагачите, во почетокот ја следи матрицата на општествениот дискурс за важноста на Народноослободителната борба, осврнувајќи се на нејзиното значење за историската наука, а во таа смисла и на значењето на мемоарската граѓа, па вели:

„По својот карактер и значење, димензиите и конечниот исход, односно тековините на народноослободителната борба ги исполнува најсветлите страници на историјата на нашите народи. Таа претставува придонес на општата борба против фашизмот, а како револуцијата завзема истакнато место во меѓународното работничко и социјалистичко движење, тоа сега е широко подрачје за историската наука...

Тоа секако не треба, ниту може да биде задача на само една генерација, особено не само на воената генерација. Кога се работи за пишување историја, ние, како учесници на НОБ и не можеме да ја преземеме на себе одговорноста за дефинитивна оцена на настаните, кои се одиграле пред две децении. Но, тоа не значи дека и учесниците, односно современите на одредени настани не треба да пишуваат за нив.

била: „Охридска за 26 населби, Кумановска за 9 населби, Тетовска – 9, Титоввелешка – 6 населби, Битолска и Скопска по 3, Штипска – 2 населби и во Прилепска со околните места – за 10 населби. За горната се цел ангажирани 98 луѓе – професори, новинари, учители и др. Според нивните школски квалификации и според други работни квалитети на хроничарите, би можело да се очекува успех. Од вкупниот број хроничари, 32 се со факултетско образование, 30 со средно училиште (најчесто учителска школа), а другите се со ВПШ, или со незавршен факултет.“ Видете: М.Т., Се одржа семинар на хроничари за пишување хроники од НОБ на Македонија, *Гласник на Институтот за национална историја*, год. III, бр. 2, Скопје 1959, 226 – 227.

¹² Архив Југославије, 318-39-51, „Stenografske beleške sa sednice Komisije za negovanje revolucionarnih tradicija narodnooslobodilačke borbe“, održana dana 29 septembra 1965. godine u Sali „Djuro Djakov-ić“, I bro I/1. Претседател на Комисијата бил Креачиќ Омара (Kreačić Omara); заменик-претседател Хорватиќ Мату (Horvatić Matu); секретар Мисирачу Душан (Misiraču Dušan). На седницата е избрана и Редакциска група, во состав: Кизмек Борис (Čizmek Boris), Сингер Јакшу (Singer Jakšu) и Корбе Перу (Korbe Peru).

¹³ Според достапните податоци Јанко Тодоровски учествувал и во општествено-политичкиот живот на СР Македонија. Во еден период бил именуван за претставник на општествената заедница во Советот на Историскиот музеј на Македонија. Неговиот мандат како член на ова тело, завршил на 3.3.1980 година. Видете: „Одлука за разрешување и именување претставници на општествената заедница во Советот на Историскиот музеј на Македонија“, *Службен весник на Социјалистичка Република Македонија*, бр. 16, год. XXXVI, Скопје, 3 март 1980, 323–324.

Ако се имаат предвид специфичностите и вонредно тешките услови под кои се одвивала илегалната борба на КПЈ и на НОБ, при што не се издавани многу пишани документи, како и фактот дека многу од нив се уништени и во нив, често, само се регистрираат одредени настани, мемоарската граѓа добива свое посебно значење./ И пред можните пропусти и недостатоци на сеќавањата на учесниците на НОБ, претставуваат изворен материјал кој може успешно да ги прикаже настаните од НОБ и Револуцијата/.¹⁴

Како што може да се види од содржината на овој сегмент од излагањето, Тодоровски, како дел од генерацијата на борците, практично, сеќавањето на војната го презентира како нешто што се однесува на сите генерации, а во тој контекст и „правото“ на пишување на историјата односно на „одговорноста за дефинитивна оценка на настаните, кои се одиграле пред две децении“ го претставува како споделено. Всушност, ваквите ставови на претставникот на Сојузот на борците од Македонија се детерминирани од клучниот прелом што се случил на Четвртиот конгрес на Сојузот на борците на Југославија, одржан во 1961 година „кога е направена прва голема рекапитулација на сеќавањата на војната во Југославија“, при што „грижата за воената генерација“, која била актуелна во првите петнаесет години по војната, преминала во „грижа за идните генерации“.¹⁵

Треба да се потенцира дека дотогаш Сојузот на борците, преку своите расположливи капацитети, настојувал да ги анимира борците-партизани, кои ја доживеале и ја преживеале Народноослободителната борба, како главни „носители на сеќавањата“ да придонесат во ставањето на сведоштвата на хартија:

„Сојузот и здружението на борците и до сега посветуваа озбиљно внимание на ова прашање. Тие често се јавуваа како иницијатори, организатори и покренувачи на овие активности. Благодарение на тоа, секаде по нешто се постигна...

И кај нас во Македонија не изостанаа напорите на Сојузот на здружението на борците во собирањето на мемоарска граѓа и пишувањето хроники. Во изминатиот период беа одржани повеќе состаноци и советувања во републичкото представништво и на теренот: организирани се посебни комисии и групи во серските сојузи и општини; ангажирани се хроничари во одредени места, единици и настани за кои треба да се пишуваат хроники, монографии и др.“¹⁶

Проблемите со кои се соочувал Сојузот на борците во извршувањето на оваа активност укажуваат на тоа дека организацијата наидувала на суштински ограничувања, имајќи ги предвид различните групи интереси на самите партизани како носители на сеќавањата. Во овој контекст, Тодоровски вели:

„Некои другари љубоморно ги чуваат некои документи од воениот период и

¹⁴ Архив Југославије, 318-39-51, „Stenografske beleške sa sednice Komisije za negovanje revolucionarnih tradicija narodnooslobodilačke borbe, održana dana 29 septembra 1965. godine u Sali ‘Djuro Djaković’“, 52.

¹⁵ H. Karge, *Sećanje u kamenu*, 59.

¹⁶ Архив Југославије, 318-39-51, „Stenografske beleške sa sednice Komisije za negovanje revolucionarnih tradicija narodnooslobodilačke borbe, održana dana 29 septembra 1965. godine u Sali ‘Djuro Djaković’“, 66.

неволно се одзиваат на разните анкети кои ги организираат боречките здруженија и другите институции се цел собирање на мемоарската граѓа. Многу борци можат да ги напишат своите сеќавања во вид на мемоари, но на тоа тешко се одлучуваат. Пред учесниците на НОБ, а особено пред раководниот кадар од војната, треба да се постават извесни обврски во оваа смисла, зашто овие материјали би ни биле од голема корист.

Има поединци кои сакаат да ги комерцијализираат овие општествени вредности или на свој начин да се изживуваат. На таквите појави треба поенергично да им се застане на патот/она што се поседува во вид на документи и предмети од времето на НОБ, не е само лична своина, туку тоа припаѓа на заедницата. Понекогаш слабата организација и неадекватниот метод на ангажирање на учесниците на Народно ослободителното движење во собирањето на граѓата носи недоволни резултати./ На различен начин треба да им се приоѓа на луѓето./ Во тој поглед стекнати се извесни искуства, но во организацијата на оваа работа и методот на собирање на граѓа треба и понатаму да се посветува сериозно внимание. Некои организации/како што е на пример Прилепската / обезбедуваат документација и по пат на филмување на значајните настани – филмски реконструкции / со најчесто преживевани раководители и други учесници.“¹⁷

Претходното јасно ги детерминира проблемите со кои се соочувал Сојузот, во конкретниот домен. Имено, иако во повоениот период бил собран поголем дел од постоечката документација, сепак, еден дел од неа сè уште се наоѓал во домовите на некои од учесниците во НОБ затоа што тие ги потсетувале на настаните и на краевите низ кои поминувале за време на војната, ги потсетувале на единиците и на организациите, каде што ги преживеале своите борбени денови, па ги чувале нив како еден вид реликвија.¹⁸

Очигледно, обидот на Сојузот да ги мотивира учесниците во НОБ да ги предадат документите, не ги давал очекуваните резултати. Од друга страна, наводната незаинтересираност на дел од партизаните за споделување на своите искуства и знаења и желбата на дел од нив за комерцијализација на тоа знаење, дополнително ја комплицирала работата.

Ова упатува на тоа дека меѓу борците се јавуваат различни групи интереси. Имено, Сојузот на борците бил организација, која ги собрала сите учесници од НОБ на едно место, односно нејзиниот состав го чинеле разнородни членови по: етнички, социјален и друг статус. Ваквата состојба широко ја отвора можноста за постоење различни содржини на сеќавањето, кај различните поединци. Тука секако влегуваат и мислењата, ставовите и емоциите за НОБ, кои се разликувале од парадигмата што била постулирана официјално. Имајќи предвид кој стоел на врвот на хиерархиската поставеност на Сојузот, на сојузно и на републичко ниво (високо рангирани политички и воени личности), станува јасно кое сеќавање треба да се запамети. Во вакви општествени констелации, поединецот е ограничен во

¹⁷ *Истото*, 53.

¹⁸ Е. Хасанагић, *Мемоари и хронике...*, 72.

искажувањето на својот став, односно неговата нарација бидува ограничена на она „што може“, а „што не може“ да биде кажано, односно што се вклопува, а што не – во колективната приказна.

Од друга страна, треба да се има предвид и тоа дека голем дел од борците во првите години по војната биле неписмени и не биле во можност сами да ги стават своите знаења за НОБ на хартија. Тука, пак, излегувале на виделина недостатоците и слабата подготвеност на Сојузот за собирање на сеќавањата, односно се налагала потребата од умешност во пристапот спрема секој поединец – наратор, заради добивање на очекуваните резултати.

Покрај тоа, и пишувањето на хрониките за одделни места, каде што се објавувале сеќавањата на борците, не одело без проблеми. Зборувајќи за сработеното во изминатиот период, Тодоровски истовремено истакнува дека резултатите не се задоволителни во определени сегменти и подрачја:

„Досега се напишани и објавени 15 хроники и монографии и подготвено 17; Покрај тоа, собрано е околу 10.000 куцани страници материјал од околу 70 населени места. Меѓутоа, и покрај вака видните резултати има уште многу неискористени изводи и необјаснети подрачја. Најдобри резултати се постигнати во Битолскиот срес, а најмалку до сега е направено во Охридскиот, Кумановскиот и Тетовскиот срез...“.¹⁹

Проблемите во контекст на претходните активности Тодоровски ги лоцира во финансиите, кои се потребни за „најважниот дел од работата“ – собирањето на материјалот. Во овој контекст, истражувањето го нотираше настојувањето на Сојузот (преку формирање фонд за прибирање на: мемоарски материјали, мемоари и документација) да го реши овој проблем со обезбедување на финансиски надоместок (хонорар) за пишување мемоарски материјали, потоа за дадени сеќавања, за пополнување анкетен лист итн. Претходно, вредноста и квалитетот на материјалите требало да бидат оценети од страна на комисиите во Републичкиот и во општинските одбори на Сојузот и од стручни лица од „Мемоарското одделение“ при ИНИ.²⁰

Во своето излагање Тодоровски се осврнува и на работата на Историскиот архив, кој, како што, вели: „...воглавно се интересира за пишаните документи, а не покажува интерес за мемоарската граѓа“. Претставникот на Сојузот на борците од Македонија се осврнува и на „недостатоците“ што се јавуваат кај некои хроники:

„Хрониките кои кај нас се објавени, несомнено значат сериозен напор и успех на здружението и поединците. Тие нудат богат фактографски материјал / многу

¹⁹ Архив Југославије, 318-39-51, „Stenografske beleške sa sednice Komisije za negovanje revolucionarnih tradicija narodnooslobodilačke borbe, održana dana 29 septembra 1965. godine u Sali ‘Djuro Djaković’“, 54.

²⁰ Хонорари биле предвидени и за „собирачите на сеќавањата“, но исто така пари имало и за откуп на документација поврзана со мемоарските материјали (дневници, брошури, фотографии и сл.). Видете: „Упатство за организација на прибирањето на мемоарски материјали на тема од Народноослободителната војна и народната револуција во Македонија и Методолошко упатство за прибирање на мемоарски материјали“, Републички одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ, Институт за национална историја, Скопје, септември, 1970: 12–13.

податоци и детаљи за илегалната работа на КПЈ и окупаторот, за партизанските единици и нивните борби и акции, органите на народна власт итн./ Но, покрај недоволно совладаната методологија и другите слабости, многу хроники имаат недостатоци кои треба во иднина да се отстрануваат. Така, на пример често непотребно се навлегува во далечното минато / без потребна документација /; настаните се прикажуваат понекогаш во нереални односи и димензии, изолирано и недоволно поврзано со центрите и главните упоришта на Народно ослободителното движење, така што на тој начин поедини хроники попримаат локалистички карактер. Во некои хроники ненаметливо се нагласува /глорификува/ улогата на поедини личности и фамилии, а запоставена е основата на движењето, неговата ширина и масовност; на 1944 година и е посветен релативно мал простор / иако оваа година имаме масовно развиено движење/, се формираат големи единици и централни органи на новата власт и општествена организација, завршни операции против окупаторот и домашните предавници и др./; во некои хроники недоволно е застапена хронологијата на настаните и т.н. Споменатите и други слабости потекнуваат од недостатокот на потребно искуство за оваа врста публикации, некои хроники се пишувани набрзина, покрај тоа, што не беа доволно ангажирани историчарите, што пред печатењето не оода пред поширокиот актив на учесниците на настаните и квалификувани рецензии, и т.н.²¹

Тука јасно се става на знаење дека е потребна поголема контрола врз тоа што се објавува зашто, очигледно, темите не биле соодветно третирани. Со други зборови, добивале гласност и содржини што не одговарале на идеологијата, пласирана на државно ниво. Имено, како што се наведува во излагањето, авторите на хрониките пишувале за работи и настани со „локалистички“ карактер, кои се прикажувале „изолирано и недоволно поврзано со центрите и главните упоришта на НОД“. Претходното покажува дека и покрај официјално пласираната нарација, имало отстапувања кога дел од борците или пишувачите на хроники прибегнувале кон секавањето карактеристично за револуционерните традиции на локалната средина. Барањето за ангажирање на квалификувани кадар укажува на напорот на Сојузот да го зајакне „идејно-политичкиот“ аспект на конкретниот домен.

Горенаведеното покажува дека и покрај извесниот напредок на работата на секавањето во конкретниот домен, која била спроведувана од страна на Сојузот на борците, сепак, недоволната организираност, неукоста и слабата комуникација со научните институции придонеле прашањето за собирање „ мемоарска граѓа“ да не ги даде очекуваните резултати дури и две децении по завршувањето на војната. Токму затоа, Сојузот одлучува работата на секавањето да ја препушти на науката. Во продолжение се зборовите на Јанко Тодоровски, кои го потврдуваат претходното:

„Затоа, пред нас, борците на НОБ, на овој план стои задачата да пружиме на соодветните институции и службите што повеќе податоци и материјали кои ќе придонесат за што подобро и покомплетно осветлување на овој значаен период.

²¹ Архив Југославије, 318-39-51, „Stenografske beleške sa sednice Komisije za negovanje revolucionarnih tradicija narodnooslobodilačke borbe, održana dana 29 septembra 1965. godine u Sali ‘Djuro Djaković’“, 55.

Потребно е во тој поглед да се исцрпат сите можности и сите извори кои ни стојат на располагање, потребно е да го ставиме на заедницата се она што би можело да послужи на таа цел, а што се наоѓа кај нас и што живее во нас – во нашето сеќавање. Крајно време е на ова прашање да се пристапи поорганизирано и со полна одговорност, затоа што драгоцените документи ни пропаѓаат и предметите пропаѓаат, сеќавањата бледеат и луѓето неповратно заминуваат. Ова не го правиме за во очите на младите генерации да останеме херои и славеници, туку на етичките вредности, искуствата и наследството од минатото уште подобро да се бориме за својата сегашност и иднина.

(...)

Институтот за национална историја и здружението на историчарите можат да се ангажираат на пружање стручно-методолошка помош во врска со собирањето и обработката на материјалите; од редовите на историчарите, треба пред сè да се ангажираат хроничари кои ќе пишуваат хроники, монографии и други публикации, што не значи дека тоа треба да биде само нивен монопол.

Оваа задача треба да продолжи со конкретно разработена работа. Потребно е да се обезбеди мрежа на истражувачи, собирачи и хроничари, кои за одредено време ќе ја завршат работата... Со ваков план и мрежа треба да се покрие целата територија, секоја комуна и сите оние места кои се од значење за НОБ, водејќи при тоа сметка за работите, димензиите и значењето на настанот, улогата на поедини личности и др.

Иако нам ни се брза – особено што се однесува на собирањето на граѓата – оваа задача не може да биде завршена во краток рок. Потребно е систематски и стрпливо да се работи. (...)

Сите овие и други прашања би требало да се регулираат со некое упатство. Поедини републики односно Претседателствата на Сојузите издадоа свои упатства кои се однесуваат на собирањето на мемоарска граѓа и хроники. Но, извесни рамки, треба да се дадат со општо упатство, зашто праксата е различна како во поглед на организацијата, така и во поглед на изворите и начинот на користење на материјалните средства за оваа намена. Во прв ред треба појасно да се одредат задачите и улогата на Сојузот и здруженијата на борците²².

Ваквото пренасочување на работата на сеќавањето, односно негово „претворање во наука“ е карактеристично за шеесеттите години на минатиот век кога, Сојузот на борците, се обидува да го постави на стручни, на научни основи сеќавањето на војната. Ова, заедно со „обидот за модернизација“, според Хајке Карге (Haјке Karge), е практично еден од начините Сојузот да се приспособи на променетиот дух на времето и на вкусот на младите луѓе во Југославија.²³ Оттука, во говорот, покрај барањето за поголемо вклучување на стручен кадар во целата работа, Тодоровски бара формирање посебни фондови при Сојузите на здруженијата на борците во комуните за организирање активности поврзани со истражувачко-собирачка дејност и издавање мемоарска граѓа и хроники.

²² *Истото*, 56-57.

²³ H. Karge, *Sećanje u kamenu*, 59.

Иако се однесува на Македонија, претходно презентираното практично ја карактеризира состојбата во конкретниот домен и во другите републики. Дискусиите за време на седницата го потврдуваат тоа. Имено, голем дел од дискутантите посочуваат на комплицираноста на материјалот и на потребата од негово средување. Бројни забелешки се упатени и до поединците, актери во НОБ, кои, како што се вели, иако „неспорно имаат голем удел во активностите на движењето,“ сепак, настојуваат настаните да ги врзат за себе, а другите настани не ги признаваат, или ги сметаат дека се невините. Тоа, според излагачот, влијае на деморализација на голем број луѓе, кои на кој било начин учествувале во настаните, а кои, сепак, не сакаат да придонесат во осветлувањето на случувањата само за да го искажат „своето несогласување со такви во суштина погрешни сфаќања“.²⁴ Коментирајќи ги фелтоните во весниците, друг дискутант посочува дека има изразена тенденција, особено кај учесниците во НОБ, „необјективно да ги прикажуваат настаните, претеруваат, се ставаат себе во центарот на настаните“. Дискутантот констатира: „Тоа не е само дисквалификација на пишувачот, туку и дегенерација на темата“.²⁵

Претставникот од Словенија, Сергеј Драго, кој се осврнува на критиките што се адресираат на мемоарите, посочува дека „мемоарите се лично, субјективно изнесување на одредени личности за настаните“ и дека затоа мора да се разликуваат од „документарното историско пишување“: „Сигурно е дека конкретната акција, во која учествувале повеќе луѓе, секој на свој начин ја доживува. Затоа сметам дека е добро, борците што поверодостојно да ги опишуваат сопствените импресии.“ Според овој говорник, богатството на индивидуалните ставови, кои во себе ги содржат: желбите, љубовта, поразите, непријателството, победите итн., односно „... сè што ги следело човековите доживувања не може ниту најмалку да осиромаша, туку само да ги обогати историските факти“.²⁶

Наведувајќи ги големиот број проблеми со кои се соочуваат во собирањето и во интерпретацијата на настаните, а кои се речиси идентични насекаде низ федерацијата, претставниците на Сојузот на борците од различни републики бараат од Комисијата да бидат усвоени решенијата што ги предлагаат како заклучоци на седницата.

Меѓу нив, интересен за споменување е предлогот за давање на работата на хроничари и на редакциски одбори, кои „сосема дораснале за оваа работа“, односно на оние што ќе можат да ги увидат негативните тенденции на поединците и кои ќе дадат „правилна оценка на некој настан“ така што ќе слушнат повеќе луѓе што учествувале во него. Во овој контекст и претставникот од Далмација потенцира дека податоците треба да се собираат од колку што е можно поширок круг борци, со што ќе им се овозможи на организаторите што повеќе да се приближат до вистината, за настаните.²⁷

²⁴ Архив Југославије, 318-39-51, „Stenografske beleške sa sednice Komisije za negovanje revolucionarnih tradicija narodnooslobodilačke borbe, održana dana 29 septembra 1965. godine u Sali ‘Djuro Djaković’“, 66.

²⁵ *Истото*, 11-12.

²⁶ *Истото*, 77.

²⁷ *Истото*, 104.

Практично, во дискусиите се бара организиран пристап кон собирањето на мемоарската граѓа и нејзиното објавување, кој ќе го вклучува не само Сојузот туку и другите организации и институции за да се обезбеди „успешна работа на пишување историја на НОБ“.

Од средината на 60-тите години од минатиот век и понатаму во периодот што следи, сè повеќе доаѓа до израз неединственоста во пишувањето на хрониките, односно се појавуваат разлики во интерпретацијата на одредени настани меѓу актерите во НОБ од различни републики. Токму затоа, Сојузот инсистирал на изработка на методологија во работата, која ќе ја надмине неединственоста во пишувањето хроники и хронологиите.²⁸ Ова го потврдуваат и зборовите на дискусантот Меша Селимовиќ,²⁹ кој вели: „Ние се затвораме во републичките граници на нашата револуција, што е апсолутно неточно“.³⁰

Всушност, ова е период кога сè повеќе почнува да доаѓа до израз повеќеслојното сеќавање за војната, кое, иако е смислено или уредено на сојузно ниво, сепак, се организира на републичко и на локално ниво, при што ги вклучува практиките на различни групи на интерес. Имајќи предвид дека Сојузот на борците го следел партискиот дискурс, се обидува да ги среди „негативните појави“ во своите редови,³¹ нагласувајќи ја потребата борците од НОБ, меѓусебе и во соработка со СУБНОР, да застанат против тенденциите на одредени групи, кои создаваат „дипломатски опортунитет“ едни на други и заеднички настапуваат.³²

²⁸ *Истото*, 67.

²⁹ Меша Селимовиќ бил истакнат книжевник во конкретното време. Во еден период тој бил дел од претседателството на Комитетот за култура и уметност при Владата на ФНРЈ, основан на 8 февруари 1946 година. Селимовиќ во овој период бил раководител на Одделението за културни врски со странство. Видете: Иван Хофман, „Комитет за култура и уметност при Влади ФНРЈ (Установа и њена архивска граѓа)“, Архив, *Часопис Архива Југославије*, 2, 2001, 42-48, 44.

³⁰ Архив Југославије, 318-39-51, „Stenografske beleške sa sednice Komisije za negovanje revolucionarnih tradicija narodnooslobodilačke borbe, održana dana 29 septembra 1965. godine u Sali ‘Djuro Djaković’“, 38.

³¹ Дел од истакнатите членови на Сојузот биле носители на ваквите тенденции. Така, на пример, во почетокот на 1972 година во белградска „Политика“ почнува да се води расправа за фељтонот на „Мемоари“ на Вукмановиќ кога, практично, доаѓа до спротиставени мислења по прашањето за Востанието во источна Босна од 1941 година. Во овој контекст имало и обвинувања на некои членови дека се националисти. Видете повеќе: Ajdin Muhedinović, „Uloga SUBNOR-a u obilježavanju narodnooslobodilačkog rata tokom 1970-ih godina“, završni magisterski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2018, 44-45.

³² *Истото*.

УДК 94:930.85(497.7)(091)
УДК 94-05:32-05Миљуков, П.Н.

М.Н. Бутырский¹, П.Е. Лукин²

ИСТОРИЧЕСКОЕ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ МАКЕДОНСКИХ ЗЕМЕЛЬ В ЗАПИСЯХ П.Н. МИЛЮКОВА (1900 г.)

Апстракт: Предмет на оваа публикација е извештајот на истакнатиот руски историчар, општествен деец и политичар П. Н. Миљуков за неговото самостојно патување низ македонските краишта, кое тој го реализирал одделно од другите членови на научноистражувачката експедиција под раководство на Н. П. Кондаков (1900 г.).

Клучни зборови: Н. П. Кондаков, П. Н. Миљуков, Македонија, историско и културно наследство, Велес, Демир Хисар, Митровица, Петрич, Призрен, Струмица, Штип.

Выдающийся российский историк, общественный деятель и политик Павел Николаевич Милюков (1859 – 1943)³ сыграл важную роль в выявлении и научном изучении исторического и культурного наследия Македонии⁴.

Впервые македонские земли П.Н. Милюков посетил с научными целями в 1898 г., опубликовав после этого фундаментальное исследование о христианских

¹ БУТЫРСКИЙ Михаил Николаевич — Государственный музей Востока (Москва), старший научный сотрудник, chalkites@mail.ru

² ЛУКИН Павел Евгеньевич — Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова (Москва), исторический факультет, кафедра истории южных и западных славян, кандидат исторических наук, доцент, pavel-lukin@mail.ru

³ О жизни и деятельности П.Н. Милюкова подробнее см., в частности: *Вандалковская М.Г.* П.Н. Милюков, А.А. Кизеветтер: история и политика. М., 1992; П.Н. Милюков: историк, политик, дипломат. М., 2000; *Макушин А.В., Трибунский П.А.* П.Н. Милюков: труды и дни (1859–1904). Рязань, 2001.

⁴ См., например: *Тодоровски Г.* Павел Николаевич Милюков знаток и защитник Македонии // *Тодоровски Г.* Прикосновения: русско-македонские темы. Скопье, 2005. С. 311–326.

древностях Западной Македонии⁵, а также ряд статей в российской периодической печати⁶.

Вскоре, в 1900 г., П.Н. Милюков принял участие в руководимой известнейшим археологом и византинистом академиком Н.П. Кондаковым комплексной научной экспедиции в Македонию, предпринятой под эгидой Императорской Санкт-Петербургской Академии наук. Эта экспедиция, сопровождавшаяся описанием и фотофиксацией множества древних (прежде всего средневековых) памятников, сохранившихся на македонской почве, заложила основу для систематического, последовательного и целостного изучения края. Ее многообразные результаты нашли отражение в специальной и обильно иллюстрированной книге Н.П. Кондакова, изданной в 1909 г.⁷

Между тем, участвуя в экспедиции 1900 г., П.Н. Милюков действовал как вполне самостоятельный исследователь, чьи интересы и подход к объектам изучения, представления о целях и задачах экспедиции в целом существенно расходились с теми, на которых настаивал ее маститый руководитель. Это, вкупе с растущими трудностями уже в сугубо личных взаимоотношениях между П.Н. Милюковым и Н.П. Кондаковым, через некоторое время привело к фактическому разделению экспедиции, в результате чего П.Н. Милюкову были поручены отдельные поездки по землям Восточной Македонии (совместно с филологом-славистом П.А. Лавровым) и Косово и Метохии (совместно с исследователем архитектуры П.П. Покрышкиным)⁸.

Именно этим отдельным поездкам («экскурсиям», как их назвал сам П.Н. Милюков) посвящена предлагаемая публикация. Ее предмет — рукописный отчет, включающий в себя основные (нередко весьма краткие) сведения о выявленных в ходе этих поездок «древностях». Сам отчет в настоящее время хранится в Санкт-Петербургском филиале Архива Российской академии наук (Ф. 115. Д. 201).

Текст отчета публикуется по рукописи с максимально возможным сохранением авторских особенностей, включая зарисовки и планы, хотя и в современной русской орфографии.

Отчет П.Н. Милюкова и комментарии к нему были подготовлены к публикации в рамках исследовательского проекта по изучению научного наследия Н.П. Кондакова, осуществлявшегося под руководством М.Н. Бутырского в 2013–2015 гг. при финансовой поддержке Российского гуманитарного научного

⁵ Милюков П.Н. Христианские древности Западной Македонии // Известия Русского археологического института в Константинополе. 1899. Т. IV. С. 21–151.

⁶ См., например: Милюков П.Н. Сербско-болгарские отношения по Македонскому вопросу // Сборник журнала «Русское богатство». СПб., 1899. С. 238–291.

⁷ Кондаков Н.П. Македония. Археологическое путешествие. СПб., 1909 (переиздание: М., 2019).

Об экспедиции 1900 г. подробнее см., в частности: Бутырский М.Н. Археологическое путешествие академика Н.П. Кондакова // Кондаков Н.П. Македония. Археологическое путешествие. М., 2019. С. 9–23.

⁸ Косовско-Метохийскую часть своего экспедиционного маршрута П.Н. Милюков описал в отдельном очерке. См.: Милюков П.Н. Средневековый уголок в современной Европе (из поездки по Старой Сербии) // Кондаков Н.П. Македония. Археологическое путешествие. М., 2019. С. 531–556.

Об участии П.Н. Милюкова в экспедиции 1900 г. подробнее см.: Макушин А.В., Трибунский П.А. П.Н. Милюков и русская академическая экспедиция в Македонию 1900 года // Проблемы славяноведения: Сборник научных статей и материалов. Брянск, 2000. Вып. 1. С. 107–113.

фонда (проект № 13-61-01004), и были опубликованы (с некоторыми изменениями) в составе приложений к переизданию книги Н.П. Кондакова в московском издательстве «Индрик» при финансовой поддержке Российского фонда фундаментальных исследований (проект № 18-19-00264)⁹.

П.Н. Милюков

МАКЕДОНСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ 1900 г.
ЭКСКУРСИИ, СОВЕРШЕННЫЕ ЧЛЕНОМ ЭКСПЕДИЦИИ
П.Н. МИЛЮКОВЫМ

Первая из экскурсий, совершенных П.Н. Милюковым отдельно от других членов экспедиции^[1], была предпринята на лошадях, начиная от Сереса, через Демир-хиссар и Мельник в долину р. Струмицы, где посещены города Петрич и Струмица; отсюда совершен переход в Радовиж, Штип и Велес. Весь объезд длился [пропуск в рукописи. — М.Б.] дней, от [пропуск. — М.Б.] до [пропуск. — М.Б.]. В течение этого времени были приведены в известность, осмотрены, описаны и сфотографированы следующие древности.

А. Демир-хиссар^[2]. Осмотрена была древняя цитадель Демир-хиссара, находящаяся ныне в состоянии полного разрушения. Уцелела, однако, большая часть стен, две угловые башни и два входа: один обращенный к городу, расположенному у подножия скалы, на которой расположена цитадель; другой — в противоположную сторону — на заросшую травой поверхность скалы. Угловая башня видна на фот. № 3. Характер кладки, как видно из прилагаемых снимков, весьма неправильный: местами видны следы починок и перестроек. Древнейшая часть цитадели, однако, может восходить к славяно-византийской эпохе: об этом свидетельствует и кирпичная надпись над внутренней стороной входа (№ 1), существовавшая еще четыре года тому назад, по словам местного проводника, но ныне развалившаяся (ср. подобные надписи на цитадели Сереса).

Гораздо более глубокую древность представляют две расположенные рядом гробницы в той же скале Демир-хиссара, на которой расположена цитадель. Одна из гробниц (фото № I) имеет высеченный в скале фасад, в форме античного фронтона очень примитивной формы, с пустым тимпаном и грубо очерченными акротерами. Характер колонн неясен, ввиду большой степени разрушения их. Гробница напоминает однородные с ней малоазиатские памятники, особенно часто встречающиеся во Фригии. Позднейшие из малоазиатских гробниц датируются теперь, как известно, римской эпохой: не позднее ее может быть датирована и гробница Демир-хиссара. В позднейшее время гробницей воспользовались как храмом. Внутри гробницы проделано окно, расположенное несколько выше человеческого роста. Оно ведет в квадратную камеру, 5 шагов в длину и ширину. Против окна, на северной стороне находится ниша, с фресковым изображением бородатого старца, по обеим сторонам которого изображено по одной юношеской фигуре. Над нишей Оранта: по-видимому, остаток более старой росписи,

⁹ Кондаков Н.П. Македония. Археологическое путешествие. М., 2019. С. 459–528.

проступающей из-под позднейшей. В своде также [пропуск. — М.Б.] остатки фрески, очень плохо сохранившейся; изображена фигура Спасителя в нимбе (остатки надписи: IC. XC.), поддерживаемого с четырех сторон ангелами. По обе стороны Спасителя, по закругляющимся кверху краям коробового свода, изображено по 6 фигур апостолов, с плохо сохранившимися надписями. Вся композиция, по видимому, изображает Вознесение.

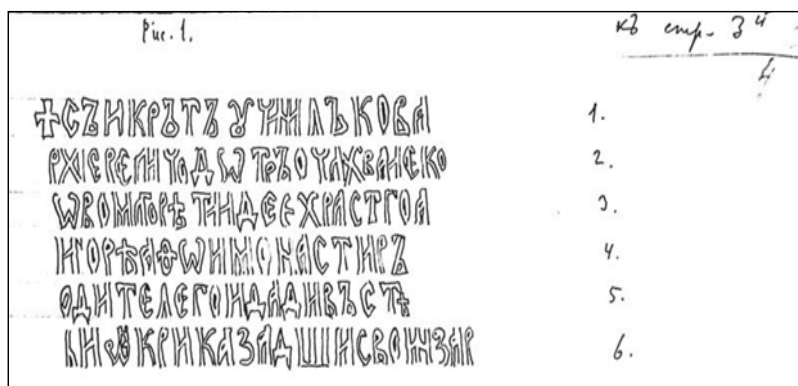
Наружная стена гробницы также расписана фресковой живописью: уцелевшие остатки фрески изображают город и зад удаляющегося от города коня. Над городом надпись в две строки: можно было разобрать только конец ее, содержащий слово ПРЕСВНТР и, ниже, особым тонким почерком, дату; первые цифры ее — стигма и коппа (CṬ) т.е. 6900); следующие две, сколько удалось разобрать, НГ (т.е. 53). Итак, позднейшая часть фресковой росписи может быть отнесена к XV веку, может быть, к 1445 г.

Современная церковь Демир-хиссара не представляет никакого археологического интереса: она радикально перестроена десять лет тому назад. Есть еще в городе один параклис; но и он существует всего лишь четыре года.

В. Мельник^[3]. Главное средоточие местных церковных древностей, «митрополия», где можно было надеяться найти интересные в археологическом отношении предметы, оказалась сгоревшей четыре года тому назад. От старого каменного здания остались только нижние части стен. На стороне апсиды сохранилась дата «ΑΥΝΓ (последняя цифра прочтена предположительно). Сгорели вместе со зданием и некоторые старые вещи (митра, скипетр) и иконы. Уцелели нижние части деревянного иконостаса с мелкой резьбой, изображающей ряд сцен из Ветхого Завета: это — один из лучших образцов местной резьбы по дереву, часто встречающейся на иконостасах богатейших церквей Македонии и датируемой не ранее XVII–XVIII века. К тому же времени относятся уцелевшие от пожара кафедра и трон. В алтаре — металлические рипиды довольно грубой (местной) работы. Из более интересных предметов отмечены:

1. Серебряная чеканная риза с орнаментом очень древнего типа (фото № II).
2. Три пергаментных Евангелия апракос; особенно интересно одно из них с датой 6715 год и с миниатюрами евангелистов и Спасителя — весьма изящной работы.

3. Позолоченный серебряный оклад на деревянном кресте, сохранившийся, к сожалению, в обломках. На окладе — славянские надписи, и такая же надпись на ручке. Возможно, что эта древность, существование которой до моего посещения не было замечено епископами-греками, теперь исчезнет ввиду греческого патриотизма местной городской общины; как известно, существование славянских древностей в Македонии считается опасным для греческой национально-этнографической традиции и для политических стремлений греков. Надпись на ручке скопирована мною с возможной точностью; титула и другие знаки сокращений отсутствуют и в оригинале; кроме того, чтение надписи затрудняется тем, что (см. рис. 1) порядок строк в надписи перепутан. Следует, очевидно, читать ее в таком порядке: строка 1, 6, 5, 4, 3, 2. Тогда получается:

+ сѝи крѣтъ учиниль кова-	1.
л Ион(ъ) криказа дѣи свои и за р-	6.
одител его и дади въ стѣ-	5.
и горѣ Аѳѣ и монастирь	4.
ѡвомагорѣ ти иде е хра стго а-	3.
рхіереа и чюдѡтѣрѡца Хѡа Иеко(ва)	2.

Может быть, в строке 3 не хватает у начертания М верхней вертикальной черты, которая превратила бы эту букву в две: ИИ (ср. 1-ю строку). Тогда смысл получился бы: «монастирь ѡвои на горѣ ти, иде е храм» и т.д.

4. Матерчатая митра с шитыми золотом изображениями

5. Риза с шитыми изображениями пророков и апостолов, Спасителя на престоле, Благовещения. Надпись: *μητροπολίτου τῆς πόλεως Μελνίκου Ιοαννικίου*. Внизу: *ἐκ συ: παρὰ τοῦ ἱεροδιακόνου Χριστοφόρου ΖΕΦΑ*.

Возле самого города Мельника имеется несколько старых монастырей. В монастыре св. Зоны (зависит от Ватопеда) можно отметить довольно стильный иконостас, датированный надписью на нем (1727 г.). Другой монастырь — *ἅγιος Χαράλαμος* — пустой; старая, вросшая в землю церковь заперта. Внутри вся она расписана фресками, как кажется, не особенно древними, но очень интересными со стороны композиции! Над входной дверью южной стены, снаружи, изображен Спаситель на престоле, с благословляющей десницей и надписью: *ὁ πάντων χαρά*. Справа, в нижнем углу надпись: *ΔΕ ΤΗΣ ΔΟΥΛ ΤΟΥ ΘΥ СЕΒΑΣΤΗΣ* (т.е. *δέησις τῆς δούλης τοῦ θεοῦ σεβαστῆς*). Над входной дверью западной стены, снаружи, Божия Мать с благословляющим Младенцем на левом колене и с надписью: *ὁ θεὸς σκελαστή*. Направо от двери (от зрителя) в нижнем ярусе изображены: Благословляющий Христос, *ὁ ἅγιος ...* (стерто), *θεόδωρος*, *ὁ ἅγιος Ζόσεimas*, *ὁ ἅγιος Μαρῖα* (Египетская) с воздетыми для молитвы руками. Налево от двери Богородица — Живоносный Источник — поясное изображение Оранты с Младенцем, благословляющим обеими

руками, — в чаше, из которой через шесть, ниже еще через четыре крана течет вода в бассейн. Верующие подставляют с двух сторон сосуды. В углах вверху — св. И. Дамаскин и св. Козма (?) Ο ΠΝΥΤΗΣ. Левее — арх. Гавриил и св. Пахомий. За углом стены — св. Меркурий в костюме воина проверяет стрелу; св. Евстафий изображен верхом на лошади, с копьем в правой руке, кривой саблей у пояса и колчаном (или щитом) сзади. Последняя фигура чрезвычайно напоминает изображение так наз. Краля Марко на скале возле гор. Прилепа.

Внутри церкви, в алтарной нише изображен Христос, под ним 4 святителя; по краям — Благовещение. На левой стене Петр Александрийский и Христос младенец в кивории, с известной надписью (Ιῆσου τον χιτονα δίσυλε;). Выше на той же стене (северной) Причащение в двух видах (две фигуры Христа, по сторонам их по шести апостолов). Далее, по северной стене церкви: в нижнем поясе святые: Иоанн Предтеча, Георгий, Димитрий, Мина, Меркурий, Артемий, Козма и Дамиан, Феодор Стратилат, Феодор Тирон. Продолжение этого пояса фигур на западной стене: Ефрем, Савва, Евфимий, Антоний, Павел Фивейский, Харитон, Онуфрий, Павел Латру; на южной стене: ἡ πύρφορος ἀνάβασις του ἁγίου προφητου Ηλία, ἀναλεσων ἐκοσμήθη ὁ λέων τίς ἐγέρισαι βασιλεῖ (изображен спящий юноша), ὁ Χριστὸς ἰόμενος τὴν πενθερὰν τοῦ Πέτρου, ἡ ἁγία Κυριακὴ, ὁ ἀρχ. Μιχαήλ.

Второй снизу ярус северной стены: Сошествие Св. Духа (с фигурой Космоса), Явление Христа апостолам, Воскресение (с Сошествием во ад), Введение во храм Богородицы, Благовещение Захарии. Еще выше — пояс полуразрушен: можно разобрать (над Воскресением) Поцелуй Иуды и (над Введением во храм) Христос в синагоге.

На южной стене — арх. Михаил ударяет копьем в реку, текущую из (?) колодца, убивает тысячи воинов, Даниил во рву львином, отроки в пещи. Иконостас — в стиле XVII века. В нем старая икона с славянской надписью: «Св. архангел Михаил».

Третий монастырь — ὁ ἅγιος Νικόλαος — большая поместительная церковь (фотогр. № III) о трех нефках, разделенных мраморными колоннами: одна из этих колонн обернута вниз канелированной капителью. Что местное население обратило внимание на эти колонны, как на нечто особенное, видно из связанной с ними легенды. Какой-то паша, лет 60–70 назад, хотел взять колонны для своего конака, — и умер, наказанный Богом. Древней росписи, кроме алтаря, не сохранилось. На каменных боках алтаря изображения разных лиц и духовных сцен. Обращают внимание смелые и свободные очерки контуров, свидетельствующие об умелой руке. Имеющиеся здесь же надписи, к сожалению, — отвлеченного содержания и не дают даты.

Очень значительный интерес представляет церковь Панданассы, в ближайших окрестностях Мельника. Внешний вид церкви весьма обыкновенный: прямоугольное здание небольших размеров, крившееся прежде на два ската. Но надпись над входом датирует церковь концом XIII века:

+ ἀνεγέρθη ἐκ βάθρου καὶ ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς παναγίας θεομήτορος Παντανάσσης διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου κηρίου α^λ Μακαρίου του πο...σι ἐπὶ τ(η) (π)οληχρονοι χαρά του κρατεу (-ίστου) καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου με(γάλου?)

βασιλέος Ἀνδρονίκου καὶ αὐτοκράτορος Κομνηνου του Παλεολόγου καὶ Ηρι(ν)ης τῆς εὐσεβεστάτης αὐγούστης ἔτους ΞΨQZ ενδικτην(ος) β̅.

В алтаре, на северной и западной стенах, сохранились, хотя и в весьма плохом виде, фрески замечательно хорошей работы. К сожалению, попытка фотографировать их кончилась неудачей, за исключения снятой при помощи магния алтарной фрески, изображающей древний тип Причащения под обоими видами (фот. № IV). Фреска западной стены, сколько помнится, изображала обычное на этом месте Успение Божией Матери. Было бы большой потерей для истории местного искусства, если бы фрески этой церкви разрушились, раньше чем дождутся следующего исследователя.

Другая церковь, недалеко от предыдущей, ἡ ἀγία Τριάς, относится, судя по надписи, к той же древней эпохе, как и церковь Панданассы. Надпись находится над окном южной стены:

+ ἀνηγέρθη ἐκ βαθρου καὶ ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος τῆς (ὁμο)ουσίου καὶ ζωοπου Τριάδος διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου Ἰωαννικίου ἱερομονάχου ἐπὶ τη πολυχρονίῳ χαρά του κραταιου (-ίсту?) καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου με^λ βασιλέως Ἀνδρονίκου τοῦ Παλεολόγου καὶ Εἰρήνης τῆς εὐσεβεστάτης αὐγούστης τοῦ ἐτ(ους) CΨQE:.

Внешний вид церкви — небольшой четвероугольник (фот. № 5). Внутри, в алтаре и на южной стене, сохраняются жалкие остатки фресок, гораздо низшего достоинства, чем в церкви Панданассы. Иконостас — совершенно новый: в нем обращает внимание старая икона Св. Троицы: два лица изображены на одном туловище; над ними красный конус в виде шатра с головкой; позади его три пары крыльев, распростертых на обе стороны, вершинами вверх. По сторонам Св. Троицы — Богородица и Предтеча.

Несколько далее от Мельника, в часе ходьбы от города, в окружающих его горах расположен монастырь Рожено (Рождества Пресв. Богородицы)^[4], принадлежащий афонскому Иверскому монастырю. Монастырская церковь представляет некоторый археологический интерес. Снаружи южная часть стены, по обе стороны входа, расписана фресковой живописью XVII в. Дата росписи точно определяется надписями справа от входной двери:

+ Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θε(ο)ῦ Ἠλία.

+ Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θε(ο)ῦ Στοιάνη

καὶ τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ Μαρίας καὶ

του ΠΤΗΛΟΟΥ αὐτῶν Νικολάου _ZPIΘ (т.е. 7119=1611)... κ̅β̅.

Над дверью изображена Божия Матерь; налево и направо — фреска Страшного Суда. Налево (фот. № 4) — лестница, по которой восходят праведники и с которой низвергаются грешники в пасть змия. Направо — изображение Страшного Суда обычного типа (фот. № VI).

На западной внешней стене над входом — Πάντων χαρά: благословляющий Христос на престоле; кругом в медальонах — апостолы.

В притворе — над входом в церковь: Успение; кругом в медальонах пророки.

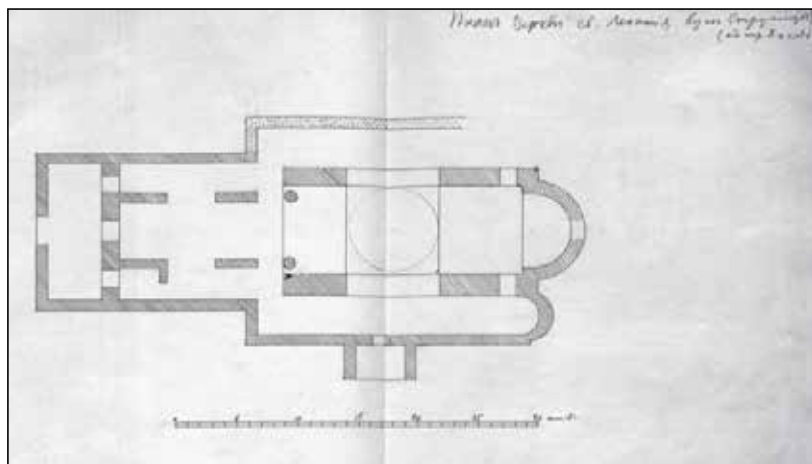
По стенам, в четырехугольниках, сцены из Евангелия, преимущественно Чудеса и Страсти, Вознесение, Сошествие во ад, Изгнание торгующих из храма, Христос с самарянкой, Брак в Кане Галилейской, Чудесный улов рыбы и т.д. Грубые по исполнению, фрески эти интересны по композиции.

Внутри церкви, в надписи над входом, говорится о возобновлении и новой росписи (ἀνεκαίνισθη καὶ ἀνιστορήθη) храма в 1732 г. Живопись очень груба. Нижний ярус, по обыкновению, занят изображениями святых во весь рост; выше, в двух ярусах, изображены сцены из Нового Завета. В алтаре — Божия Мать с арх. Михаилом и Гавриилом по сторонам; ниже, в узеньком поясе, Причащение в двух видах; еще ниже во весь рост святители Николай, Григорий Богослов, Иоанн Златоуст, Василий, Афанасий и Кирилл Александрийский. В левой нише (сев. стена) — Pietà (ἡ ἀλοκαθήλσις); выше — Михаил и Гавриил; над ними Христос в царском облачении (βασιλεὺς βασιλέων), благословляющий обеими руками. Между иконами в иконостасе — нет особенно старых. В особом приделе, на северной стороне притвора, есть копия с иконы Иверской Б. Матери (вотивная, написана иверским монахом Яковом при игумене Игнатии, усердием Μανικὰ τῇ Ταμβакῇ καὶ Κῶνστα ΚΑΛΤΖΟVNH. Роспись внутри храма — такого же качества, как и в притворе, — очень грубая. На сев. стене церкви находятся два разноцветных окна очень любопытной работы, — тем более, что она датирована (1715 годом). Одно из окон изображает цветной узор; другое — горизонт с цветами. Элементы узора — цветные стекла, вделанные в металлический переплет.

В правом приделе — резной деревянный иконостас, такой же работы, как в «митрополии». Имеется также однородное с находящимся в митрополии Евангелие на пергамене; знаки сокращений сделаны золотом; заставки и начальные буквы — разрисованы.

Посещение гор. Петрича^[5] не дало ничего интересного в археологическом отношении: это просто — большое село, в котором церковные принадлежности слишком бедны и слишком новы.

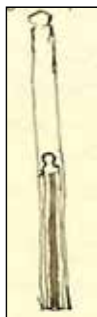
Не нашлось интересных древностей и в самом гор. Струмице^[6]; следующее далее описание относится к окрестностям этого города.

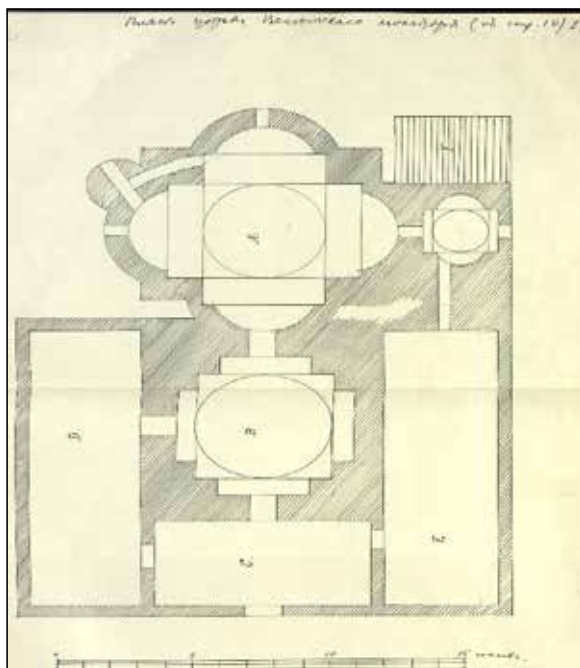
С. Окрестности гор. Струмицы.

В расстоянии не более часа от города обнаружены были остатки обширной и когда-то великолепной церкви, слывущей теперь у местного населения под именем «св. Леонтия»^[7]. План церкви (см. план) представляет большой четверугольник, кончавшийся в восточной стороне тремя апсидами, из которых теперь сохранилась только средняя и основания южной. Когда-то над этим четверугольником сведен был купол, покоившийся на четырех стенах-столбах, отделявших средний неф храма. Теперь сохранилась только южная арка, поддерживавшая купол (фотогр. VII); заметна также нижняя часть парусов между этими арками (фотогр. VIII). Полукупол апсиды сохранил типичную византийскую кладку свода (там же). К описанному прямоугольнику примыкает, по длине его, другой, более узкий, но также в три нефа; южные части боковых нефов служили особыми камерами, с более низким покрытием; кажется, такое же покрытие было и над восточными частями тех же нефов. Напротив, над средними частями нефов, сведен был поперечный коробовый свод, который пересекался с такой же высоты коробовым сводом, покрывавшим средний неф. На месте их пересечения, вероятно, стоял второй купол, несколько меньших размеров и несколько ниже, чем главный. В настоящее время он тоже упал; сохранившиеся части покрытия видны из фот. № 5, изображающей все здание по длине, как оно представляется с возвышающегося над ним крутого холма (две человеческие фигуры впереди и фигура лошади сзади, на дороге, поможет представить размеры). Наконец, к только что описанному второму прямоугольнику примыкает одинаковой с ним ширины притвор.

Внутри церкви — полное разрушение; но среди высокой травы остается на месте масса мраморных и каменных обломков, когда-то украшавших разные части храма (ср. фот. VIII). Среди них мы находим целые плиты, гладкие и с орнаментом, балюстрады, столбы для (царских) дверей, изображенной здесь формы, восьмиугольные мраморные столбики, колонны (две из них еще стоят на местах, возле южной оконечности столбов первого прямоугольника, см. план), кемпферы и т.д. Чрезвычайно интересен орнамент, сохранившийся на некоторых плитах (см. фотогр. 6): здесь находим типичные звериные стилизованные формы и сочетания: орел с кроликом в лапах, грифоны, терзающие львов; растительные формы — плющ, выющийся по обе стороны креста. Техника орнамента ярко характеризует то время, когда византийские сюжеты являлись предметом воспроизведения (все более и более грубого и упрощенного) в руках местных художников. Мне лично казалось бы возможным датировать этот орнамент, так же как и все здание, к которому он принадлежит, XIV веком.

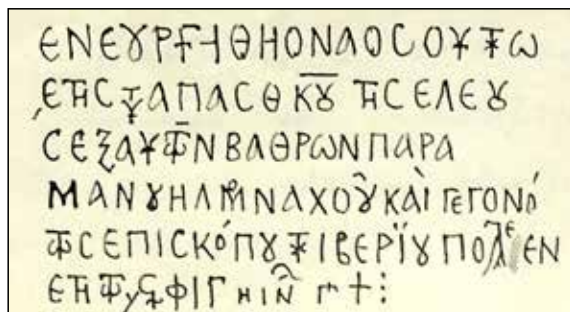
Эта сравнительно ранняя дата оправдывается, кажется, и характером фресковой росписи, сохранившейся, правда, в самых жалких и ничтожных обломках. Два лучших образца этой росписи сняты на фот. 7 и 8. Один из них представляет часть сцены Входа в Иерусалим; другой — группу грешников, ввергаемых в ад. Наивный реализм изображений, вместе с несомненным знанием анатомии, как бы умышленно выставляется напоказ в сцене с грешниками; попытка выразить сильное душевное настроение смелыми позами тела, движениями рук и игрой лицевых мускулов; наконец, свободное трактование сюжета, свежесть вдохновения и богатство фантазии, — все это, вместе взятое, как бы изобличает в авторе фресок одного из непосредственных свидетелей современного ему итальянского расцвета религиозной живописи и ее первых побед над трудностями техники. Ближайших родственников данных фресок я нахожу в изображениях Любитенской церкви (возле Скопья) 1337 года¹⁰, — причем, однако, преимущество художественности, кажется, должно остаться за описываемыми фрагментами.

В полчаса расстояния от развалин церкви св. Леонтия, в предгорьях хребта, окаймляющего с юга Струмицкую долину, находится (у села Велюса) т. наз. Велюшский монастырь: 'Η παναγία Ἐλεούσα'^[8], принадлежащий Иверскому монастырю на Афоне. Здесь оказалась древняя церковь, план которой прилагается. Собственно, древняя часть храма состоит из центрального купола, возведенного на массивных каменных стенах (Α) и из прилегающего к нему с запада притвора (Β), также крытого широким куполом, стоящим на массивных стенах. В позднейшее, может быть, сравнительно недавнее время последняя часть храма окружена была с трех сторон притворами (C, D, E); еще новее низкая пристройка Ε, прилегающая к

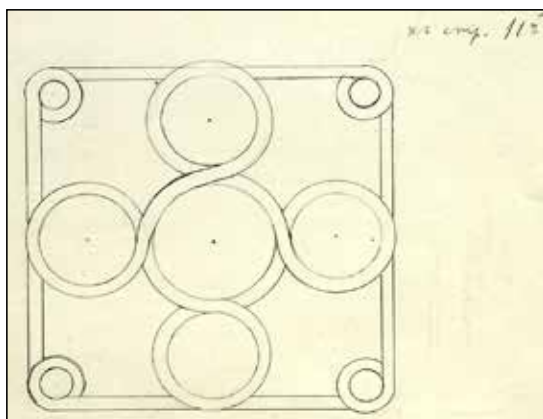
¹⁰ См. мои «Христианские древности Западной Македонии», стр. 130–132, 144, в «Известиях Р. арх. института в К-поле», IV, 1.

церкви с восточной стороны. Таким образом, древнейшая часть храма представляет оригинальное сочетание двух купольных помещений, причем одно входит в другое и оба отличаются необыкновенной массивностью и солидностью, совершенно не оправдываемыми размерами помещений; внутренность церкви — полутемная. Все это необходимо принять во внимание при оценке значения следующей надписи, приписывающей церкви глубокую древность (если только эта надпись находится *in situ*). Надпись высечена на камне и помещается над входными дверями из новой пристройки С в притвор В (такого же характера надпись имеется и над входом из притвора В в самый храм А; но содержание ее — нравоучительное, вследствие чего, при общей спешности работы, она осталась не списанной):

т.е. ἐνεουργήθη ὁ ναὸς οὗτος
ἐ(κ) τῆς συ(νδρομῆς?) ἅπας (?) τοῦ (?) κυρίου τῆς ἐλέου
S ἐξ αὐτῶν βάθρων παρὰ Μανουήλ μοναχοῦ καὶ γεγονό
τως ἐπισκόπου του Ἰβερίου πόλε(ως?) ἐν
ἐτη τῷ 6513=η, ἰνδ. 3 +.

Глубокая древность даты (1005) могла бы вызвать подозрение, что надпись эта не находится *in situ*. Но за ее принадлежность к той самой постройке, которая сохранилась до сих пор, свидетельствуют как указанные черты самой постройки, так и сохранившиеся, правда, очень плохо, в середине церкви остатки древнего мозаичного пола, по рисунку и технике могущего относиться к XI веку. Рисунок пола, приблизительно, следующий (см. рис. 2).

Роспись внутренности храма — сравнительно новая и особого интереса не представляет. По словам игумена, в пяти часах езды от Велюшского монастыря, в Конче, имеется совершенно такая же церковь. К сожалению, расчет времени не позволил мне ее посетить.

Д. Радовиж^[9]. Местная церковь построена в конце XVIII столетия, в обычном стиле больших здешних церквей: три нефа; средний выше других, поддерживается пятью колоннами с каждой стороны. Надпись на одной из колонн:

ⲕⲁⲱⲗⲁ (1831)

оваа чесна цвеква ѿ Деборъ масторите от село Раѡсоки

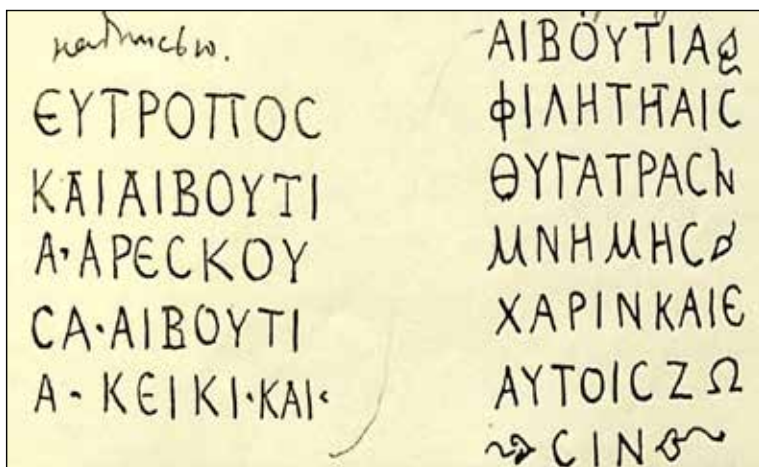
устабашиа та го вникале Доуко,

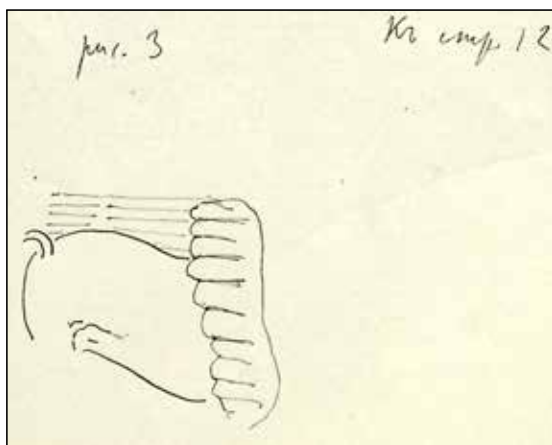
а по него Станко Нове Сарио Кръсте Постољ.

Роспись церкви сделана одновременно с этой надписью, в конце двадцатых или начале 30-х годов XIX столетия.

Е. Штип^[10]. История города, подобно Прилепу, Охриду и др. более известным городам Македонии, начинается с классической эпохи; но до сих пор все названные города не были предметом изучения со стороны специалистов по классической археологии. Между тем, даже мимоходом, можно было бы констатировать в Штипе наличие надписей и фрагментов мраморных украшений, свидетельствующих о том, что город пережил в классический период одну из эпох своего расцвета. Напр., во дворе частного владельца, Йована из Лесковца, видны из-под земли остатки какого-то великолепного здания: обломки большой каннелированной капители; фрагменты крылатого зверя (см. рис.); на соседней улице — два больших мраморного блока, с углублениями для закрепок; одна сторона разработана в виде частей какого-то рельефа огромных размеров.

В других частях города также попадаются классические остатки. Так, на турецком кладбище, возле конака, выдается из-под земли колонна, основанием вверх; на нижней стороне надпись: EYTVXME. В доме Муртеза-бея — надгробный камень с надписью:

Из других древностей Штипа прежде всего бросается в глаза старинная цитадель, расположенная на высоком холме, господствующем над всем городом и над его предместьем, — Ново-село (см. общий вид на фот. № VIIа). Цитадель занимает верхнюю площадь холма, — узкую и длинную полосу земли, тянущуюся по направлению от севера к югу, — на протяжении около 370 шагов. На восток крепостной холм круто спускается к Штипу, на юго-запад — к Ново-селу. На спуске построена была кругом цитадели вторая стена, теперь уже совершенно разрушенная. От внутреннего же кольца цитадели до сих пор сохранились части стен и двух центральных башен (см. рис. 8, вид с востока, и рис. 9, вид с юга). Входная дверь находилась в восточной стене и крыта была, по-видимому, изломанной аркой (рис. 8). Поблизости находится фундамент прямоугольной камеры, в которой турки, год назад, искали спрятанных будто бы болгарскими ружей, но нашли большое количество проса. Немного дальше, к северу, находится другой такой же фундамент.

Датировать крепость трудно уже потому, что она служила, по-видимому, до сравнительно недавнего времени и, наверное, пережила несколько периодов, обновляясь и перестраиваясь от времени до времени. Доказательство того, что внешнее кольцо стен было пристроено уже во время турецкого владычества, заключается в турецкой вырезанной надписи на одном мраморном (античном) фрагменте, вложенном во внешнюю стену¹¹.

На спуске с «Хиссара» («крепости»; так называется крепостной холм у местных жителей) к Ново-селу — находятся развалины старой церкви св. Ивана. Сохранились одни стены — в виде продолговатого четырехугольника небольших размеров, внутри побеленного известью. Кладка — каменная, с небольшой примесью кирпича — совершенно неправильная. Кое-где уцелели незначительные остатки фресок; имеется одна надпись, по-видимому, славянская. У сев.-зап. спуска вниз есть еще фундамент церкви, в настоящее время уже совершенно разрушенной.

¹¹ Даты 1236 г., указываемой в «Топографич. описании Македонии», я нигде не видал; не знают о ней ничего и местные учителя.

Весьма интересные развалины церкви находятся у подножия крепостного холма, в его сев.-вост. части. Народное предание называет эти развалины, довольно хорошо сохранившиеся, церковью 40 мучеников. Снятый мною план и фотографические виды церкви (VIIIb — южный и восточный фасады, VIIIc — южный фасад, VIIId — сев. и зап. фасады, VIIIe — внутренность) вполне заменяют описание. Прекрасная кладка стен и кирпичная орнаментация их относят развалины к лучшей поре местной церковной архитектуры, — к середине XIV века. Наиболее близкое сходство мы находим между церковью 40 мучеников и Любитенской церковью 1337 года (см. мои «Христ. древности Зап. Македонии»).

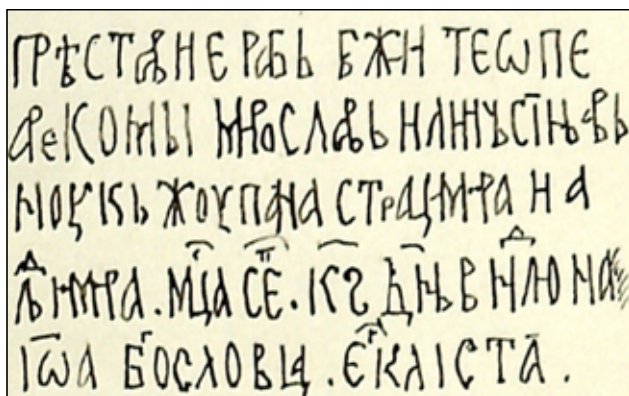
Цр. Св. Спаса, между городом и его предместьем Ново-село, — датируется следующей надписью над входом: +изволеніемъ оца і поспешеніемъ сѣа и съвршеніемъ сѣаго дѣа съпїсьсе сїѣ Бжѣствнї храмъ Свѣое Вознесеніе ГїН и Спасоу нашемъ Исоу Хрїстоу при смѣренааго Роувїа епїкоупа и прї свещенїкї Доїко Поменї Гї ктїтора Павла Мутавчїа ва лѣ̃ ξρθ (7109=1601) почесе мѣа маїа 13 днь и совршїсе мѣа іоунїа 7 днь: Кладка весьма плохая: форма — продолговатый четырехугольник, крытый коробовым сводом. Внутри — церковь расписана фресками того же времени. Внизу — пояс святых во весь рост: Константин и Елена, Нестор, Дмитрий, Георгий, Богоматерь, Христос и Предтеча. В алтаре — на сев. стене Петр Александрийский; в нише — первомученик Стефан; в главной нише — святители Василий и ...; направо Роман Сладкопевец; по южной стене св. Николай, Феодор Тирон, Феодор Стратилат, Прокопий, Меркурий, Никита, Козма и Дамиан, св. Мина. Второй пояс — изображение Страстей Господних; третий — изображение двенадцатых праздников (по пяти на каждой стороне; кроме того — Успение и Преображение над входом).

Ныне функционирующие церкви Штипа обе новы и представляют типичный образчик больших храмов туземной работы. Церковь св. Николая построена в 1867, церковь Богородицы в Ново-село — в 1850. Последняя еще больше по размерам; интересна по каменной работе и деревянной резьбе. Расположены — в три нефа, с поддерживающими колоннами.

Предание о том, что местная мечеть Куршумли-джами переделана из христианской церкви св. Ильи, едва ли подтверждается осмотром мечети. Мехраб — на своем месте, в середине ю.-в. стены. Купол сведен на четырех сильно изломанных арках, одна из которых открывается (на стороне мехраба) полукуполом, покрывающим нишу. Арки держатся на четырех античных колоннах, укрепленных сверху и снизу железными обручами. Кладка прекрасная, из тесаных камней (серого известняка), кажется сравнительно новой.

Ф. Велес^[11]. Во время короткой остановки здесь была осмотрена и сфотографирована церковь монастыря св. Димитрия, в окрестностях города (древний Велес стоял именно здесь, на крутой скале над Вардаром; монастырь св. Димитрия стоит ниже, над рекой). Церковь представляется одним из самых удачных образцов кирпичного орнаментационного стиля, употреблявшегося в XIV веке. По намеренности орнаментационного эффекта он напоминает церковь св. Николая в

прилепском Вароше (см. мои «Хр. древности Зап. Македонии»). Интересно отметить, над широким поясом шахматной кирпичной кладкой, — довольно редкий мотив кирпичной кладки в следующем пояске; мне известен другой случай употребления подобного орнамента лишь в одной из месемврийских церквей, относящейся, как я предполагаю, к тому же периоду, как и настоящая церковь (фот. VIII f. и g.). Косвенное подтверждение этой датировки можно найти и в интересной славянской надписи, вмазанной в стены церкви и сфотографированной мной:

II.

Монастырь Матейци^[12], возле города Куманово (в нескольких часах езды). Архитектурное описание находящегося здесь, весьма обширного храма принял на себя П.П. Покрышкин. Далее следует описание внутренней росписи этого храма, уцелевшей в значительных остатках и весьма интересной.

В алтаре (см. фото IX). Верхний пояс алтарной ниши полуразрушен: видны остатки фрескового изображения Божьей Матери между двумя архангелами. В следующем ярусе ниже: Евхаристия в двух видах. Надпись (вправо): ПННТЕ Ѡ НЕІА ВЪСН СЕК КРОВЪ МОІА. По обе стороны по двенадцати апостолов. Христос в ризе с крестами в кругах (архиерейском облачении). Еще ниже: налево от окна Рождество Богородицы; направо — Рождество Иисуса Христа. Самый нижний пояс: святители: «Григорие К...нитский», следующие два без надписей, затем «Василие», «св. Іо Златоустец», «св. Григорие Бгослов», «св. Аѳанасіе», «св. ...е Трифаніе».

Вима, ближайшая часть к алтарной нише. Налево (сев. стена), верхний ярус: Христос, восседающий на престоле, имеющем вид полукруга. По обе стороны — две фигуры. Ниже «ом(о)вление (ног)». Еще ниже: лобзание Елизаветы Марией. На самом низу: Григорий (Нисский?) и «... (чу)дотво(рецъ)». Направо (южная стена), верхний ярус: Спаситель, окруженный беседующими, на фоне церковных зданий. Ниже: беседующие апостолы приходят к сидящему Христу; надпись: «и реч им». Ниже: поклонение волхвов. В самом низу: св. Николай и Иоанн Милостивый.

Вима, вторая, более широкая часть. Налево (сев. стена), верхний ярус разрушен. Ниже: эпизоды из Тайной Вечери: Христос указывает наклонившемуся

к нему апостолу на другого, опутившего руку в блюдо (см. фотогр. №). Ниже: Благовещение в двух видах: в палатах и у колодца; Божия Матерь сидит на престоле. Над ней полукруглое с лучами (в виде остриев) облако; сзади нее — полотно, которое держат четыре ангела. Направо (южная стена, см. фотогр. X), верхний ярус разрушен; можно рассмотреть в нем ряд плачущих фигур. Ниже: сложная композиция: Спаситель несколько раз будит спящих апостолов, Моление о чаше, правее к Христу сходит ангел. Ниже, на фоне города: три волхва за стенами; они же на лошадях; встречаемые [так в рукописи. — *М.Б.*] толпа народа, выходящего из города; правее, Иосиф несет на плечах Христа; Божия Матерь уезжает на лошади. Царица встречает их у городских ворот; за стенами падают идола. В самом нижнем поясе — диакон (полная фигура).

Южная стена. Простенок притвора: верхний ярус разрушен; по-видимому, в нем было Введение во храм. Ниже: поцелуй Иуды; еще ниже — Сретение. В самом низу остатки полных фигур. Сама южная стена у притвора: Благословляющий Христос-отрок; около него двенадцать отроков, по обе стороны. Ниже — ктитория, мужская и женская фигуры (мать и молодой сын?) (см. фот. № XI), в царских облачениях, держат в руках храм. Сохранившиеся остатки надписи (длинная, в 4 строки, см. фот.) не удалось разобрать¹². Рядом на пилястре против столба (см. фот. № XII налево), — третья царская фигура — взрослого мужчины со скипетром в правой руке и со свитком (хрисовулом?) в левой. Лица всех трех царских фигур — идеализированы. Выше — икона Божией Матери, окруженная группами лиц в клобуках и в кардинальских шляпах. Еще выше, царь сидит на престоле, опираясь на жезл; на ухо ему шепчет советник; другой держит перед ним какой-то стержень (меч?), на краю — воины (части этих фресок видны на фот. XII, налево). Далее следует простенок между ю.-в. и ю.-з. центральными столбами (см. средину фот. № XII). Посредине, над южным входом в церковь (теперь заложеным) — благословляющий Спаситель. Верхний ярус фресок разрушен. Ниже, налево от нижнего окна, Христос изгоняет из храма торговцев. Направо Христос с самарянкой у колодца (правая часть фрески); она же левее рассказывает собравшемуся в воротах города народу о прозорливости Христа. Фигура блудницы трактована реалистически. Ниже следует ярус поясных изображений святых. Еще ниже, налево от окна, полуразрушенная фреска: на левой стороне ее Христос смотрит на обратившегося к нему с жестом человека из толпы; на правой над окном Петр отрекается дважды (изобр. петуха) и плачет горько. Ниже (у окна) воины греются (Петр третий раз отрекается). Еще правее (от окна) — Христос перед Первосвященником. Ниже: слева от фрески благословляющего Спасителя, — Христос на престоле, окруженный царями и [пропуск в рукописи. — *М.Б.*]; над этим изображением летящие ангелы поддерживают с двух сторон нимб с изобр. Христа. Направо от центральной фрески — Божия Матерь в нимбе и [с] Младенцем, окруженная небесными силами, на фоне палат, под балдахином (?).

¹² Их не мог разобрать уже Эванс, 30 лет тому назад. Невольно напрашивается сопоставление этих трех царских фигур с такими же изображениями в Любитенской церкви близ Скопье, где Эванс читал еще надпись Стефана Душана, его жены и его сына, молодого Уроша (ср. ниже, изображения в Дечан. монастыре).

В самом низу: налево от входной двери архангелы поддерживают нимб с фигурой благословляющего Христа в золотых одеждах. Направо от дверей: большое поясное изображение святого с двумя другими фигурами, меньших размеров. На пилястре, против ю.-з. центрального столба, изображения разрушены. Второй снизу ярус: икона Богородицы, окруженная группами людей. Следующий простенок южной стены, перед нартексом, почти не сохранил изображений. Во втором ярусе снизу можно разобрать Сошествие в ад (уцелел только самый низ композиции); в третьем — Поругание Христа (с тростью и скрещенными руками?). На следующей пилястре — внизу Богоматерь, над ней Христос раздирает рукописание; за ним еще три фигуры. В нартексе, на южной же стене, снизу цельные фигуры: «Ста Марина», «Ста Елено», «Сты Константинь». Второй ярус: налево Богоматерь с Младенцем перед архиереями (с киворием). Направо — икона Божией Матери с поклоняющимися (на некоторых — опять кардинальские шапки). Еще выше — опять какая-то икона Божией Матери с поклоняющимися; левее — фреска разрушена.

Западная стена. Налево от входа — Родословие Иисуса Христа (от Давида и Соломона) через все ярусы. На пилястре — Антоний, в сидячей позе, и стоящий перед ним Павел Фивейский (?). Возле самых входных дверей — налево Прохор (?) со змеей. Направо от входа за пилястрой (т.е. в с.-з. углу), сильно разрушенное родословное древо (см. фот. XIII). В нескольких уцелевших медальонах — поясные изображения фигур в царских костюмах. При некоторых можно прочесть остатки надписей — на греческом яз. В центральном медальоне, где изображена фигура, по-видимому, в духовном одеянии, (Θε)οκτιστος; в соседнем направо, с хорошо сохранившейся фигурой в царском облачении и с крестом в правой руке — Ισαάκιος βασιλεὺς Ρωμέων; в медальоне под только что описанным, с хорошо сохранившимся лицом: βασιλεὺς Ρωμέων. Уже Эванс отмечает это генеалогическое древо, называя его родословным древом Комнинов¹³. Нахождение этого древа здесь, среди росписи с славянскими надписями, представляет одну из загадок, которую предстоит разгадать исследователям этого грандиозного сооружения.

Северная стена. В нартексе, в тимпане свода — разрушенная фреска; ниже (см. фот. XIV между столбами) — молодой царь на престоле, окруженный с каждой стороны двумя фигурами святителей. Сзади — слуги. Сохранился остаток надписи (греческой):

ΝΙΚΗΤΑ

ΟΜΗ

Ниже — группа святителей (фот. № XIV) — более 20; один из них закрыл лицо рукой. В самом нижнем поясе — полные фигуры: св. Варвар, св. Петр (надписи все греческие), ὁ ἅγιος Νικατήριος, Онуфрий. На пилястре, против входной из нартекса стены — другой царь, окруженный двумя святителями. Сохранилась часть надписи: κράλης. Ниже опять святители. В нижнем ярусе — «Иоань лествичникъ». Вне нартекса — вверху северной стены фрески разрушены; ниже — святители, идут,

¹³ Ewans, «Researches in Illiricum»: «In the ruinous Minster Church of Mateici I came upon a genealogical tree containing full length fresco portraits of the imperial race of the Comneni».

как и приходящие, по направлению к Спасителю (см. далее). Ниже: «сты Сава Сербшкы». На пилястре, против с.-з. центрального столба, верхняя часть росписи разрушена; ниже Христос, сидящий на престоле; в самом низу «Артеми(и)». На средней части северной стены — верхний ярус фресок плохо виден; ниже, как и на противоположной стене (фот. XII), поясные изображения святых. Еще ниже: Поругание Христа, Ведение на распятие и Симон несет крест. Ниже — апостол Петр с другим святым перед толпой людей вне города (Рима?); он же пред судилищем (судья на седалище), далее, Петр распят вниз головой; Павел поклоняет ему; перед ним — толпа народа. В самом низу — святой вынимает меч из ножен; св. Петр; оба изображения от заложённых теперь окон. Направо от них — ап. Павел, «(Федоръ Стра)тѣлать». На пилястре — святой со щитом, на котором герб — лев. Выше — изображение мучения (святого тащат за ноги на веревке; тут же — он пишет икону). Еще выше — Приговорение к распятию. Дальше, в простенке: вверху Снятие со креста, ниже — святой, распятый между деревьями, рядом он же на лошади и ниже — закрытая повозка. В самом низу — две фигуры святых.

Следует далее входная стена в левый притвор. Вверху роспись разрушена; ниже «Царь славы» на кресте между разбойниками, которым воины разбивают голени; Христа прободают копьем (см. часть этой фреске на фот. IX). Еще ниже — распятие святого вниз головой; рядом — тот же святой перед толпой. В самом низу, по обе стороны входной двери в притвор, — «Макаріа» и другой святой; между ними, над дверью, архангел; на противоположной стене, на пристройке более нового времени: «Модестъ», «Іоан Милостивъ» и «Сты Игнатіе Бѣносьць».

Стена, отделяющая нартекс от внутреннего храма, внизу грубо пробита, так что из боковых входов и среднего — получился один общий, к несомненному ущербу для прочности всей стены, уже треснувшей непосредственно над пробитым пространством (фот. XIV). На внутренней стороне стены уцелела верхняя часть фрески Успения, низ которой, с фигурой Богородицы и ложем ее, отбит вместе со стеной. Христос в нимбе берет душу. Левее — Богородица молится и маслины поклоняются вместе с нею.

Центральные четыре столба также расписаны фресками (ср. фот. IX, XII и XIV); между прочим, встречаем здесь (на с.-в. столбе, см. фот. IX) изображение Св. Троицы в виде трех лиц, сидящих на одной шее и туловище; далее Христос и Креститель с группами народа; полуразрушенные фигуры прокаженных (?) — раздутые тела с язвами (с.-з. столб, фот. XIV). В правом притворе — Петр Александрийский и три святителя. В левом — один образ Богородицы.

В сохранившихся частях купола — в парусах евангелисты; над ними — ряд поясных изображений апостолов (фотогр. XV). Внутри церкви сохранилась (см. фот. XVI) характерная капитель, очень больших размеров, с древним мотивом угловых изваяний — бараньих голов и птиц, — но в том упрощенном виде — продукте огрубления техники, какой встречался нам в сербских постройках XIV века (Любитенская церковь).

Как общее распределение росписи по частям храма и ярусам, так и характер сложных композиций и, наконец, отдельные детали, вроде изображения Св. Троицы в трех лицах, — едва ли позволяют отнести росписи храма в Матейцах ко времени ранее XVI века. С другой стороны, язык славянских надписей, сколько я мог заметить, не содержит еще в себе никаких следов сербского книжного правописания, сделавшегося довольно обычным в македонских церквях к XVII столетию. Как бы то ни было, даже в своем теперешнем, разрушенном виде — эта роспись представляет очень большой интерес: интерес этот, конечно, возрос бы весьма значительно, если бы оказалось возможным отодвинуть дату росписи дальше, чем это допускает простой беглый обзор. К сожалению, недостаток фотогр. пластинок не позволил мне сделать других снимков с фресок, кроме представленных. Параллель церкви в Матейцах с Любитенской церковью — по отношению к росписи обеих, могла бы, как мне кажется, дать немаловажные результаты, — и, может быть, отодвинуть значительно ранее общепринятую дату западного влияния и нового расцвета иконописи на Балк. полуострове (ср. то, что говорилось выше о ц. св. Леонтия).

III.

Поездка в Старую Сербию (по маршруту — Призрен, Дьяково, Ипек с патриархией, Митровица), предпринятая П.Н. Милюковым совместно с П.П. Покрышкиным, продолжалась всего 5 дней (26 августа —) [пропуск в рукописи. — М.Б.]. За это время:

А. Призрен^[13]. Осмотрена церковь св. Спаса, единственная из древних, сохранившихся в христианских руках. Внутренняя роспись церкви описана уже Милоевичем («Путопис дела праве (Старе) Србије», III књига, у Београду, 1877, стр. 189 и след.). Внешний вид церкви (древнейшей части ее) опять на фотографии XV. По характеру кладки здание может относиться к XIV веку. К сожалению, не удалось ни осмотреть, ни даже снять фотографии с другой древней церкви (св. Петки), обращенной теперь мечеть, — вследствие сопротивления местных властей и населения. Остальные остатки бывших христианских церквей, перечисленные у Милоевича, оказались, — насколько удалось отыскать и осмотреть их, совершенно ничтожными и не представляющими никакого археологического интереса. Разыскана¹⁴ была также и сфотографирована интересная надпись 6840 г. (1332), довольно неточно изданная Милоевичем на стр. 231 III тома его «Путописа». По сделанному мною снимку, правильное чтение надписи устанавливается след. обр.:

+ Выме ѿца и стго дха· азъ (ра)бъ Хоу Николаѣ азовомъ мръ|скимъ Драгославъ Тоутиць и с по(др)оугомъ си Бѣломъ· и потыща | свѣ се створи храмъ стго | Николѣ въ помощь наю(,)ѣ [зачеркнуто. — М.Б.] релб [зачеркнуто. — М.Б.] о не и масвѣ [зачеркнуто. — М.Б.] чедь(;) да кто име(т) пѣти(,) да на(с) | помина· и покоупихъ землю ѿколо цркве и) ино все що ѣ мои дѣль(;) или виногра· или· коука | и двѣ чръници¹⁵ (,) конь (—) цркве все | дахъ стгому Николѣ·а създа|се си храмъ в дни

¹⁴ Надпись находится теперь в (церковной) лавке Цветко Андреевича.

¹⁵ Черница — тутовое дерево.

блговѣрнаго | кра(ле) Стефа(на)·| Д·го· а с ... ма Оуроша бмъ пом(...)|ваннаго въ
лѣ ·SCOM... индикта Е.

Сделать намеченные экскурсии в окрестности Призрена, где имеются остатки древних церкв, также не удалось, вследствие сопротивления местного муттесарифа.

В. Минуя Дьяково^[14], мы остановились на короткое время в Дечанском монастыре и затем в Печской (Ипекской) патриархии. Обе сербские исторические святыни не раз посещены были и описаны путешественниками. Нами же бегло осмотрены были ризницы и остатки рукописных сокровищ, — главным образом, в Дечанском монастыре; затем сняты фотографии.

Дечанский монастырь^[15]. В дополнение к имеющемуся в продаже снимку с западной стороны церкви, снята фотография (XVI) юго-восточной стороны и скульптурные детали: алтарное окно (XVII), портал северной стороны (XVIII) и портал западной стороны (XIX). Фотографии эти настолько отчетливы, что делают излишним описание этих интересных памятников. Самая любопытная черта их, слияние итальянской техники и западных деталей с византийско-славянскими сюжетами, заслуживает специального исследования знатоков по археологии христианского искусства. Из числа достопримечательностей внутри церкви — снят вид северной стороны нартекса (XX), с двумя из четырех поддерживающих его восьмиугольных колонн, увенчанных характерными капителями с изображениями львов, птиц и т.д. (ср. описание Милоевича, «Путопис», III, 39). В том же нартексе, на западной стене, у юго-зап. угла, находится очень хорошо сохранившееся родословное древо Неманичей, весьма подробно описанное уже Милоевичем (III, 31–33 и фот. № XXI). Далее снят вид на главный иконостас храма (фот. № XXII). Здесь же интересно отметить стоящую *in situ* мраморную балюстраду; отделяющую алтарь от амвона. На фотографии видны мраморные плиты позади двух ковчегов с мощами, помещающихся по обе стороны царских врат. Мраморные же столбы царских врат загорожены позднейшими ребристыми (из дерева) колонками, стоящими впереди их. Другая археологическая достопримечательность этой части храма, видная на снимке, — огромный «хорос», с надписями (резными по бронзе, как и весь хорос), прочтенными еще Милоевичем: «Стефанъ во Хр̑. Б҃га краљъ»; «благочѣстива госп̑жа Евгениа»; «Благоверни Стефанъ кнезь и Влькъ»¹⁶ и «кои се потруди о семь хороу» (III, 75–76). Наконец, из ряда фигур Неманичей, — по преданию сохраняющих больше портретного сходства, чем изображения вышеупомянутого родословного древа, снята (при свете магния) группа, описанная Милоевичем на стр. 83: мать и двое детей ее в царских костюмах (фот. XXIII). Над младшим ребенком — подпись (Уро)шь кра(ль) мла(дь): так называется обыкновенно сын Стефана Душана. У левой стороны головы матери — остатки трехстрочной надписи: в средней строке, по-видимому, читается еще «кра(л...)»; в нижней «помо» (часть титула: поморские земли). Недостаток времени не позволил, к сожалению, заняться более подробным

¹⁶ Разумеются Вук и его брат, «благоверный князь» Стефан Лазаревич, сыновья Лазаря, убитого при Косово, и Милицы, иноческое имя которой — Евгения. Таким образом, хорос относится к концу XIV века или началу XV (Милица постриглась в 1395, †1405).

изучением росписи храма, могущей представлять, как кажется, весьма большой интерес для ответа, в частности, на вопросы, возбужденные выше.

Для изучения Ипекской патриархии^[16] осталось еще менее времени (и пластинок). Здесь сняты были только: вид церкви — или, вернее, всего комплекса церковей — патриархии со стороны алтаря (фот. XXIV); и внутри церкви: Лоза Неманичей (описание см. у Милоевича, «Путопис», II, стр. 207–209) — фот. XXV и с магием группа царских фигур в интересных костюмах (описание см. у Милоевича, II, 254) — фот. XXVI.

Архитектурную сторону описания Дечанской и Ипекской церковей взял на себя П.П. Покрышкин.

С. Из Митровицы^[17] предпринята была мною отдельная поездка в Баньско^[18], в нескольких часах езды от Митровицы (на север). Баньско, получившее свое название, очевидно, от теплого минерального источника («баня»), связано в эпических преданиях сербов с «Баном Страхиничем» (или «Баничем Страхиной»); находящиеся здесь развалины грандиозной церкви Милоевич отождествляет с церковью св. Стефана Первомученика, которую, по Грачаницкому хризовулу 1322 г., Стефан II Урош (Милутин) построил в «Баньске» «от основания», «пописал и украсил» («Путопис», II, 85–6 и I, 163). Во время поездки Милоевича церковь была несколько в большей сохранности, чем теперь; но и теперь нетрудно распознать в ней великолепное сооружение, долженствующее относиться к поре расцвета местной сербской жизни. В сохранившихся развалинах, однако, нелегко разобраться, так как, очевидно, здание пережило длинную историю и разные части его относятся к разным временам. Основное сооружение, впрочем, само собою выделяется уже благодаря богатому материалу, из которого возведено (или поздней облицовано), — блокам полированного мрамора. Снаружи сохранилась мраморная облицовка апсиды и части южной стены (до окончания поперечного выступа этой стены, соответствующего центральному куполу, см. фот. XXVII). Блоки красного и белого мрамора расположены были в шахматном порядке. Внутри церкви следы мраморной облицовки видны, по продолжению той же южной стены, в нижней части внутренних стен изолированной камеры (см. план), вход в которую был из главного нефа посредством лестницы, от которой сохранились бесформенные остатки (см. неправильной формы придаток на плане). Западную стену, т.е. конец храма, составляет облицованная мрамором же стена с широкими входными дверями: остатки этой стены видны на фот. XXVIII, представляющей вид храма по продольному разрезу. Остатки мраморной кладки видны и в других частях храма; в позднейших пристройках уцелели, кое-как вложенные, мраморные украшения (напр., львы), принадлежавшие той же древнейшей части сооружения. Дальнейшие перемены в нем нелегко установить в хронологической последовательности. Ясно видно только, что великолепный храм XIV в. пережил две дальнейшие эпохи, резко различные между собой. Было время, когда церковь превращена была в мечеть. С севера пристроен (точнее, надстроен) был минарет, хорошей кладки, из белого камня; в юго-восточном углу храма приделан внутри мехраб; от с.-в. и ю.-в. столбов к апсиде перекинута арка. Существующий куполообразный свод,

уцелевший на четырех слегка изломанных арках, я склонен тоже относить к эпохе, когда церковь служила мечетью (ср. массивную внешнюю восьмиугольную кладку фот. XXVII, внутренний вид фот. XXIX и вид по оси фот. XXVII). Надо думать, что к этому же времени относится грубо сложенная поперечная стена, сократившая внутренние размеры храма: для мечети, очевидно, всего старого пространства храма не понадобилось: уже из этого видно, что при устройстве мечети здание пришлось серьезно реставрировать. При этой реставрации взята была передняя часть стен, добавлена эта поперечная стена, с низкой дверью в нижней своей части и с тремя окнами в верхней: она выведена была так, что пересекла старые сложенные из мрамора части, которые проходят сквозь нее, но срезаны (на фот. XXVIII видна часть и этой внутренней поперечной стены). Далее, было другое время, когда старый храм сделался составной частью крепости. Прямо от апсиды, на север, и от южной стены, на запад, выведены были две крепостные стены, причем к упоминавшейся раньше одиночной камере примкнута была четверугольная крепостная башня, нижняя часть которой сложена местами очень хорошо, частью из материала древнего храма (фот. XXVIII). Северная стена башни пересекла западную стену старой церкви (см. план). Все три составные части развалин выделяются довольно отчетливо; спорным может быть только вопрос о том, в каком порядке они возникали: т.е. была ли сперва сооружена мечеть, а потом крепость, или наоборот. Я лично склоняюсь к последнему предположению: т.е. считаю более вероятным, что церковный холм ранее понадобился как укрепление, — может быть, уже в смутную пору падения сербского владычества; затем, уже при турецком господстве, храм обращен в мечеть, причем, однако, и крепость не упразднена, а продолжала подновляться и существовать. В настоящее время холм почти совершенно опустел: храм, крепость и минарет одинаково лежат в развалинах.

Санкт-Петербургский филиал Архива РАН.

Ф. 115. Д. 201

Комментарии

1. О своем участии в экспедиции сам П.Н. Милюков впоследствии вспоминал следующее: «Едва я успел устроиться в Петербурге, как получил от Н.П. Кондакова предложение принять участие в задуманной им экспедиции в Македонию. Я с большой радостью принял предложение одного из лучших знатоков раннего христианского искусства, приехал к нему в Крым и через Одессу мы направились морем в Константинополь, в сопровождении сына Никодима Павловича и молодого архитектора Покрышкина. Панорама Константинополя со стороны Босфора открылась поразительно красиво. Кондакову я обязан тем, что в самом Константинополе он обратил мое внимание на такие памятники, как фрески Кахрие-Джами или малую Св. Софию (церковь Сергия и Вакха) и др. Не помню точно когда, но, кажется, именно в этот приезд я мог поработать в библиотеке

института (имеется в виду Русский археологический институт в Константинополе. — М.Б., П.Л.) над собранным мной во время разных поездок материалом о христианских древностях Македонии. Моя статья об этом, с фотографиями и рисунками, появилась в “Временнике” института (речь идет о публикации: *Милюков П.Н. Христианские древности Западной Македонии // Известия Русского археологического института в Константинополе. 1899. Т. IV. Вып. 1. С. 21–151. — М.Б., П.Л.*).

Меня предупреждали, что характер главы экспедиции довольно тяжелый и что наверное мы с ним поссоримся. При моем глубоком уважении к Н.П. я никак не допускал, что это может случиться. Однако же это случилось. Началась экспедиция очень благополучно. Н.П. остановился на довольно продолжительное время в Салониках, где такие памятники, как базилика св. Дмитрия и Ротонда, давали обильную пищу для его специальных наблюдений. Я имел с собой свой фотографический аппарат и помогал делать снимки; но уже тут натолкнулся на выражения недовольства Кондакова, — хотя мои снимки были им же потом напечатаны. Дальше пошло хуже. Никодим Павлович искал древнейших памятников и ему случалось, на основании прежних его наблюдений, сильно отложившихся в его памяти и воображении, антедатировать наблюдаемые данные. Я, напротив, на основании всего виденного в экспедиции Успенского, склонен был больше искать данных, типичных и характерных для более позднего местного искусства, как, например, македонские фрески XVI и XVII в. или формы церквей, которые мало его интересовали и частью оставались ему неизвестными.

Тут проявилось его большое, я сказал бы, болезненное самолюбие. Он всегда сохранял вид непререкаемого превосходства и не хотел допустить, чтобы кто-нибудь знал больше его и обнаруживал самостоятельность в выводах. Наши отношения становились все более натянутыми. Разрыв произошел на том, что я не хотел отдавать в распоряжение экспедиции снимки моим “кодаком” живых сцен местной жизни, считая, что они не относятся к археологии. Потом я показал эти снимки русскому фотографу Лившицу в Лондоне; он отобрал шестьсот из них, увеличил до размеров картин и устроил из них “македонскую выставку” на целых три залы. Я был поражен, увидев, что вышло из моих маленьких кусочков.

Мы, наконец, решили разделиться. Кондаков был уже в преклонных годах, скоро уставал и на долгие путешествия не был особенно склонен. К моему удовольствию, мы с Покрышкиным получили отдельный заказ — объехать Старую Сербию, мне еще неизвестную. Эта поездка оказалась чрезвычайно интересной и для древностей, и для местного быта. Мы попали здесь в область, в которой преобладало албанское население, сохранившее в неприкосновенном виде свой древний быт. Перед его особенностями должны были здесь склоняться и турки. Мы перевалили, наконец, запретный для меня до тех пор горный проход Качаник, и со станции Феризович направились на лошадях в Призрен, опираясь на содействие русского консула. В Призрене мы уже почувствовали, что находимся на вулканической почве. Когда я расставил свой треножник и стал было фотографировать старинную церковь, собралась толпа албанцев. Сопровождавший

меня кавас консульства, вслушиваясь в их замечания, сказал мне: собирайте скорее аппарат и немедленно уходите. Я послушался, а он сообщил мне, что готовилось на меня нападение толпы. Из Призрена мы должны были двинуться на Дьяково и Ипек (Печь) с его знаменитым монастырем. Но без охраны турецкие власти не соглашались нас пускать. И мы выехали в сопровождении чуть ли не целого эскадрона кавалерии.

В Дьякове местный паша принял нас очень торжественно и предложил гостеприимство в своем конаке. У меня в кармане были рекомендательные письма к местным албанским вождям; но пришлось подчиниться приглашению паши, очевидно, имевшему обязательный характер. В конаке паша обратился ко мне по-русски, говором простого казака: оказалось, что он — черкес, переселенец с Кавказа. Прием был крайне любезный; нас хорошо угостили и отвели прекрасные спальни. Во сне я услышал выстрел — и затем топот удалявшейся кавалерии. За утренним кофе паша ответил на мой вопрос, что ночью был пожар. В течение дня дело объяснилось иначе. Когда мы вошли в древнюю церковь, чтобы начать исследование, для которого приехали, местные жители, славяне, собравшиеся в церкви, заперли ее на ключ и объяснили, что выстрел произвели они, чтобы дать нам знать, что не все в Дьякове благополучно. Они представили мне, со своей стороны, целый меморандум, очевидно специально заготовленный по случаю нашего приезда, о злоупотреблениях и насилиях местной власти.

Но всего интереснее было то, что произошло в Ипекке. Турецкая кавалерия сопровождала нас и туда. Мы благополучно прибыли к вечеру и расположились на ночевку. Ночью за монастырскими стенами началась стрельба. Мы переполошились и спустились в монастырский двор, чтобы узнать, что случилось. Оказалось, что албанцы осаждают монастырь, а наше турецкое сопровождение требует от настоятеля, чтобы он открыл (запертые им) ворота и выпустил турок для отпора албанцам. Настоятель, человек, очевидно, бывалый, решительно отказался. “Вы завтра уйдете, а эти люди всегда здесь, рядом”. И Покрышкин получил возможность осмотреть бегло замечательное здание собора, показывавшее, что мы перевалили в область другой культуры и перед нами памятник ранних влияний итальянского искусства. Уж не знаю, успел ли Покрышкин прибавить много к тому, что мы уже знали об этом храме.

Албанцы, наконец, ушли. Настоятель открыл ворота монастыря и с благословениями отправил нас в обратный путь. Здесь, под высотами Дурмитора, мы уже близко подошли к границе Черногории» (*Милюков П.Н.* Воспоминания. Т. 1. М., 1990. С. 201–204).

2. Демир-хисар (тур. *Demirhisar*) — современный Сидирокастро (греч. *Σιδιρόκαστρο*) в Греции. Находится в Серрской котловине, у входа в стратегически важное Рупельское ущелье, открывающее путь вверх по течению реки Струма.

Под названием Валовишта (болг. Валовища) город, бывший когда-то небольшой, но важной византийской крепостью, упоминается в письменных источниках со времени правления императора Алексея I Комнина (1081–1118).

В XIII в., в период борьбы за византийское наследство, город неоднократно переходил от одного балканского государства к другому, пока в 1246 г. им не овладела Никейская империя. С 1261 г. город принадлежал восстановленной никейцами Византии. В 1340-е гг. он вошел в состав «Сербо-Греческого царства» Стефана Душана (1331–1355, царь с 1346), после 1365 г. оказался во владениях деспота Углеши Мрнявчевича, а в 1383 г. им овладели османцы.

Именно в османский период в окрестностях города, богатых железными рудами, широко распространяется производство железа, с чем и связаны его турецкое (Демир-хисар) и греческое (Сидирокастро) названия, буквально означающие «Железная крепость». В конце XIX — начале XX в. Демир-хисар был центром одноименной казы Серезского санджака Салоникского вилайета. К 1900 г., по данным В. Кынчова, в городе проживало 5 840 человек: 3 300 турок, 1 200 болгар, 450 черкесов, 420 цыган, 350 греков и 120 влахов (*Кынчов В.* Македония. Етнография и статистика. София, 1900. С. 184).

После начала Первой Балканской войны, в октябре 1912 г., Демир-хисаром овладевают болгарские силы. В июне 1913 г., с началом Второй Балканской войны, они оставляют город под натиском греческой армии. Вместе с отступающими болгарскими отрядами Демир-хисар покидает значительная часть его болгарских жителей, место которых занимают греческие беженцы из близлежащего города Мелник. Вскоре, согласно Бухарестскому мирному договору 1913 г., Демир-хисар передается Греции. В период Первой мировой войны, в августе 1916 г., город снова был занят болгарскими войсками, а по окончании войны возвращен Греции. В 1922 г. в Сидирокастро (греческое название города) и его окрестностях расселяются греческие беженцы из Восточной Фракии и с севера Малой Азии, закрепленных в составе Турецкой республики. Одновременно с этим город продолжают покидать жители негреческого (болгарского, турецко-мусульманского и др.) происхождения. В мае 1941 г., после разгрома Греции фашистской Германией, Сидирокастро и его окрестности вновь входят в состав Болгарии, администрация которой старается вернуть местную этнодемографическую ситуацию к состоянию на 1912 г. — путем поощрения к возвращению болгарского и выдавливания греческого населения. С осени 1944 г., после вывода болгарских войск и администрации и восстановления над городом суверенитета Греции, в Сидирокастро и его окрестностях разворачивается ответный террор против оставшихся жителей-негреков, значительная часть которых вскоре включается в гражданскую войну на стороне левого сопротивления (1946–1949). Его поражение приводит к практически полному исходу остатков негреческого населения (в Болгарию, Югославию и др. страны). В настоящее время в Сидирокастро проживает свыше 5 тысяч жителей — почти исключительно греков, хотя и различного происхождения (включая потомков беженцев периода Балканских и Первой мировой войн и даже выходцев из бывшего СССР).

Главной исторической достопримечательностью города по-прежнему остается его средневековая крепость, осмотренная П.Н. Милюковым. Что же касается подробно описанной им античной гробницы, позднее превращенной

в христианский храм, то, по всей видимости, именно она была «открыта» в 1915 г. местной жительницей Ф. Пазони, попав тем самым в поле зрения греческого духовенства. В 1939 г. на этом месте была построена часовня (параклис) во имя св. Зоны, т.е. Пояса Богородицы (другое посвящение часовни — св. Димитрию), ставшая средоточием перенесенного из Мелника культа этой реликвии. Здесь же была помещена чтимая икона Богоматери (св. Зоны) XVIII в., ранее находившаяся в монастыре Спилеотиссы близ Мелника.

3. Мелник (болг. Мелник, греч. Μελένικον/Μελένικο) в настоящее время представляет собой самый маленький город современной Болгарии, население которого насчитывает менее 200 человек. Город находится на крайнем юго-западе страны, в Благоевградской области, недалеко от современной болгарско-греческой границы.

Название города имеет, по всей видимости, славянское происхождение и связано с понятием «мел», отражая особенности местного ландшафта. В письменных источниках Мелник впервые упоминается в связи с включением его в состав Византии после Беласицкой битвы (1014). Значение города резко возросло с началом XIII в., когда после захвата Константинополя крестоносцами (1204) он был вовлечен в водоворот борьбы за византийское наследство. После краткого пребывания под властью болгарского царя Калояна (1197–1207) Мелник перешел в руки его племянника, деспота Алексея Слава, после 1230 г. вновь оказался в составе Второго Болгарского царства, а в 1246 г. был захвачен Никейской империей и вскоре перешел к восстановленной никейцами Византии (1261). В начале 1340-х гг., в условиях разгоревшейся в Византии гражданской войны, город оказался под контролем полусамостоятельного сербского владетеля Хрельо Охмучевича, а затем самого Стефана Душана. С распадом провозглашенного Душаном «Царства сербов и греков» Мелник находился во владениях племянников покойного царя, братьев Иоанна и Константина Деяновичей, а после гибели Константина (1394/5), ставшего к тому времени османским вассалом, перешел под власть Османов.

Пережив упадок в первые века османского правления, Мелник к середине XVII в. стабилизировал свое положение и в XVIII в. достиг завидного процветания благодаря бурному развитию в нем производства вин и табака, широко экспортировавшихся в Европу. Со второй половины XIX в. на положении города начинает все более негативно сказываться его относительная удаленность от главного торгового пути, проходившего по долине Струмы. В конце XIX — начале XX в. Мелник был административным центром одноименной казы Серезского санджака Салоникского вилайета. К 1900 г. в городе, по данным В. Кынчова, проживало 4 330 человек: 2 650 греков, 950 турок, 500 болгар, 200 цыган и 30 влахов (*Кынчов В.* Македония. Етнография и статистика... С. 189).

С началом Первой Балканской войны, в октябре 1912 г., Мелник был занят силами воеводы Я. Санданского, сжегшими турецко-мусульманскую часть города. После Второй Балканской войны, согласно Бухарестскому мирному договору 1913 г., Мелник вошел в состав Болгарии, и тогда его покинуло греческое

население, выехавшее в расположенный неподалеку и отошедший Греции Демир-хисар (Сидирокастро). В свою очередь, место жителей-греков в городе отчасти заняли болгарские беженцы из переданной Греции Эгейской Македонии. С этого времени Мелник, окончательно закрепленный в составе Болгарии после Первой мировой войны, приходит в необратимый упадок. Производственная и торговая деятельность в городе, оставшемся в стороне от торговых путей, угасает, из него продолжается отток населения. С 1968 г. Мелник носит официальный статус «город-музей».

В 1845 г. посетивший Мелник В.И. Григорович обнаружил в нем 26 больших и малых церквей (Григорович В.И. Очерк путешествия по Европейской Турции. М., 1877. С. 125), большинство из которых впоследствии исчезло. В настоящее время основу историко-художественного наследия Мелника образуют жилые дома XVIII–XIX вв., являющие собой местную разновидность балканской городской усадьбы позднеосманского времени. Уникальный памятник представляет собой «византийский дом» — руины подобной постройки, относящейся, вероятно, к XIII–XIV вв.

Кроме того, целая группа памятников византийского времени связана с холмом св. Николая, находящимся недалеко к югу от самого города. Прежде всего, это частично сохранившийся храм св. Николая Мирликийского («Старая митрополия») — трехнефная базилика, возведенная в конце XII в. на месте ранневизантийской базилики, сменившей собой фракийское святилище античной эпохи. Фрагменты фресковых росписей храма относятся к рубежу XII–XIII вв. и ныне хранятся в Национальном археологическом музее в Софии. В.И. Григорович, со слов местных жителей, отметил, что храм св. Николая был «расписан, как сказывают, Панселином» (Григорович В.И. Очерк путешествия по Европейской Турции... С. 125). П.Н. Милюков не уделил этим фрескам достаточного внимания, и впервые они были опубликованы только в 1907 г. П. Пердризе. Кроме того, из храма св. Николая происходит самый древний сохранившийся на Балканах бронзовый церковный колокол, изготовленный в 1220-е гг. по заказу деспота Алексея Слава.

Неподалеку, также на холме св. Николая, находятся руины монастыря св. Харалампия, главный храм которого, осмотренный П.Н. Милюковым, состоял из двух помещений, посвященных св. Харалампию и свв. Архангелам. Отсюда происходит еще один колокол XIII в., заказанный правителем города Михаилом Палеологом (никейский и позже византийский император в 1259–1282). В свое время стены храма украшали росписи XIII и XVI вв., фрагменты которых хранятся в музее города Благоевград.

Также вблизи Мелника находятся руины крепости деспота Слава и монастыря Богоматери Спилеотиссы, в пользу которого деспотом в 1220 г. была выдана известная жалованная грамота (на греческом языке), ныне хранящаяся в монастыре Ватопед на Афоне. Именно Ватопеду монастырь Спилеотиссы, под именем монастыря св. Зоны (Пояса Богородицы), принадлежал до Балканских войн 1912–1913 гг., придя в запустение только после исхода из Мелника греческого населения. Отсюда же, по всей видимости, происходит и чтимая икона XVIII в.

с изображением Богоматери (св. Зоны), перенесенная греческими беженцами в Сидирокастро (Демир-хисар).

Действующая и поныне митрополичья церковь св. Николая («Новая митрополия») в самом Мелнике, виденная П.Н. Милюковым в руинах (до ее восстановления после пожара 1896 г.), была возведена в 1756 г. на основаниях более раннего храма. Следы некоторых из многочисленных древностей, хранившихся здесь и частично описанных П.Н. Милюковым, можно проследить и в дальнейшем. Так, евангелие-апракос с датой 6715 г. (от сотворения мира) присутствует в каталоге иллюминированных византийских рукописей Национальной библиотеки в Афинах как cod. 2645 (№ 34) (*Marava-Chatzinicolaou A., Toufexi-Paschou C. Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece. Athens, 1978. P. 139–149. Fig. 314–324*).

Подробнее см.: Мелник. Т. I–II. София, 1989–1994; *Нешева В.* Мелник. Богозиданият град. София, 2009; *Dujčev I. Melnik au Moyen âge // Byzantion. 1968. T. 38. P. 28–41; Melnik // The Oxford Dictionary of Byzantium. Prepared at Dumbarton Oaks. Vol. 2. New York; Oxford, 1991. P. 1337.*

4. Роженский монастырь находится примерно в 6 км к юго-востоку от Мелника, возле села Рожен.

Ранняя история монастыря (до XVI в.) неизвестна, хотя его возникновение, на основании некоторых письменных и археологических данных, может быть отнесено к XIII в. Начиная с XVI в. в обители ведутся масштабные строительные и живописные работы: возводятся и расписываются соборный храм, трапезная, костница (усыпальница), жилые помещения. В 1761 г. обитель утрачивает самостоятельность и становится метохом афонского Ивирского монастыря. В XIX в. она переживает расцвет и превращается в один из важнейших православных церковных центров в Пиринском крае. Относительный упадок Роженского монастыря на рубеже XIX–XX вв. неразрывно связан с военно-политическими потрясениями этого времени. В 1913 г., по окончании Второй Балканской войны, монастырь оказывается на территории Болгарии и переходит под юрисдикцию Болгарского экзархата. В настоящее время Роженский монастырь выступает как крупнейшая обитель Болгарской Православной Церкви в Пиринском крае. С конца 1960-х гг. в монастыре велись работы по консервации и реставрации его многочисленных архитектурно-художественных памятников, завершенные в 1990-е гг.

Монастырский соборный храм во имя Рождества Богоматери в виде трехнефной базилики с притвором и одноэтажной галереей восходит к XVI в., но был реконструирован при восстановлении монастыря после пожара в начале XVIII в. Помимо резного иконостаса, в храме сохранился богатый фресковый ансамбль, сложившийся на протяжении XVI–XIX вв. П.Н. Милюков стал, по сути, первым исследователем, обратившим внимание на художественные ценности монастыря.

Среди множества ктиторских и исторических надписей, сохранившихся в монастыре, надпись 1611 г. на южном фасаде соборного храма, полностью вос-

произведенная П.Н. Милюковым, наиболее сложна для прочтения. Она выглядит несколько иначе, нежели в его передаче:

† ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟΥ) ΗΛΙΝ

† ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟΥ) ΙΑΝΗ ΤΟΥ †

ΑΔΕΛΦΗΣ ΑΥΤΟΥ ΜΑΡΑΣ Κ(ΑΙ) Τ(ΟΥ) Π(Α)Τ(ΡΟ)Σ ΑΥΤΩΝ ΝΙΚΟΛ(Α)
ΟΥ

(«Моление раба Божия Илии (?). Моление раба Божия Яни, сестры его Мары и отца их Николая»).

Прочтение даты имеет варианты: 1606/7 или 1610/11 г. Сами росписи южного фасада храма в настоящее время датируются 1597–1611 гг.

В пространной ктиторской надписи 1732 г. над входом в наос, повествующей о «восстановлении и росписи» храма, содержатся имена патриарха Константинопольского Паисия II (1726–1732, 1740–1743, 1744–1748, 1751–1752), митрополита Мелника Анфима, игумена монастыря Анастасия, архонта и скевофилака Дуки, а сам монастырь именуется ставропигиальным.

В монастыре по-прежнему хранится чтимый список иконы Ивирской Богоматери (Портаитиссы) 1790 г., воспроизводящий знаменитую чудотворную икону афонского Ивирского монастыря, а также витражные стекла 1715 г., отмеченные П.Н. Милюковым.

В 200 м к востоку от монастыря, близ церкви свв. Кирилла и Мефодия, находится могила воеводы Я. Санданского (1872–1915).

Подробнее см.: Геров Г., Пенкова Б., Божинов Р. Стенописите на Роженският манастир. София, 1993.

5. Город Петрич (болг. Петрич, греч. Πετρίτσι, тур. Petriç) находится в одноименной котловине, у северного подножия горы Беласица, на крайнем юго-западе современной Болгарии.

Первое упоминание о Петриче относится к 1370-м гг., когда город входил в состав владений братьев Иоанна и Константина Деяновичей — племянников покойного «царя сербов и греков» Стефана Душана. Однако становление Петрича как важного городского центра в средней части долины Струмы должно было произойти несколько раньше — вероятно, не позднее конца XII в. Вскоре после гибели Константина Деяновича (1394/5) Петрич перешел под власть Османов.

В османский период Петрич оставался важным центром, благополучие которого основывалось на развитии аграрного производства в его округе. Кроме того, в XVI–XIX вв. в окрестностях Петрича ежегодно проходила знаменитая Долянская ярмарка (панаир) — одна из крупнейших на Балканах в то время. В конце XIX — начале XX в. Петрич был административным центром одноименной казы Серезского санджака Салоникского вилайета. К 1900 г. в городе, по данным В. Кынчова, проживало 7 190 человек: 4 600 турок, 2 450 болгар-христиан, 100 цыган и 40 влахов (Кънчов В. Македония. Етнография и статистика... С. 186).

С началом Первой Балканской войны, в октябре 1912 г., Петрич был занят болгарскими силами, а после Второй Балканской войны, по условиям Бухарестского мирного договора 1913 г., передан Болгарии. Во время Первой мировой войны город серьезно пострадал. В 1925 г. в ходе вооруженного конфликта между Болгарией и Грецией (т.н. Петричский инцидент) окрестности города были временно оккупированы греческой армией. Характерной чертой межвоенного периода в истории Петрича стал приток в него и его округу значительного числа болгарских беженцев из других районов Македонии, оставшихся вне пределов Болгарии. Позже, в 1942 г., именно в Петрич переехала уроженка близлежащего города Струмица знаменитая впоследствии ясновидящая Баба Ванга (1911–1996). В настоящее время Петрич с населением около 27 тысяч человек является вторым по величине городом Болгарской (Пиринской) Македонии после ее главного центра — города Благоевград (ранее Горна-Джумая).

Подробнее см.: *Бъчварова Д.* Петрич през вековете. София, 1999.

6. Город Струмица (болг., мак. Струмица, греч. Στρώμνιτσα, тур. Usturumca) находится в одноименной котловине на востоке современной Республики Северная Македония, вблизи ее границ с Болгарией и Грецией.

Историческим предшественником Струмицы был античный город Астраион (греч. Ἀστράϊον), позже известный как Тивериополь (греч. Τιβεριούπολις) и центр культа т.н. Пятнадцати мучеников Тивериопольских. Во второй половине VI в., в условиях начавшейся славянской колонизации, античный город приходит в упадок и практически утрачивает городской облик.

Около середины IX в. окрестности будущей Струмицы входят в состав Первого Болгарского царства, после чего культ Тивериопольских мучеников получает официальную поддержку со стороны болгарских правителей Бориса-Михаила (852–889) и Симеона (893–927), а соответствующее празднование вводится в богослужебную практику новообразованной болгарской церкви. Именно с этого времени, по всей видимости, за возрождающимся городским центром и утверждается наименование Струмица, впервые отмеченное в месяцеслове глаголического Ассеманиева евангелия (конец X — начало XI в.). В 1018 г. город надолго переходит под власть Византийской империи и становится центром одной из епархий автокефальной Охридской архиепископии. На рубеже XII–XIII вв. Струмица принадлежит фактически самостоятельным владетелям, возвысившимся в македонских землях накануне и после распада Византии под ударами крестоносцев (1204): Добромиру Хрису и севастократу Стрезу. В период борьбы за византийское наследство Струмица последовательно оказывается во владениях Эпирской державы, Второго Болгарского царства, Никейской империи и, наконец, восстановленной никейцами Византии (1261). В 1334 г. Струмицей овладевает сербский король Стефан Душан. При распаде провозглашенного им «Царства сербов и греков» город переходит к деспоту Угleshе Мрнявчевичу, затем — к братьям Деяновичам, и, наконец, около 1383 (или 1395) г. — под власть Османов.

В османский период Устурумджа (турецкое название Струмицы) играет роль важного центра в восточной части македонских земель, приобретая характерные черты османского города. В конце XIX — начале XX в. она была центром одноименной казы Салоникского санджака Салоникского вилайета. К 1900 г. в городе, по данным В. Кынчова, проживало 10 160 человек: 6 200 болгар-христиан, 3 100 турок, 700 евреев и 160 цыган (*Кънчов В.* Македония. Етнография и статистика... С. 159).

С началом Первой Балканской войны, в октябре 1912 г., город занимают болгарские силы, а в июне 1913 г., в ходе Второй Балканской войны — греческие. Однако по условиям Бухарестского мирного договора 1913 г. Струмица передается Болгарии, после чего ее оставляет бо́льшая часть неболгарского населения, чье место занимают болгарские беженцы из других районов Македонии. Отступление греческих войск и исход неболгарского населения из города сопровождались разрушительными пожарами, уничтожившими значительную часть его общественных зданий и жилой застройки. По окончании Первой мировой войны Струмица и ее окрестности были переданы в состав новообразованного (1918) Королевства сербов, хорватов и словенцев (Королевство СХС, с 1929 г. — Королевство Югославия). После его разгрома в апреле 1941 г. силами фашистской Германии и ее союзников Струмицкий район вплоть до сентября 1944 г. снова оказался в составе Болгарии, и именно тогда из самой Струмицы в близлежащий Петрич переехала ее уроженка Ванга. Наконец, после Второй мировой войны Струмица с окрестностями была закреплена за обновленной Югославией, войдя в состав образованной в ее рамках республики Македония. В настоящее время Струмица представляет собой относительно крупный городской центр на востоке современной Республики Северная Македония, население которого, почти целиком славяно-македонское, насчитывает около 35 тысяч человек.

В последние десятилетия в Струмице был выявлен целый ряд античных и средневековых архитектурно-художественных памятников, в свое время оставшихся неизвестными П.Н. Милюкову или не вызвавших интереса с его стороны. Из них отдельного упоминания заслуживают, прежде всего, руины средневековой крепости на холме над городом («Кале», или «Цареви кули»), остатки храма Пятнадцати мучеников Тивериопольских (конец IX — начало X в.), возведенного на основах ранневизантийской базилики, а также мечеть Орта-джами, в которую был перестроен после османского завоевания христианский храм конца XI — начала XII в.

Подробнее см.: *Пандевски М., Стоев-Трнката Ѓ.* Струмица и струмичко низ историјата. Струмица, 1969.

7. Монастырь Водоча (болг., мак. Водоча), посвященный св. мученику Леонтию, находится в 4 км к западу от Струмицы.

Название монастыря, согласно местному преданию, связано с трагическими событиями 1014 г.: якобы, именно здесь после Беласицкой битвы византийцы *вадили очи* (букв. «вынимали глаза») тысячам болгарских пленнх. В Средневековье

монастырь служил резиденцией епископов Струмицких (Тивериопольских). Водочский храм бегло упоминался В.И. Григоровичем. П.Н. Милюков застал монастырский комплекс уже полуразрушенным. В 1931 г. он сильно пострадал от землетрясения, а в годы Второй мировой войны был практически полностью уничтожен. Восстановление зданий, с сохранением и включением в новую постройку остатков древних стен, было произведено в 1975–1982 гг., а с 1996 г. здесь вновь действует мужской монастырь.

Практически полностью реконструированный собор в свое время был возведен на месте ранневизантийской базилики и достраивался в три этапа. Первоначально, в первой половине XI в., появилась сравнительно небольшая церковь Введения Богородицы, сейчас находящаяся в центре всего комплекса. В начале XII в. к ней с востока было пристроено внушительное по размерам храмовое здание типа вписанного креста, по отношению к которому первоначальная церковь заняла место притвора. В XIV в. к ней с запада был добавлен новый (внешний) притвор, а в XVII в. — открытая галерея.

Храм был неоднократно расписан, но фресок XIV в. в нем не выявлено. Древнейший живописный слой, обнаруженный в 1958 г., относится к XI в., последующий был выполнен при перестройке церкви в XII в. От обоих сохранились незначительные фрагменты, которые в 1958 г. были сняты со стен и в настоящее время экспонируются в Музее Македонии (Скопье) и Национальном музее Штипа. Первоначальная роспись XI в. представлена фигурами св. диакона Исавра и св. Пантелеймона, по стилю исполнения близкими к росписи храма Св. Софии в Охриде. Живопись XII в. была опубликована еще в 1920-х гг. и реконструируется сравнительно полно. Возможно, что группа грешников, отмеченная П.Н. Милюковым, в действительности представляла собой часть сцены с изображением Сорока мучеников, одним из которых был патрон храма св. Леонтий. Эта сцена могла находиться в жертвеннике, ныне от нее сохранилась лишь копия в Национальном археологическом музее в Софии.

Подробнее см.: Водоча // Православная энциклопедия. Т. 9. М., 2005. С. 148–149; Джурич В. Византийские фрески. Средневековая Сербия, Далмация, славянская Македония. М., 2000. С. 30–31, 34–35.

8. Село Велюса (болг. Велюса, мак. Вельуса) находится у подножия горы Еленица, примерно в 6 км от Струмицы и недалеко от монастыря Водоча. Своим названием село, по всей видимости, обязано монастырю во имя Богоматери Елеусы, основанному поблизости в 1080 г. византийским монахом Мануилом, ставшим епископом Струмицы. К 1900 г. в селе, по данным В. Кынчова, проживало 915 человек: 690 болгар-христиан и 225 турок (*Кынчов В.* Македония. Етнография и статистика... С. 160). В настоящее время население Велюсы, почти исключительно славяно-македонское, составляет около 1,5 тысячи человек.

Ранняя история монастыря восстанавливается по греческой надписи, вырезанной на мраморной притолоке в притворе монастырского храма. Прочтение текста отличается от предложенного П.Н. Милюковым: «Возобновлен от основания

храм сей (во имя) Пресвятой Богородицы Елеусы монахом Мануилом, бывшим епископом Тивериополя, в лето 6588, индикта 3». Вторая греческая надпись (по словам П.Н. Милюкова, «нравоучительная» и потому им «не списанная») гласит: «Все упования мои на Тебя возложив, о Пречистая Мать и источник милости, я, раб Твой, пастырь Мануил, Тебе, Госпожа, приношу храм сей». В годы Первой мировой войны оригиналы обеих надписей были вывезены в Болгарию и в настоящее время хранятся в Национальном археологическом музее в Софии. В интерьере самого храма находятся их копии.

Подробные сведения об основании монастыря и организации его внутренней жизни сообщаются в его типиконе, составленном самим Мануилом между 1085 и 1106 г. Согласно типикону, госпожой и игуменьей монастыря признавалась сама Богоматерь. До прибытия в Струмицу Мануил подвизался в монастыре св. Авксентия в Халкидоне на Босфоре, откуда и перенес традицию почитания мучеников Мануила, Савла и Измаила. Ктитор также щедро одарил монастырь земельными угодьями, драгоценной утварью, иконами и книгами.

Первоначально, и долгое время потом, монастырь пользовался широкой автономией, подтвержденной грамотой посетившего его в 1106 г. императора Алексея I Комнина. Однако в XIII в. монастырь утратил самостоятельность, будучи передан болгарским царем Иваном Асенем II (1218–1241) афонскому Ивирскому монастырю в качестве метоха. Этот статус был подтвержден «царем сербов и греков» Стефаном Душаном и сохранялся вплоть до Балканских войн 1912–1913 гг. Во время Первой Балканской войны греческие монахи покинули Велюсу, забрав с собой монастырский архив и наиболее ценную утварь, хотя сам монастырь продолжал действовать. Монашеская жизнь в нем прервалась только в период социалистической Югославии. В 1958 г. в монастыре велись работы по расчистке древних фресковых росписей, в 1966–1970 гг. — работы по консервации архитектуры и живописи. Монашество в Велюсе возродилось уже при независимой Республике Македония — с 1995 г. монастырь действовал как мужской, с 1996 г. (после перехода его братии в близлежащий монастырь Водоча) он действует как женский.

Монастырский соборный храм внешне выглядит трехглавым, однако все его главы перекрывают разные архитектурные объемы. Собственно храм Богоматери имеет план в виде квадрифолия (четырёхлепестковый) и крестообразное внутреннее пространство, увенчанное наиболее внушительной из трех глав. С юга к нему пристроена одноглавая церковь-придел во имя Спаса, с запада — одноглавый притвор. Обширный внешний притвор, а также открытая южная галерея появились, вероятно, во второй половине XIV в. Внутри здания сохранились мозаичный пол и фрагменты каменной алтарной преграды XI в.

Первоначальные росписи храма, возникшие вскоре после возведения самого здания (1080), сохранились лишь частично. В их программе присутствует много новаторских и уникальных элементов константинопольского происхождения. Это раскрытая в основном храме (Богоматери) в 1966–1970 гг. купольная композиция с

образами Христа Пантократора (в скуфье), Богоматери, Иоанна Предтечи, двух ангелов и четырех пророков (в барабане), объединяющая темы Деисуса и ветхозаветных пророчеств о Воплощении Спасителя. В конхе алтарной апсиды представлен традиционный образ тронной Богоматери с Младенцем, зато в нижнем регистре впервые изображено Поклонение Этимасии. Из сцен Праздничного цикла сохранились Сретение (в западной конхе) и Сошествие во ад (в северной). Всегда остававшиеся открытыми фрески южной церкви-придела (Спаса) отличаются хорошей сохранностью и были частично опубликованы еще в 1920-е гг. (Н.Л. Окуновым и Ф. Месеснелом). В куполе здесь представлен Христос Эммануил, в апсиде — Собор архангелов, в проходе из придела в основной храм — образы святых. Росписи внешнего притвора возникли, вероятно, после его возведения — во второй половине XIV в.

Подробнее см.: *Джурич В.* Византийские фрески. Средневековая Сербия, Далмация, славянская Македония. М., 2000. С. 31–33; *Лосева О.В.* Велюса // Православная энциклопедия. Т. 7. М., 2004. С. 541–542; *Миљковиќ-Пепек П.* Велюса. Манастирот «Св. Богородица Милостива» во селото Велюса крај Струмица. Скопје, 1981.

9. Радовиш (болг., мак. Радовиш) лежит в 29 км от Струмицы в верховьях одноименной реки, на востоке современной Республики Северная Македония.

Первое упоминание о Радовише относится ко времени организации византийской власти в только что завоеванных Византией бывших владениях покойного царя Самуила (997–1014). В одной из грамот императора Василия II Болгаробойцы (976–1025) об основании автокефальной Охридской архиепископии Радовиш определяется как часть относящейся к ее ведению Струмицкой епархии (1019). Оставаясь в составе Византии вплоть до 1204 г., Радовиш в дальнейшем успел побывать под властью едва ли не всех государств и местных владетелей, действовавших в македонских землях до османского завоевания. В 1366 г. сын и преемник Стефана Душана царь Урош (1355–1371) пожаловал Радовиш с 14 окрестными селами сербскому Хилендарскому монастырю на Афоне. После смерти самого Уроша и окончательного распада «Сербо-Греческого царства» Радовиш оказался во владениях братьев Иоанна и Константина Деяновичей, а после гибели последнего (1394/5) был включен в состав державы Османов.

В османский период Радовиш приобретает характерные черты локального, преимущественно аграрного центра — большего, чем просто село, но недостаточно крупного, чтобы считаться полноценным городом. В конце XIX — начале XX в. Радовиш в качестве административного центра небольшой казы относился к Салоникскому санджаку Салоникского вилайета Османской империи. К 1900 г. в Радовише, по данным В. Кынчова, проживало 6 230 человек: 4 тысячи турок, 2 030 болгар-христиан и 200 цыган (*Кынчов В.* Македония. Етнография и статистика... С. 233).

В ходе Первой Балканской войны, в октябре 1912 г., Радовиш был занят болгарскими войсками, но после Второй, согласно Бухарестскому мирному

договору 1913 г. — передан Сербии. Во время Первой мировой войны Радовиш снова был присоединен к Болгарии (1915–1918), а по ее окончании вошел в состав Королевства СХС (с 1929 г. — Королевство Югославия). Болгария вновь недолго владела Радовишем (1941–1944) во время Второй мировой войны, после чего он был закреплен в составе образованной в рамках федеративной Югославии республики Македония. В настоящее время Радовиш представляет собой небольшой город в составе современной Республики Северная Македония, с населением около 16 тысяч человек (преимущественно славяно-македонским).

10. Город Штип (болг. Щип, мак. Штип, серб. Штип/Štip, алб. Shtipi, тур. İstip) находится на реке Брегалница, левом притоке Вардара, на востоке современной Республики Северная Македония.

Историческим предшественником Штипа был античный город Астибо (греч. Ἀστιβος, лат. Astibo). Сильно пострадав в период варварских вторжений второй половины III в., он окончательно пришел в упадок в период славянской колонизации второй половины VI — начала VII в.

Со второй половины IX в. окрестностями будущего Штипа владело Первое Болгарское царство. Около 1018 г. они были захвачены Византией и оставались в ее составе вплоть до 1204 г. Именно к этому периоду, по всей видимости, и следует относить полноценное возрождение городской жизни на месте прежнего Астибо, чье слегка видоизмененное имя «ожило» в средневековом названии (вероятно, не без раннеалбанского посредства). В дальнейшем, успев побывать под властью и Эпирской державы, и Второго Болгарского царства, Штип в 1246 г. перешел к Никейской империи и в 1261 г. оказался в составе восстановленной никейцами Византии. В 1330 г. городом овладело Сербское королевство, вскоре преобразившееся в «Сербо-Греческое царство» (1346), а после распада последнего (1371) Штип перешел к братьям Деяновичам. Наконец, после гибели Константина Деяновича (1394/5) город и его окрестности попали под власть Османов.

В османский период Иштип (турецкое название города) представлял собой важный административный и ремесленно-торговый центр в восточной части македонских земель. К 1900 г. в городе (вместе с его пригородом Ново-село), по данным В. Кынчова, проживало 20 900 человек: 10 900 болгар-христиан, 8 700 турок, 800 евреев и 500 цыган (*Кынчов В.* Македония. Етнография и статистика... С. 230). В конце XIX — начале XX в. Иштип был административным центром одноименной казы Ускюбского (Скопского) санджака Ускюбского (иначе Косовского) вилайета, в то же время играя роль одного из главных очагов антиосманского движения в Македонии. Так, незадолго до посещения города П.Н. Милюковым, в 1894–1896 гг., здесь работал учителем болгарского языка один из первых вождей македонского революционного подполья Г. Делчев (1872–1903), и именно отсюда были родом руководители позднейшей Внутренней македонской революционной организации (ВМРО) Т. Александров (1881–1924) и И. Михайлов (1896–1990).

В ходе Первой Балканской войны, в октябре 1912 г., Штип был занят

болгарскими силами. Однако уже в июне 1913 г., после начала Второй Балканской войны, городом овладели сербские войска, и по ее окончании, согласно Бухарестскому мирному договору, он был передан Сербии. Во время Первой мировой войны Штип снова был присоединен к Болгарии (1915–1918), а после войны включен в состав Королевства СХС (с 1929 г. — Королевство Югославия). Во время Второй мировой войны Штип опять был присоединен к Болгарии (1941–1944), а затем вошел в состав образованной в рамках федеративной Югославии республики Македония. В настоящее время Штип представляет собой крупный городской центр на востоке современной Республики Северная Македония, население которого (вместе с пригородом Ново-село) насчитывает свыше 40 тысяч человек.

Что касается многочисленных древностей, обнаруженных в Штипе П.Н. Милюковым, то значительная часть из них сохранилась и без особого труда поддается отождествлению. Так, на холме Исар (Хисар) над городом до сих пор высятся руины средневековой крепости, подробно описанной путешественником. Храм, обнаруженный П.Н. Милюковым на спуске с холма в сторону пригорода Ново-село, представляет собой, вероятно, храм св. Иоанна Предтечи, возведенный в 1350 г. по заказу местного владельца Ивана Пробиштиповича. Другой древний храм, упомянутый П.Н. Милюковым как церковь во имя свв. Сорока мучеников и отнесенный им к «лучшей поре местной церковной архитектуры — середине XIV века», может быть отождествлен с храмом свв. Архангелов — древнейшим церковным зданием, сохранившимся в Штипе. Храм был возведен в 1334 г. протосевастом Хрельо Охмучевичем и пожалован им сербскому Хилендарскому монастырю на Афоне. Сохранился и храм Св. Спаса, относящийся, вероятно, к 1369 г. и расписанный в 1601 г., о чем повествует пространная ктиторская надпись, воспроизведенная П.Н. Милюковым и также сохранившаяся (как и сами росписи). Наконец, действуют по сегодняшний день и церкви Богородицы и св. Николая Мирликийского, возведенные, соответственно, в 1850 и 1867 г.

Подробнее см.: *Трифуневич Л.* Югославия — памятники искусства. От древности до наших дней. Београд, 1989. С. 370–371.

11. Город Велес (болг., мак. Велес, серб. Велес/Veles, алб. Velesi, греч. Βελε(σ)σά, тур. Köprülü) находится в центре современной Республики Северная Македония, на древнем торговом пути, ведущем по долине Вардара к Эгейскому морю.

Историческим предшественником Велеса считается античный город Билазора (греч. Βυλάζωρα, лат. Bylazora, Vilazora), чье местонахождение долгое время связывали с велесским «Кале» (крепостным холмом). Однако недавнее (2008) открытие и начало полноценного археологического исследования античного городища в местности Градиште близ современного города Свети-Николе, к северо-западу от Велеса, побуждает локализовать Билазору именно там, хотя в Велесе также выявлены остатки укрепленного поселения позднеримского и ранневизантийского времени.

Под своим славянским именем, происходящим, вероятно, от имени одного

из главных персонажей славянской языческой мифологии, Велес упоминается уже в одной из грамот императора Василия II Болгаробойцы об основании автокефальной Охридской архиепископии — как часть ее Битольской епархии (1019). В составе Византийской империи Велес оставался вплоть до захвата Константинополя крестоносцами (1204). Затем, в период борьбы за византийское наследство, город неоднократно переходил из рук в руки от одного балканского государства к другому, пока в 1261 г. не оказался под властью Поздней Византии. В 1330-е гг. Велес закрепило за собой Сербское королевство, после чего он вошел в состав провозглашенного Стефаном Душаном «Сербо-Греческого царства». После распада последнего город оказался во владениях братьев Деяновичей, а в 1394/5 г. им овладели османцы.

В османский период городская жизнь постепенно сосредоточилась вокруг нового поселения у моста через Вардар, в 2 км севернее прежнего Велеса. Отсюда происходит его турецкое название — Кепрюлю (букв. «[город] у моста»). В 1873 г. мощный толчок его развитию придало открытие железной дороги Салоники — Скопье. Заметной страницей в истории города стало и пребывание в нем в 1848–1858 гг. митрополита Авксентия, позже ставшего одним из вождей болгарского национально-церковного движения. В конце XIX — начале XX в. Кепрюлю был административным центром одноименной казы Ускюбского санджака Ускюбского вилайета. К 1900 г. в городе, по данным В. Кынчова, проживало 19 700 человек: 12 тысяч болгар-христиан, 6 600 турок, 500 влахов и 600 цыган (*Кънчов В.* Македония. Етнография и статистика... С. 156).

После Балканских войн, согласно Бухарестскому мирному договору 1913 г., Велес был включен в состав Сербии, в годы Первой мировой войны присоединен к Болгарии (1915–1918), а по окончании войны передан в состав новообразованного Королевства СХС (с 1929 г. — Королевство Югославия). В период Второй мировой войны город вновь был присоединен к Болгарии (1941–1944), а затем включен в состав образованной в рамках федеративной Югославии республики Македония, получив в 1946 г. новое официальное наименование — Титов-Велес (в честь вождя югославских коммунистов Й. Броза Тито). В настоящее время город, которому в 1996 г. было возвращено его историческое имя, представляет собой важный промышленный и транспортный центр современной Республики Северная Македония, население которого (преимущественно славяно-македонское) насчитывает свыше 40 тысяч человек.

Кратко описанный П.Н. Милюковым монастырь св. Димитрия находится в 2 км к югу от современного Велеса, в ущелье на правом берегу Вардара. Строительство монастырского храма, представляющего собой однефную базилику с невысокой колокольной над притвором, связывают с заказом некоего Раденко и его матери и относят к 1330-м гг. После османского завоевания монастырь был заброшен и, по местному преданию, засыпан землей, чтобы предохранить его от поругания (в действительности, вероятно, это произошло по естественным причинам). Восстановление монастыря началось только в 1855 г., когда были выполнены и существующие здесь росписи. В настоящее время монастырь — действующий.

12. Село Матейче расположено на юго-восточном склоне Скопской Черной горы, в 13 км от города Куманово, на севере современной Республики Северная Македония. К 1900 г. в селе, по данным В. Кынчова, проживало 618 человек: 536 албанцев-мусульман, 32 цыгана и 50 болгар-христиан (*Кынчов В.* Македония. Етнография и статистика... С. 217). В настоящее время село — преимущественно албанское по населению.

Пятиглавый монастырский храм, посвященный Богородице, представляет собой второй по величине храм средневековой Сербии. Его ктиторами считаются вдова царя Стефана Душана Елена и их сын — царь Стефан V Урош (1355–1371), хотя строительство началось еще при самом Душане. Изображения всех троих сохранились на южной стене наоса. Запустевший в XVIII в. и полуразрушенный ко времени экспедиции Н.П. Кондакова, храм был восстановлен в 1926–1934 гг.

Росписи храма были выполнены в 1356–1360 гг. Живопись отличается высоким качеством и близостью к константинопольским моделям. К ее заказу, помимо царственных особ, были причастны сербский патриарх и игумен Макарий, чьи образы также присутствуют в храме. Фресковый ансамбль насчитывает около 15 живописных циклов и отдельных композиций, однако большая часть их полуразрушена. Хорошо сохранились Чудеса и Притчи Христовы в наосе, Богородичный цикл в жертвеннике, Акафист на южной стене наоса, Деяния апостолов — на северной. Отчетливое влияние на их иконографию оказали церковнобогослужебные тексты. Ряд циклов посвящен отдельным святым: Иоанну Предтече, Антонию Великому, мученику Димитрию, пророку Илии, — а также архангелу Михаилу. В притворе находятся изображения вселенских соборов и сербского «собора короля Стефана», там же представлены Древо Иессеево и Лоза Неманичей. По своим художественным достоинствам росписи Матейче близки произведениям охридского мастера византийского происхождения Иоанна Теориана.

Во второй половине XV в. монастырь Матейче, пользуясь покровительством Мары Бранкович — вдовы османского султана Мурада II, стал известен как один из ведущих центров церковного творчества в русле византийской традиции, где, в частности, работали такие известные лица как мелург Исаяя Серб и книжник Владислав Грамматик.

В 2001 г. монастырь оказался в центре боевых действий между силами безопасности Республики Македония и албанскими боевиками, в результате которых были повреждены или уничтожены многие участки росписей.

Подробнее см.: *Джурич В.* Византийские фрески. Средневековая Сербия, Далмация, славянская Македония. М., 2000. С. 205–209; *Димитрова Е.* Манастир Матејче. Скопје, 2002.

13. Призрен (серб. Призрен/Prizren, алб. Prizreni, тур. Pirzerin) — древний город на юге области Метохия, у северо-восточного склона горного хребта Шар-планина, отделяющего ее от Македонии. В настоящее время находится на территории частично признанного государства Косово, недалеко от его границ с современной Республикой Северная Македония и Албанией.

Историческим предшественником Призрена может считаться античный город Теранда, или Термидава (лат. *Theranda, Thermidava*). Сам Призрен, под названием Присдриана (греч. *τα Πρίσδριανα*), впервые упоминается в одной из грамот императора Василия II Болгаробойцы в пользу автокефальной Охридской архиепископии — как один из относящихся к ее ведению епископских центров (1019). В 1072 г. город оказывается одним из очагов антивизантийского восстания под предводительством знатного болгарина из Скопье Георгия Войтеха, имевшего целью восстановление Болгарского царства, однако вплоть до самого конца XII в. остается под властью Византии. Вскоре Призрен становится предметом соперничества между византийцами, сербами и болгарами, а к концу XIII в. его окончательно закрепляет за собой Сербское королевство. Именно с этого времени Призрен, расположенный на важном торговом пути из глубины Балканского полуострова к адриатическому побережью, вступает в период своего расцвета. После провозглашения Стефаном Душаном «Царства сербов и греков» Призрен играл роль столицы как самого Душана, так и его сына, царя Уроша. Именно в окрестностях Призрена царем Душаном был возведен «царский» монастырь свв. Архангелов, призванный стать местом его посмертного упокоения. Впрочем, еще при жизни «слабого» царя Уроша контроль над городом отошел к провозглашенному королем Вукашину Мрнявчевичу (1365–1371). В 1372–1376 гг. Призрен принадлежал новой (возможно, неславянской по происхождению) династии Балшичей, утвердившейся при распаде Душанова царства на землях позднейшей Черногории, а с 1378 г. — Вуку Бранковичу, создавшему собственную державу на части косовско-метохийских и северо-македонских земель. После ее падения под османским натиском и смерти самого Вука Бранковича (1397) Призрен быстро приходит в упадок, а в 1455 (или 1459) г. им овладевают Османы.

В османский период Пирзерин (турецкое название города) быстро восстанавливает значение важного административного, торгово-экономического, религиозного и культурного центра, вместе с тем приобретая характерные черты османского города. Последнее, среди прочего, выражалось в растущем доминировании в нем жителей мусульманского вероисповедания, включая исламизированных албанцев. Росту численности мусульман среди горожан во многом содействовал двукратный массовый исход христианского населения во владения Габсбургов во время австро-османских войн 1683–1699 и 1737–1739 гг.

В конце XIX — начале XX в. Пирзерин был центром одноименного санджака Ускюбского вилайета Османской империи. В июне 1878 г. в городе начала работу т.н. Призренская лига — своего рода всеалбанское учредительное собрание, выступившее с требованием объединения всех населенных албанцами территорий в рамках одной автономной провинции при сохранении формального суверенитета султана, позже разогнанное османскими властями (1881). Несколько ранее, в 1871 г., здесь была открыта сербская православная духовная семинария, в дальнейшем сыгравшая чрезвычайно заметную роль в церковной, культурной и общественной жизни христианского православного населения в южно-сербских и северо-македонских землях, остававшихся под властью Османской империи. Широкую известность

приобрела и деятельность в Призрене выдающегося российского дипломата и ученого И.С. Ястребова (1839–1894) — в качестве вице-консула (1870–1874), а затем консула (1879–1886) Российской империи. К 1890 г. в городе, по данным С. Гопчевича, имелось 12 тысяч домов, и проживало 60 тысяч человек: 36 тысяч сербов-мусульман, 11 тысяч сербов-христиан, 6 тысяч «османцев» (турок), 3 тысячи албанцев-мусульман, 1,5 тысячи «албанских» (албанизированных?) сербов, 1 200 албанцев-католиков, 800 цыган и 700 влахов (*Гопчевић С.* Стара Србија и Македонија. Део 1. Београд, 1890. С. 210).

Особенно трагичной оказалась история Призрена в XX в., когда город неоднократно менял свою государственную принадлежность, что всякий раз сопровождалось жестоким террором против «нетитульной» на данный момент части его населения. Так, в результате Балканских войн 1912–1913 гг. Призреном овладела Сербия, однако уже осенью 1915 г., в ходе Первой мировой войны, город был занят болгарскими войсками и вплоть до осени 1918 г. оставался под контролем Болгарии. По окончании войны Призрен был включен в состав новообразованного Королевства СХС (с 1929 г. — Королевство Югославия). В период Второй мировой войны, после разгрома югославского государства фашистской Германией и ее союзниками (1941), Призрен был передан Албании (как протекторату фашистской Италии), а после войны вернулся в состав обновленной Югославии, оказавшись в новообразованном сербском автономном крае Косово и Метохия. После распада Югославии и в условиях эскалации Косовского кризиса в конце 1990-х гг. город дважды пережил исход той или иной части своего населения. Сначала, с конца марта 1999 г. (после начала натовских бомбардировок), эта судьба постигла его албанских жителей, затем, с конца июня того же года (после вывода из Косово и Метохии югославских сил) — жителей сербских, как и вообще неалбанских. В обоих случаях это сопровождалось массовым насилием и погромами, жертвами которых стали и многочисленные исторические памятники города, «маркировавшие» присутствие в нем той или иной этнической общины. В настоящее время в Призрене, находящемся на территории частично признанной Республики Косово, проживает около 100 тысяч человек — почти исключительно албанцев.

В Призрене сохранилось большое количество исторических памятников разного рода, включая средневековую крепость на холме над городом, возведенную византийцами в XI в. и неоднократно перестраивавшуюся позднее. Однако наибольшую ценность из этих памятников представляют собой храмовые архитектурно-живописные ансамбли доосманского времени, из которых П.Н. Милюков упоминает только два.

Церковь Спаса (Вознесения), которая, по словам П.Н. Милюкова, оказалась «единственной, находившейся в руках христиан» при его посещении Призрена, была возведена на склоне крепостного холма, высоко над городом, около 1330 г. по заказу знатного серба Младена Владоевича. В 1348 г., уже царем Душаном, она была пожалована новооснованному «царскому» монастырю свв. Архангелов. В османский период церковь была заброшена и в середине XVIII в. едва не перешла в руки мусульман. Во второй половине того же столетия права на церковь приобрела

влашская («цинцарская») община города, которая в 1836 г. начала масштабные работы по ее расширению, так никогда и не законченные. Пристроенные к древней церкви с запада и с юга стены нового здания так и остались стоять без сводов, образовав нечто вроде монументальной ограды вокруг центрального двора. Тогда же над западной частью недостроенного здания была устроена колокольня. Храмовые росписи были выполнены в два этапа — до и после 1348 г. Консервационно-реставрационные работы в церкви Спаса проводились в 1953–1962 гг. В ходе мартовских событий 2004 г. церковь была подожжена албанскими погромщиками, но в целом сохранилась, хотя и нуждается в серьезной реставрации.

Упомянутый П.Н. Милюковым храм св. Петки, обращенный в мечеть, безошибочно отождествляется с церковью Богородицы Левишки, не позднее 1756 г. ставшей пятничной мечетью (Джума-джами) османского Пирзерина. Эта церковь занимает исключительно важное место в истории храмовой архитектуры и живописи византийского круга, представляя собой единственный сохранившийся от доосманского времени сербский городской кафедральный собор. Будучи перестроена в 1306/7 г. из базилики XIII в. (в свою очередь, возведенной на основах базилики начала X в.), церковь была расписана в 1310–1313 гг. придворной живописной артелью при участии византийского мастера Михаила Астрапы. Заказчиком обновления храма выступил сербский король Стефан II Урош Милутин (1282–1321), опиравшийся на поддержку призренских епископов Дамиана и Саввы. Кроме того, в существующем здании были открыты фрагменты не менее замечательных росписей 1220-х — 1230-х гг., оставшихся от базилики XIII в. В 1912 г., после овладения Призреном сербскими войсками, здание снова стало христианской церковью. В 1923 г. был разобран минарет, возведенный в свое время над ее колокольней. Древние фрески были раскрыты в 1950–1952 гг., после чего велись работы по их реставрации (вплоть до 1976 г.). В ходе мартовского погрома 2004 г. церковь была подожжена албанскими погромщиками, в результате чего ее росписи оказались закопчены, с возможным нарушением пигмента. Кроме того, часть фресок была сознательно повреждена механически. В настоящее время церковь, включенная ЮНЕСКО в перечень объектов Всемирного наследия человечества (2006), находится в удовлетворительном состоянии, но по-прежнему нуждается в реставрации.

Разысканная и скопированная П.Н. Милюковым монументальная ктиторская надпись Драгослава и Белы Тутичей, относящаяся к 1331/2 г., происходит из возведенной по их заказу церкви св. Николая Мирликийского (Тутича). На рубеже XIX–XX вв. эта надпись была перенесена в также относящуюся к XIV в. церковь св. Георгия (Руновича; вероятно, речь идет о фрагментах, поскольку в 1970-е гг. здесь была найдена какая-то ее часть). Оба храма сохранились до наших дней, хотя в ходе мартовского погрома 2004 г. серьезно пострадали и нуждаются в реставрации.

Подробнее см.: *Джурич В.* Византийские фрески. Средневековая Сербия, Далмация, славянская Македония. М., 2000. С. 102–104, 142–143, 181, 183; Косово. Православное наследие и современная катастрофа / Редактор-составитель А.М.

Лидов. М., 2007. С. 64–79, 148–152, 162, 164–165, 321–324; *Панић Д., Бабић Г.* Богородица Љевишка. Београд, 1975; Prizren // The Oxford Dictionary of Byzantium. Prepared at Dumbarton Oaks. New York; Oxford, 1991. Vol. 3. P. 1723–1724.

14. Джаковица (серб. Ђаковица/Dakovica, алб. Gjakova, тур. Yakova) — город на юго-западе области Метохия, в самой нижней части Метохийской котловины. В настоящее время находится на территории частично признанного государства Косово, недалеко от его границы с Албанией.

Как сельское поселение Джаковица существовала еще накануне османского завоевания, будучи владением некоего Иакова — одного из вассалов сербского владетеля конца XIV в. Вука Бранковича. Вероятно, от имени «Иаков» происходит и само название Джаковицы (по другой версии, оно восходит к албанскому слову gjak — «кровь»). К концу XVI в., уже при Османах, Джаковица превращается в полноценный городской центр, обладающий всеми характерными чертами османского города. В конце XIX — начале XX в. Якова (турецкое название города) была административным центром одноименной казы Ипекского (Печского) санджака Ускюбского вилайета Османской империи. К 1890 г. в городе, по данным С. Гопчевича, имелось 4 100 домов: 450 домов принадлежали цыганам, 130 — албанцам-католикам, 16 — сербам-христианам, все остальные — албанцам-мусульманам (Гопчевић С. Стара Србија и Македонија... Део 1. С. 215).

В XX в. Джаковица в полной мере разделила перипетии трагической истории косовско-метохийских земель. В настоящее время в городе проживает свыше 40 тысяч человек — почти исключительно албанцев. Средневековых памятников доосманского времени в нем не осталось. Православный храм Успения Богородицы, возникший в XV–XVI вв. и перестроенный в XIX в., где имелось значительное собрание икон и церковной утвари XVII–XIX вв., был полностью уничтожен албанскими погромщиками в марте 2004 г.

Подробнее см.: Косово. Православное наследие и современная катастрофа / Редактор-составитель А.М. Лидов. М., 2007. С. 271–272.

15. Монастырь Дечаны (серб. Високи Дечани / Visoki Dečani) — древний православный монастырь во имя Христа Пантократора (Вознесения Господня) на западе области Метохия, в 12 км к югу от города Печ, у подножия горного массива Проклетие. В настоящее время находится на территории частично признанного государства Косово, недалеко от его границы с Албанией.

Монастырь был основан в 1327 и богато одарен в 1330 г. сербским королем Стефаном III Дечанским (1321–1331), будучи предназначен стать местом его погребения. Однако строительные и живописные работы здесь были завершены только при сыне и преемнике Стефана Дечанского — Стефане Душане. В 1397 г. разоренный османскими завоевателями монастырь был обновлен княгиней Милицей (в монашестве Евгенией) — вдовой погибшего в битве на Косовом поле (1389) князя Лазаря Хребеляновича и матерью будущего сербского деспота Стефана Лазаревича (1389–1427, деспот с 1402). В начале XV в. игуменом монастыря некоторое время был известный славянский книжник и церковный деятель болгарского происхождения, будущий митрополит Киевский, Григорий Цамблак,

составивший здесь житие и службу канонизированному к тому моменту Стефану Дечанскому. Монастырь продолжал существовать и под властью Османов, получив значительные налоговые льготы под условием разведения соколов для нужд султанского двора. Во второй половине XVI в., после обновления Печской патриархии (1557), обитель испытала новый период расцвета как собственно монашеской жизни, так и интеллектуально-художественного творчества в русле византийской традиции. Благополучно пройдя через все потрясения, пережитые косовско-метохийскими землями в последующее время, особенно в XX в., Дечанский монастырь продолжает действовать и поныне. В 2004 г. он был включен ЮНЕСКО в список объектов всемирного наследия человечества.

Жемчужиной монастырского ансамбля, складывавшегося на протяжении XIV–XIX вв., выступает соборный храм во имя Христа Пантократора, возведенный в 1327–1335 гг. в качестве усыпальницы короля Стефана Дечанского и относящийся к шедеврам средневековой архитектуры. Строителем храма был специально приглашенный с этой целью монах-францисканец из южно-далматинского города Котор (в совр. Черногории) фра Вит. Именно этим обстоятельством объясняется уникальное соединение в архитектурной стилистике здания византийских и романско-готических черт, охватывающее как его функциональную и планово-пространственную структуру, так и архитектурный декор. Интерьер храма отличается удивительной цельностью и редкой сохранностью. В нем по-прежнему присутствуют богато украшенные деревянные раки-саркофаги самого Стефана Дечанского и его супруги, другие элементы первоначального убранства, включая мраморный королевский и деревянный игуменский троны, мраморную алтарную преграду с иконами, отмеченный П.Н. Милюковым бронзовый хорос-паникадило, подвешенный к основанию купола, и мраморную чашу для святой воды. Столь же полно сохранился и ансамбль храмовых росписей 1335–1350 гг., представляющий собой подлинную «энциклопедию» поздневизантийской иконографии. Так, только в пространстве наоса храма представлено 18 тематических циклов, некоторые из которых, в свою очередь, насчитывают по несколько десятков сцен и отдельных изображений. Не менее ценны и росписи притвора, среди которых присутствует монументальная композиция Лозы Неманичей с изображениями членов этой «святородной» династии. Портрет царицы Елены с детьми в наосе — лишь одна из нескольких ктиторских композиций фрескового ансамбля, помимо которой следует отметить изображения Стефана Дечанского и Стефана Душана, семейства царя Душана с сыном Урошем, и др.

Кроме того, Дечанский монастырь сохранил самую богатую из всех сербских монастырей ризницу, включая редкие по своей древности и художественной ценности собрания рукописных и старопечатных книг, икон и разнообразных предметов церковно-богослужебной утвари.

Подробнее см.: *Джурич В.* Византийские фрески. Средневековая Сербия, Далмация, славянская Македония. М., 2000. С. 165–171; Косово. Православное наследие и современная катастрофа / Редактор-составитель А.М. Лидов. М., 2007. С. 100–139, 270–271; *Тодич Б., Кузеванов О.А., Турилов А.А.* Дечаны // Православная энциклопедия. Т. 14. М., 2006. С. 480–487; Дечани и византијска уметност средином

XIV. века. Меѓународни научни скуп поводом 650 година манастира Дечани, септембар 1985. Београд, 1989; *Тодић Б., Чанак-Медић М.* Манастир Дечани. Београд, 2005.

16. Печская патриархия (серб. Пећка патријаршија / Реџка patrijaršija) — древний православный монастырь на западе области Метохия, близ города Печ (серб. Пећ/Реџ, греч. Πέκιον, алб. Реја, тур. İpek), историческое местонахождение кафедры сербских патриархов. В настоящее время находится на территории частично признанного государства Косово, недалеко от его границ с Албанией и Черногорией.

Монастырь был основан в первой половине XIII в. после образования самостоятельной сербской церкви (1219) — вероятно, в 1220-е или 1230-е гг., когда здесь был возведен храм во имя свв. Апостолов, ставший усыпальницей сербских архиепископов. В конце XIII в. сюда была перенесена их кафедра. В первой половине XIV в. в монастыре ведутся масштабные строительные и живописные работы, а в 1346 г., при Стефане Душане, он становится местом пребывания кафедры провозглашенной Душаном Сербской патриархии.

Во второй половине XV в., после фактического упразднения патриархии, монастырь переживает трудные времена. Однако в 1557 г. Сербская патриархия восстанавливается султанскими властями, и монастырь остается местом пребывания ее кафедры вплоть до ее окончательного упразднения в 1766 г. Пережив в 1831 г. разграбление боснийцем Арслан-пашой, обитель постепенно восстанавливает свое благополучие в середине — второй половине XIX в., когда здесь возобновляются крупные строительные и живописные работы.

После начала Первой Балканской войны, в октябре 1912 г., Печский монастырь перешел под контроль Черногории. В период Первой мировой войны, в конце 1915 г., монастырь попал в зону австро-венгерской оккупации, а по окончании войны оказался на территории новообразованного Королевства СХС (с 1929 г. — Королевство Югославия). В 1924 г. именно здесь состоялась интронизация патриарха Димитрия — первого сербского патриарха после обновления Сербского патриаршества (1920). Благополучно пережив потрясения периода Второй мировой войны, распада югославского государства и Косовского кризиса конца 1990-х гг., Печский монастырь, чрезвычайно почитаемый верующими и продолжающий служить местом интронизации первоиерархов Сербской Православной Церкви, действует и по настоящее время. В 2006 г. он был включен ЮНЕСКО в список объектов всемирного наследия человечества.

Ядро монастырского ансамбля образует комплекс из нескольких храмов, объединенных общим притвором. Древнейший из них — храм свв. Апостолов, возведенный в 1230-е гг. (на месте более раннего), вероятно, по желанию первого сербского архиепископа св. Саввы Неманича и предназначенный служить усыпальницей верховных предстоятелей сербской церкви. В интерьере храма сохранился обширный фресковый ансамбль, возникший в результате неоднократно возобновлявшихся живописных работ (ок. 1260, 1300, 1350 и после 1355). С севера к храму свв. Апостолов в 1320–1324 гг. был пристроен, по заказу

архиепископа Никодима, храм св. Димитрия, где сохранились росписи 1344/5 г., выполненные при архиепископе (позднее первом сербском патриархе) Иоанникии и обновленные в 1621/2 г. на вклад некоего османского спахия (держателя военно-служебного надела) Йована. С юга к храму свв. Апостолов около 1330 г., по заказу архиепископа Даниила II, была пристроена церковь Богоматери Одигитрии, росписи которой (сохранившиеся) были исполнены до 1337 г. В свою очередь, к ней вскоре был добавлен очень небольшой по размерам однефный храм св. Николая Мирликийского, интерьер которого украшен росписями 1673/4 г. Наконец, с запада все три главных храма Печского монастыря объединяет обширный притвор, возведенный в 1330-х гг. при архиепископе Данииле II и неоднократно расписывавшийся на протяжении XIV–XVI вв. Так, именно в притворе была выполнена упоминаемая П.Н. Милюковым композиция Лозы Неманичей (ок. 1330), тогда как «группа царских фигур в интересных костюмах», включая изображения Стефана Душана и его сына Уроша на красном фоне (ок. 1345/6), находится в храме св. Димитрия.

Помимо храмов и их росписей, Печский монастырь сохранил также обширные и очень ценные собрания древних рукописных и старопечатных книг, икон и предметов церковно-богослужебной утвари.

Подробнее см.: *Джурич В.* Византийские фрески. Средневековая Сербия, Далмация, славянская Македония. М., 2000. С. 108–113, 140–142, 172–177, 209–210; Косово. Православное наследие и современная катастрофа / Редактор-составитель А.М. Лидов. М., 2007. С. 24–63, 316–318; *Ђурић В., Ђурковић С., Кораћ В.* Пећка патријаршија. Београд, 1990.

17. Косовска-Митровица (серб. Косовска Митровица / Kosovska Mitrovica, алб. Mitrovica, тур. Metroviçe) — город на севере области Косово, на реке Ибар. В настоящее время находится на территории частично признанного государства Косово, недалеко от его границы с Сербией.

Митровица возникла в XIV в. как сельское поселение вокруг церкви св. Димитрия, в непосредственной близости от средневекового города Звечан. В конце XIV в. Митровица (Дмитровица) входила в состав державы Вука Бранковича, существовавшей на части косовско-метохийских и северо-македонских земель, и была захвачена османцами, по всей видимости, уже вскоре после Косовской битвы (1389).

В османский период Митровица превратилась в небольшой городок, который вступил в период быстрого роста только со второй половины XIX в. — после начала разработки в его окрестностях богатейших запасов свинцово-цинковых руд. Другим фактором, стимулировавшим развитие города, стало соединение его в 1873–1878 гг. с городом Ускюб (Скопье) железной дорогой, продлившей железнодорожную линию Ускюб — Селаник (Салоники). В конце XIX — начале XX в. Митровица была административным центром одноименной казы Приштинского санджака Ускюбского вилайета Османской империи. К 1890 г. в городе, по данным С. Гопчевича, проживало 3,5 тысячи человек: 2 200 сербов-мусульман, 1 тысяча сербов-христиан, 200 албанцев, 100 турок, цыган и представителей других народов (*Гопчевић С.* Стара Србија и Македонија... Део 1. С. 223). В 1902 г. в Митровице было открыто консульство Российской империи, которое возглавил выдаю-

щийся дипломат и ученый Г.С. Щербина (1868–1903), вскоре погибший во время осады города албанскими повстанцами, взбунтовавшимися против османских властей.

В результате Балканских войн (1912–1913) Митровица отошла Сербии, а в 1918 г., пережив оккупацию в период Первой мировой войны, вошла в состав новообразованного Королевства СХС (с 1929 г. — Королевство Югославия). Во время Второй мировой войны, после разгрома югославского государства фашистской Германией и ее союзниками, Митровица вплоть до 1944 г. контролировалась силами прогерманского (коллорационистского) правительства Сербии во главе с генералом М. Недичем. По окончании войны город вошел в состав автономного края Косово и Метохия, образованного в составе республики Сербия в рамках обновленной, федеративной Югославии. В 1981–1991 гг. город носил официальное название Титова-Митровица (в честь Й. Броза Тито). На исходе же XX и в начале XXI в. Митровице довелось пережить трагические события Косовского кризиса и их последствия. В настоящее время Косовска-Митровица представляет собой разделенный (по реке Ибар) город, в южной части которого безраздельно доминирует албанская община, тогда как северная часть, оставшаяся под контролем косовских сербов, представляет собой центр крупнейшего сербского анклава, сохранившегося на территории частично признанного государства Косово.

Подробнее см.: Косово. Православное наследие и современная катастрофа / Редактор-составитель А.М. Лидов. М., 2007. С. 293; *Ямбаев М.* Выстрел в Митровице. Кому помешал российский консул в Старой Сербии // Родина. 2003. № 8. С. 44–46.

18. Монастырь Баньска (серб. Баньска / Banjska) — древний православный монастырь во имя св. Стефана Первомученика на севере области Косово, в 10–12 км от города Косовска-Митровица и поблизости от средневекового городища Звечан, где располагалась одна из сербских королевских резиденций эпохи Средневековья. В настоящее время находится на территории частично признанного государства Косово — в зоне, контролируемой косовскими сербами.

Монастырь на этом месте существовал еще во второй половине XIII в., когда в нем помещалась кафедра Баньской епархии сербской церкви. В 1312–1316 гг. монастырь был обновлен и затем богато одарен королем Стефаном II Урошем Милутином, пожелавшим обрести в нем место упокоения. Строительство велось под наблюдением игумена Даниила, призванного из Хилендарского монастыря на Афоне, а позже ставшего сербским архиепископом под именем Даниила II. Обширный комплекс, помимо соборного храма, включал в себя также трапезную, библиотеку, монументальные ворота и оборонительную башню, сопоставимую с той, что была возведена королем Милутином в Хилендаре. Монастырский собор, строившийся в традициях т.н. Рашской школы и по подобию храма монастыря Студеница, представлял собой однефное купольное здание с большой полукруглой апсидой и трансептом, а также двумя колокольнями по сторонам от притвора. В наружной отделке использовался камень трех цветов, в т.ч. мрамор, а также скульптурная пластика, выдержанная в стилистике, близкой к романской. Непосредственно руководил работами, по всей видимости, мастер-«латинянин» из Далмации. В интерьере храма были выполнены фресковые росписи с золотыми фонами, имитирующими мозаику. В целом, монастырь, призванный занять четвертое по рангу место после других сербских владетельских усыпальниц (Студеница,

Милешева, Сопочаны), должен был представлять собой исключительное явление в Сербии того времени. Здесь, в 1321 г., действительно нашел упокоение сам король Милутин, а чуть позже была погребена и первая супруга его сына и будущего короля Стефана III Дечанского — королева Феодора (ум. 1322), дочь болгарского царя Смилца (1292–1298) и мать будущего «царя сербов и греков» Стефана Душана.

От большинства монастырских построек практически ничего не сохранилось. Уже после Косовской битвы (1389) мощи канонизированного к тому времени короля Милутина были перенесены из Баньской сперва в близлежащее поселение Трепча, а в 1455 г. (после окончательного установления здесь власти Османов), или в 1459–1460 гг. (после падения последней сербской столицы Смедерево) — в Софию, где и находятся по сегодняшний день (в кафедральном соборе Воскресения Христова). Сам же монастырь запустел, по всей видимости, уже во второй половине XV в., после чего соборный храм был обращен в мечеть. Особенно сильно комплекс пострадал в 1689 г., когда в ходе очередной австро-османской войны его использовали в качестве укрепления силы обеих противоборствующих сторон. Ко времени посещения П.Н. Милюковым в заброшенном состоянии находилась уже и сама мечеть, устроенная на руинах прежнего храма. Частично храм был реставрирован в 1939 г., затем, повторно — в 1970-е гг., после чего памятник был законсервирован.

Возрождение монастыря, оставшегося в сербской части прежнего автономного края Косово и Метохия, стало возможным в начале 2000-х гг., когда его задумали превратить в духовный центр сербского Косово. Монашеская жизнь в Баньской была возобновлена в июле 2004 г., тогда же храм начали восстанавливать. При этом была демонтирована стена и другие оставшиеся следы построек османского времени — куполообразный свод и остатки минарета, основная часть которого была уничтожена еще в 1912 г. Эти работы вызвали неоднозначную реакцию со стороны специалистов по средневековому искусству (прозвучали заявления о разрушении археологического объекта, утрате памятником аутентичности, и т.д.). В 2006 г. было принято решение о возвращении в Баньску мощей святого короля Милутина, однако исполнение его отложено на неопределенное время.

Помимо средневековых руин, в настоящее время в Баньской сохраняются незначительные остатки ее первоначальных росписей. Кроме того, в расположенном неподалеку монастыре Соколица находится перенесенное туда (вероятно, в связи с обращением храма в Баньской в мечеть) изображение сидящей Богородицы с Младенцем, выполненное в технике высокого рельефа и некогда помещавшееся над входом из притвора в собственно храм. Наконец, в 1915 г. в погребении королевы Феодоры были найдены два золотых перстня, один из которых (с изображением двуглавого орла) в настоящее время хранится в Национальном музее в Белграде, другой (с античной геммой) остается в частном собрании.

Подробнее см.: Косово. Православное наследие и современная катастрофа / Редактор-составитель А.М. Лидов. М., 2007. С. 141–144, 243; Тодич Б. Баньска, монастырь во имя св. Стефана // Православная энциклопедия. Т. 4. М., 2002. С. 306–307; *Шунут М.* Манастир Баньска. Београд, 1989; Byzantium. Faith and Power (1261–1557) / Ed. by H.C. Evans. New York, 2004. Cat. 17, 41.

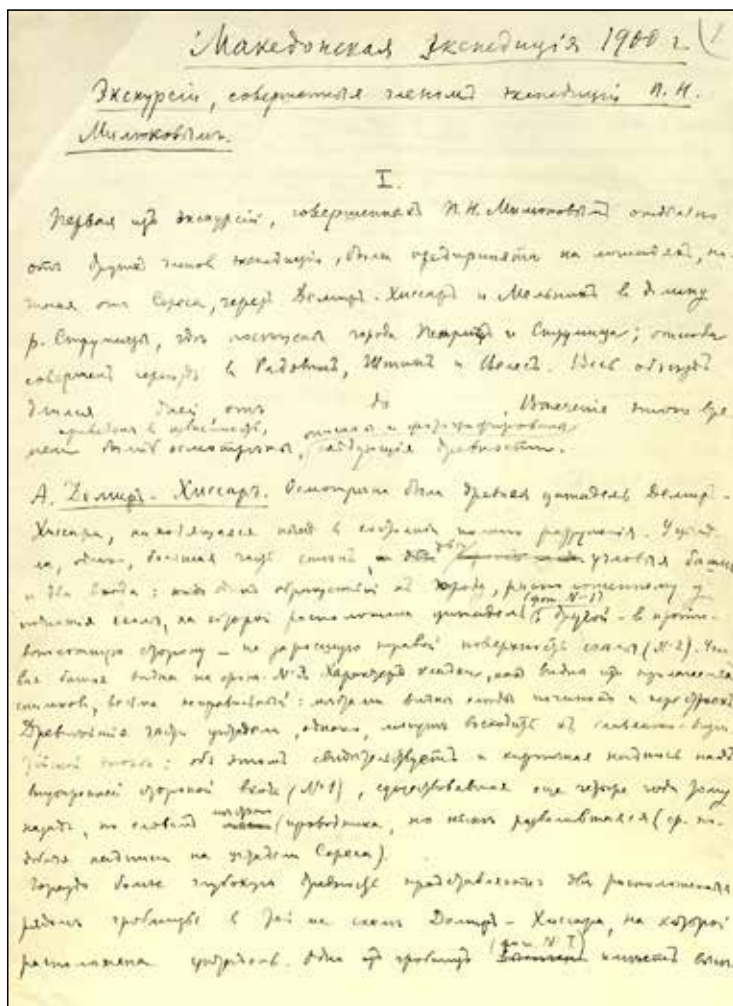

Илл. 1. Участники экспедиции 1900 г.

Сидят (слева направо): П.П. Покрышкин, неустановленное лицо, Н.П. Кондаков,

П.Н. Милюков, П.А. Лавров, М.С. Лаврова, неустановленное лицо.

Стоят (слева направо): Д.К. Крайнев и османские офицеры

Илл. 2. Первая страница рукописи П.Н. Милюкова «Македонская экспедиция 1900 г.

Экскурсии, совершенные членом экспедиции П.Н. Милюковым»

УДК 930.251:355.1(=163.2:497.721)“1915/1916)(093)

Росица Ангелова¹**КУМАНОВСКАТА ОКРУЖНА УПРАВА ИЗВЕСТУВА...**

Abstract: Published here are the bulletins of the Kumanovo District Administration from November 1915 until November 1916 on the situation of the Macedonian and Dobrujan fronts during the Great War. The Kumanovo district was one of the nine administrative districts formed in the Bulgarian-occupied territories of Macedonia and Kosovo (Skopje, Kumanovo, Tetovo, Stip, Tikvesh (Kavadarci), Bitola, Ohrid, Prizren, and Pristina), which made up the Macedonian military inspection area.

The bulletins with information from the Headquarters of the Acting Army of the Kingdom of Bulgaria are part of the extensive documentation from the fund 20 "Macedonian Military Inspection Area 1915 - 1918" of SARNM.

Keywords: World War I, District Administration, Kumanovo, Macedonian Front.

Во Државниот архив на Република Северна Македонија (ДАРСМ) се чува само една кутија со документи, кои се однесуваат на дејствата на бугарската армија и власта во Македонската военоинспекциска област, Окружна управа – Куманово.² Дел од документите се билтени, кои содржат податоци за првата година на војната на Македонскиот и Добруџанскиот фронт.

Како што е познато, „Големата војна“ била долго подготвувана заради неопходноста од прераспределба во светот, но нејзиното почнување се поврзува со личната трагедија во австроунгарската императорска фамилија, имено со убиството на престолонаследникот Франц Фердинанд. Во почетокот на Првата светска

¹ Проф. д-р на Факултетот по хуманитарни науки, на катедрата по Историја и археологија, Шуменски универзитет. Воведната белешка кон документите е преведена од бугарски јазик.

² Државен архив на Република Северна Македонија, фонд Окружна управа – Куманово, бр. 20, а. к. 1.

војна Бугарија задржувала неутралност, но во 1915 г. таа ја избрала страната на Централните сили, а причините се од субјективен и објективен карактер. Брзо по општата мобилизација, началникот на штабот и врховниот командант на бугарската армија генерал Никола Жеков поради опасноста од војната на три фронта и промената на военостратешката ситуација на Балканот, ја распоредил бугарската армија на неколку фронтови.

Втората армија, која се состоела од три дивизии, се распоредила по линијата Кустендил – Горна Џумаја – Неврокоп за дејствување против Србите и Грците во Македонија³. Така, на 1 октомври 1915 г. во 6 ч. утрината Бугарија веќе стапила во војна со Србија. Брзо биле освоени Врање, Штип, а по заземањето на Страцинската позиција, дошол ред и на Куманово, Скопје, Приштина и Битола.

На 1 септември 1916 г. во 10 ч. утрината Бугарија ѝ објавила војна и на Романија. Но, според германската команда, истовремено со руско-романската офанзива во Добруца требало да има напади од групата Источни армии во Македонија⁴. Источните армии на Антантата застанале против Првата армија во Југозападна Македонија. Во почетокот на септември 1916 г. секој ден бугарските позиции биле опстрелувани (напаѓани) по линијата од Островското Езеро, по гребенот на Мала Нице и Чеганска Планина до Метеризтепеси. Но, за сите, стратешката точка бил врвот Кајмакчалан.

Критична состојба се создала на 11 септември 1916 г., кога генерал Сарај ја насочил целата српска армија против 8. Тунџанска дивизија. Еден ден подоцна Тунџанската дивизија се повлекла на новата линија – село Новиградец – село Петерско, по гребенот на Мала Нице и врвот Кајмакчалан и понатаму по билото на планината Нице до врвот Сокол. Постепено притисокот на противникот ги принудил тунџанците да се повлечат до линијата од езерото Мала Преспа до врвот Бигла, јужно од Лерин. Повлекувањето на Првата армија во Југозападна Македонија било причина (довела до) за отстранување на нејзиниот врховен командант генерал-лајтнант Климент Бојациев. Бојациев бил сменет со генерал-лајтнант Димитар Гешов. Последниот пристигнал во Битола на 15 септември 1916 г. и ја презел командата. Потоа следувало отстранувањето на генерал Тодор Митов, началник на 8. Пешадиска тунџанска дивизија.

Кон средината на септември 1916 г. војските на Антантата од Битолскиот реон успеале да ги задржат позициите источно и западно од Лерин и да се задржат трајно во Мегленско. Цел месец деноноќно не запирале бомбардирањата и нападите врз врвот Кајмакчалан. Не помогнала ни новата 11. армија, поранешната прва, како и смената на генерал Гешев со генерал Винклер кон крајот на септември 1916 г. На почетокот на октомври 1916 г. загубите го предизвикале повлекувањето на 11. армија до нова линија на одбраната меѓу Преспанско Езеро и левиот брег на Црна Река. Офанзивата во долината на реката Струма ги загрозила позициите на 7. пешадиска рилска дивизија. Според Георги Марков „војната на повеќе од еден фронт и со повеќе од еден противник барало огромно напрегнување на силите и многубројни жртви, кои ја претвориле 1916 година во најкрвавата година за

³ Марков, Г., „Голямата война и българският меч над балканския възел 1914-1919“. Първа книга: Заплитането. София, 2016. С. 287.

⁴ Марков, Г., „Голямата война и българският меч над балканския възел 1914-1919“. Втора книга: Разсичането. София, 2016. С. 9.

бугарската армија“.⁵ Како резултат на тоа, во ноември 1916 г. била загубена не само Битола, но и цела Југозападна Македонија. Студот, гладот и несогласувањата меѓу сојузничките Бугарија и Германија, почнале да ја оцртуваат националната драма за Бугарите.

Години подоцна, генерал Панталей Киселов, барајќи ги причините за националната катастрофа, напишал: „Првата стратешката грешка ја направивме со тоа што не го протеравме противникот во внатрешноста на Грција за да му ја одземеме нему можност да дејствува по внатрешни оперативни линии потпирајќи се здраво врз Солун. Втората капитална грешка од стратешки карактер се направи затоа што не се даде една линија на десниот фланг на нашата положба преку Бабуна, Крушева Планина⁶, Баба Планина, или преку Бабуна, Целовица, Сува Планина кон Рудока и Шар Планина, која многу подобро и посигурно би одговарала на нашите слаби сили, истовремено ставајќи нè во положба ние да дејствуваме по внатрешни оперативни линии“⁷.

Овој краток вовед има за цел да го насочи патот кон документите. Што се однесува до прегледот на изворите и историографијата за настаните во Македонија во Првата светска војна треба да се истакне монографијата на Иван Методиев „Војната во Македонија (1915 – 1918)“⁸.

Док. бр. 1

Кумановско окрџно управление

Бюлетин № 17

След упорити боеве на 1 и 2 ноември нашите войски заеха гр. Гиляне и победоносно напредуваат към Прищина. Следните трофеи увенчаха победата ни: 18 оръдия, 22 ракли, 2000 пушки. Числото на убитите сърби е извънредно голямо; само пред един окоп на фронта на ямболския полк са намерени 250 трупа. Досега са наброени вече 2 000 пленници, числото на които се постоянно увеличава.

Вследствие нашия обход, сърбите са били принудени да отстъпят позициите си при Соничка глава и вчера 3, нашите войски заеха гр. Прилеп.

Нашата колона действа към Гостивар. Вчера 10 ч. преди пладне зае Гостивар и напредува към Кичево и Призрен.

Куманово, 1915, 4 ноември. От Щаба на 2-а армия

ДАРСМ. ф. 20., кут. 1., а.е. 58.

⁵ Марков, Г., „Голямата война и българският меч над балканския възел 1914-1919“. Втора книга: Разсичането. София, 2016. С. 39.

⁶ Бушева планина.

⁷ Бойчев, П., „Причините за националната катастрофа през погледа на Панталей Киселов.“ Тутракан, 1916. С. 58-59.

⁸ Петров, Ив. „Војната в Македонија (1915–1918)“. София, 2008.

Док. бр. 2**Кумановско окръжно управление****Бюлетин № 3**

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 6 септември 1916 година

Македонския фронт. Промяна в положението няма. Слаба дейност на артилерията от двете страни, по целия фронт патрулни схватки.

Румънския фронт: Войските настъпват към укрепения град Тутракан и доближиха до укрепленията на последния, като заеха линията, височината западно от с. Старомил северно от Дойдор и западно от с. Високой. Една влазка на противника по посока на с. Дойдор бе леко отбита. Предните части. Войските настъпващи към Силистра достигнаха линиите: Каплали, Чаталджа, Алфатар, Алиф, с които изолираха предмостни крепости при Тутракан и Силистра. След успешен бой нашите войски завзеха градовете Добрич, Балчик, Каварна, Колязга. Посрещнати с неописуем възторг от населението. По дунавския фронт спокойно, само към Кладово нашата артилерия обстрелва железопътната линия и гарата на Турну Северин и не позволяват формиране и движение на влаковете. Артилерията ни към Тскися обстрелва успешно с флангов огън окопите и тила на противника който заема Оршова. При с. Биря потопихме с артилерийскиогън три румънски шлепа и много други повредихме.

Щаб на действащата армия секретар Д. Стоянов

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1., а.е. 59.

Док. бр. 3**Кумановско окръжно управление****Бюлетин №**

Съобщава ви се от Щаба на Действащата армия от 16.09. 1916 г.

Македонския фронт. След един ожесточен бой около Островското езеро противника успя да заеме Нендже (Нидже) планина. По долината на Мъгленско отбихме с големи загуби за неприятеля атаките му по гаковски рид.

Предприехме повече от 100 трупа. В долината на Вардар слаб артилерийски огън от двете страни. На Беласица планина северно от Полмиш прогонихме една застава от 63 италиански полк. Пленихме едно малко войсково отделение. На 12-заехме град Кавала. По едно споразумение между германската главна квартира

и командира на 4 градски корпус градските войски ще бъдат преведени в Германия. Вчера неприятелският флот обстрелва Кавалското пристанище и крайните квартали на града, казармите на западния край запалени; жертви няма.

Румънския фронт: по Дунавския бряг спокойно. Добруджа преследването на разбитата неприятелска армия продължава. По Черноморския бряг спокойно.

Секретар Д. Стоянов.

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 61.

Док. бр. 4

Кумановско окръжно управление

Бюлетин №

Съобщава ви се от Щаба на Действащата армия от 17.09. 1916 г.

Македонския фронт. Войските от дясното крило водят ожесточени боеве южно от Лерин. През целия ден, на 16.09. оживен огън и от двете страни. Всички атаки на неприятеля, предприети през нощта са отбити. В долината на Мъгленско спокойно. По десния бряг на Вардара спокойно, а по левия силен артилерийски огън и от двете страни. Една слаба неприятелска атака западно от село Далжели бе отбита от огъня взети няколко десетки пленници и 3 картечници. По фронта на Беласица планина спокойно. В Струмичка долина след една силна артилерийска подготовка по фронта на селата: Комарин, Осман-Капира, и Джемимахла неприятелската пехота се опита да атакува, но контраатакувана и отхвърлена на десния бряг на Струма. По беломорския бряг усилено крайсеруване.

Румънския фронт: по Дунава към Текие слаба артилерийска престрелка и от двете страни. Потопахме едни шлеп в пристанището на Турну Северин. Настъплението в Добруджа продължава. Противникът зае предварително укрепената позиция при Кубадин. Нашите части са в тесен контакт с него. Конницата зае гара Аджелар, където овладя 16 вагона от хранителни припаси. Вчера една неприятелска бригада се опита да контраатакува крайна лява колона край с. Получк, но бе отбита с големи загуби, като остави няколко десетки пленници, едно оръдие, 8 ракети, 8 картечници и други военни материали. От числото на убитите, ранените и множеството военни материали разхвърлени по полето се вижда, че противника е предприел грамадни загуби. В боевете на 12,13,14 септември големи неприятелски загуби. По Черноморския бряг спокойно.

Младши адютант Македонска военно-инспекционна област подп. Джеббаров

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 62.

Док. бр. 5**Кумановско окръжно управление****Бюлетин № 16**

Съобщава ви се от Щаба на Действащата армия от 18.09. 1916 г.

Македонския фронт. Вчера 17.09.1916 съединените руски, сръбски и френски войски атакуваха безуспешно позициите ни около Лерин. Всички атаки на неприятеля бяха отбити с контраатаки. Атаките против височината Кайхокчер също отбити. В долината на Мъгленско обикновени пушечни и артилерийски стрелби. В долината на Вардара слаб артилерийски огън. В полите на Беласица планина атакувахме неприятелските италиански предни части при селото Мътница, Горни и долни Порои и пленихме 5 офицера и 250 долни чиновци, всички от 32(82) италиански полк. Трофей 2 картечници. По фронта на р. Струма незначителни пехотни действия между предните части. По Беломорието спокойно. Неприятелският флот обстрелва селото Правища.

В Добруджа боят на линията с. Коралуй, Маков, с. Арабаджи (дн. с. Вазарци, Румъния)⁹, с. Кокарджа (дн. с. Петрени, Румъния) , с. Кубадин (дн. с. Кобадин, Румъния), с. Тузла се развива успешно за нас. След една контраатака заехме селото Каталуй (дн. с. Каталой, Румъния), Гьол Бахче, гдето пленихме 5 оръдия и 4 картечници. На 15 след един кратък бой заехме град Мангалия. Населението напуснало града преди да пристигнат нашите войски. На Черноморския бряг спокойно.

Младши адютант Македонска военно-инспекционна област подп. Джеббаров

Вярно

Подсекретар подп. Д. Захариев

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 63.

Док. бр. 6**Кумановско окръжно управление****Бюлетин №**

Съобщава ви се от Щаба на Действащата армия от 19.09. 1916 г.

Македонския фронт. Оживените боеве около Лерин продължават всички усилия на неприятеля да овладее височината Кайкахкалаг пропаднаха под нашите

⁹ Карагеоргиев, Вл. Битката при Добрич – забравената епопея на Добруджа (II част) – <https://bulgarianhistory.org/bitkata-pri-dobrich-2-chast/>

силни контраатаки. В долината на Мъгленско и от двете страни на р. Вардар слаб артилерийски огън. В полите на Беласица планина нашите патрули прогониха неприятеля и заеха селата: Шлегово, Мътница, Горни и Долни порой, в които намериха много изоставени материали. В с. Горни порой италианците бяха оставили 200 пушки. По фронта на р. Струма и по Беломорския бряг нищо за отбелязване.

Румънския фронт: по Дунавския бряг спокойно. Завързалото се голямо сражение в Добруджа на линията с. Моралуй-Монук, с. Арабаджи, с. Кокарджа, с. Кубадин, с. Тузла се развива успешно за нас. По Черноморския бряг спокойно.

Младши адютант Македонска военно-инспекционна област подп. Джебаров
Подп. Захариев

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 63.

Док. бр. 7

Кумановско окръжно управление

Бюлетин №

Съобщава ви се от Щаба на Действащата армия от 21.09. 1916 г.

Македонския фронт. Вчера 20.09. положението на войските около Лерин и височината Каймакчалан няма промяна. Денят мина сравнително спокойно. Една руска атака на височината 1279, северно от село Арменик пропадна. Неприятелските дружини бяха отхвърлени в безпорядък. В долината на Мъгленско и по страна на Вардар – слаб артилерийски огън. В долината на Струма и по Беломорския бряг спокойно.

Румънския фронт. По Дунавския бряг спокойно. В Добруджа частите се затвърдяват на достигнатите от тях позиции. Денят 20.09. премина със слаби действия и от двете страни. Германски аероплани бомбардират с успех жп линията при Черна вода и причиниха големи разрушения. Руска ескадра, състояща се от 20 бойни единици, обстрелва безрезултатно височините северно и източно от село Параболия. Нашите аероплани осуетиха едно хидропланно неприятелско нападение.

Младши адютант Македонска военно-инспекционна област подп. Джебаров
Подп. Захариев

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 65.

Док. бр. 8**Кумановско окръжно управление****Бюлетин № 21**

Съобщава ви се от Щаба на Действащата армия от 24.09. 1916 г.

Македонския фронт. Около Лерин няма промени... Вчера 23.09. неприятеля повтори атаката при Каймакчалан. След продължителни артилерийски боеве неприятелските вериги настъпили и атакуваха последователно десния фланг, левия фланг и най-после центъра на нашата позиция. Непоколебимите защитници допуснаха неприятеля на 50 до 60 крачки от своите окопи, след което със силен пушечен и картечен огън го отблъснаха с големи за него загуби. В долината на Мъгленско от двете страни на Вардара слаб артилерийски огън. В полите на Беласица планина спокойно. По фронта на р. Струма оживен артилерийски огън. Няколко неприятелски дружини настъпваха към селата Неволин, Долно Караджово и Гудел, но бяха контраатакувани и отхвърлени на десния бряг на реката. По Беломорския бряг спокойно.

Румънския фронт. По целия Дунавския бряг спокойно. На добруджанския фронт – артилерийски огън и силни пехотни действия. По Черноморския бряг спокойно.

*Младши адютант Македонска военно-инспекционна област подп. Джебаров
Подп. Захариев*

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 66.

Док. бр. 9**Кумановско окръжно управление****Бюлетин №**

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 17-й октомврий 1916 година

Македонския фронт. Промяна на положението няма. По фронта източно от Преспанското езеро и по завоя на река Черна оживена артилерийска дейност. Отбихме саби неприятелски атаки при село Градешница и при с. Търново (в Нидже планина). В Мъгленско спокойно. От двете страни на р. Вардар на места слаб артилерийски огън. По фронта на р. Струма патрулни схватки. Беломорският бряг спокойно.

Румънския фронт. Промяна на положението няма. Дунавския бряг спокойно. В Добруджа, на места слаб артилерийски и пехотен огън. Разпръснахме с огън една неприятелска колона (3 дружини и 2 батареи) между Кудос Мамут и Енидже.

При бягството си хората напуснаха оръдията и раклите си. Черноморския бряг спокойно.

Щаб на действащата армия

Македонска военно-инспекционна област подпоручик Джебаров

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 68.

Док. бр. 10

Кумановско окръжно управление

Бюлетин № 44

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 18-й октомври 1916 година

Македонския фронт. Източно от Преспанското езеро и по завоя на р. Черна оживена артилерийска дейност. Една атака на две неприятелски роти негри около село Негочани отбихме лесно, неприятелят отстъпи от бягството като претърпя големи загуби. Предприети след артилерийска подготовка неприятелски атаки при село Сливица, село Търново и височината Добро поле пропаднаха с големи за неприятеля загуби. В долината на Мъгленско обикновен артилерийски огън и пушечен. Неприятелски аероплани хвърлиха безрезултатно бомби върху Прилеп и върху една болница. От двете страни на р. Вардар слаба артилерийска дейност. Опитите на неприятелската пехота да настъпи и срещу една наша застава, южно от Дойран пропадна. В полите на Беласица планина спокойно. По фронта на р. Струма неприятелската артилерия обстрелва някои от населените пунктове пред нашия фронт. Беломорският бряг неприятелска флота обстрелва височините при Орфано и шосето Кавала-Драма.

Румънския фронт. Владее спокойствие, положението непроменено

Подпоручик Савов

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 70.

Док. бр. 11

Кумановско окръжно управление

Бюлетин № 19

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 19-й октомври 1916 година

Македонския фронт. Между Преспанското езеро и железопътната линия Битоля – Лерин обикновен артилерийски огън. При завоя на р. Черна силен артилерийски огън, придружен с пехотни действия. Боят продължава. Едно слабо

неприятелско нападения срещу Търново бе отбито. В долината на Мъгленско и от двете страни на Вардара слаб артилерийски огън. В полите на Беласица планина спокойно. По фронта на р. Струма усилен дейност на разузнавателните части и на места слаб артилерийски огън. Беломорският бряг един неприятелски крайцер обстрелва безуспешно височините около село Орфано.

Румънския фронт. По целия фронт никакви особени събития.
подпоручик Джуранов

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 71.

Док. бр. 12

Кумановско окръжно управление

Бюлетин №

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 20-й октомври 1916 година

Македонския фронт. От двете страни на жп линията Битоля Битоля-Лерин оживен артилерийски огън. Ожесточеният бой при завоя на р. Черна продължава. Сърбите проявяват особена настойчивост да напредват, но отбихме атаките им с огън, а на места и с контраатаки. Опитите на неприятеля да напредне към с. Търново и върха Добро поле пропадна. В долината на Мъгленско обикновен артилерийски огън. От двете страни на Вардар няма нищо за отбелязване. В полите на Беласица разпръснахме с огън една неприятелска рота, която се окопаваше в жп линията, северно от Дова тепе. По фронта на р. Струма патрулни схватки, неприятелската артилерия обстрелва някои от населените пунктове пред позицията, както и гр. Серес. По Беломорието е спокойно.

Румънския фронт. Добруджански фронт. Вчера 19 октомври в Добруджа между жп линията и морето силен артилерийски огън от двете страни.

*Щаб на действащата армия
Младши подпоручик Джуранов*

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 74.

Док. бр. 13

Кумановско окръжно управление

Бюлетин № 47

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 21-й октомври 1916 година

Македонският фронт. В участъка с Мезджелин железопътната линия Битоля-Лерин оживена артилерийска дейност. Предприетата от нашите контраатака при завоя на р. Черна се развива успешно. Боят продължава. В долината на Мъгленско положението непроменено. Няма нищо важно за отбелязване. В полите на Беласица планина спокойно. По фронта на р. Струма оживена дейност на разузнавателните части. Неприятелската артилерия обстреля някои от нашите пунктове пред нашия фронт и запали гара Баракли. Нашата артилерия разпръсна значителни неприятелски части, които работеха пред мостовото укрепление Екин (Неокори). По Беломорския бряг обикновено крайсеруване.

Румънският фронт. По Дунавския бряг спокойно. В Добруджа на 19 и 20 октомври се разиграха твърде сериозни боеве. Всички неприятелски предни позиции и част от главните села са в наши ръце. Досега взехме пленници 24 офицери и повече от 3500 войници, трофеи, 2 оръдия, 5 ракети, 22 картечници и 1 минохвъргач. По Черноморския бряг един неприятелски параход обстрелва Мангалия.

Щаб на действащата армия

Младши подпоручик Джуранов

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 75.

Док. бр. 14

Кумановско окръжно управление

Бюлетин № 77

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 22-й октомврий 1916 година

Македонският фронт. Промяна в положението няма. Между Преспанското езеро и р. Черна слаб артилерийски огън. На завоя на р. Черна контраатака се разви успешно срещу с. Търново отбихме една слаба атака. В долината на Мъгленско и от двете страни на Вардара слаб артилерийски огън. В полите на Беласица планина схватка от двете страни между разузнавателните части и по фронта на р. Струма на места слаб артилерийски огън и схватки между разузнавателните части. Беломорският бряг неприятелският флот обстреля височината при Орфано и Лефетре.

Румънският фронт. Дунавският бряг при Кладово и Силистра артилерийски огън от двете страни. В Добруджа сломихме окончателно съпротивление на неприятеля на главната му позиция силни укрепени пунктове Кобадик и Топраксар с наши ръце разбитият неприятел претърпя тежки огромни загуби и е в пълно отстъпление преследван от нашите войски, дясното крило на които зае селото Текир

Гъол и достигна на около десет километра южно от Кюстенджа. Досега известни трофеи 7 8 оръдия, 20 картечници и много други военни материали. Вземме още 200 пленници. Черноморският бряг спокойно.

Поручик Савов.

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 66.

Док.бр. 15

Кумановско окръжно управление

Бюлетин №

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 24-октомври 1916 година

Македонския фронт. Промяна на положението няма. По целия фронт между Преспанското езеро и р. Струма слаба артилерийска дейност. Едно неприятелско настъпление към с. Търново бе спряно в самото му начало. По фронта на р. Струма усилена дейност на разузнавателните елементи, а на места и артилерийски огън. Беломорският бряг един неприятелски крайцер обстрелва безрезултатно в продължение на два часа залива Керемидли западно от устието на р. Места. Германският авиатор подпоручик фон Емвеге след половинчасова борба във въздуха свали при гр. Драма един английски биплан. Раненият пилот и здравия наблюдател офицер са пленени.

Румънския фронт: В Добруджа усилено преследване на разбития неприятел продължава. На 23 октомври съюзните войски от дясното крило, отблъсквайки противника достигна линията с. Кара-Мурат, с. Докузово. Нашата конница атакува при Йелим-тепе (кота 91) една румънска бригада и разпръсна при с. Кара-урат 28 (6) руска опълченска дружина, като пленили командира на румънската бригада, знамето, командира на руската дружина и 8 000 войника. IV преславска дивизия, след ожесточен бой зае гр. Меджидие, гдето залови голямо количество железен материал. Войските от лявото крило достигнаха линията гр. Меджидие в Хосюк (кота 127) с. Рахам, неприятеля изобщо претърпя тежки кървави загуби. На 23 октомври пленили: 51 офицери, повече от 3 200 войски, 4 оръдия; 30 картечници; 3 минохвъргачки; 5 локомотиви и 200 вагона. От 19 до 23 октомври съюзните войски плениха едно знаме, 75 офицери; 6693 войници, взетите трофеи възлизат на 52 картечници, 12 оръдия 4 минохвъргачи, 5 локомотива и 200 вагона. По Дунавския бряг на някои места артилерийска и пушечна престрелка.

Щаб на действащата армия подпоручик Джуранов

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 79.

Док. бр. 16**Кумановско окръжно управление****Бюлетин № 51**

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 26-й октомврий 1916 година

Македонския фронт. Промяна в положението няма. Южно от Преспанското езеро схватки със слаби неприятелски части. По целия фронт на Преспанското езеро до Беломорския бряг освен артилерийски огън няма друговажно за отбелязване. Беломорският бряг спокойно.

Румънския фронт: по целия Добруджански фронт неприятеля отстъпва бързо към Тулча, Браила и Хърсово. Преследването продължава. На 25 октомври взехме пленници и трофеи; 15 души офицери, 771 войници и 15 картечници. По Дунавският бряг никакви осебени събития.

Щаб на действащата армия

Капитан Джабаров

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 80.

Док. бр. 17**Кумановско окръжно управление****Бюлетин № 52**

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 27 октомврий 1916 година

Македонския фронт. Промяна на положението няма. Денят минава сравнително спокойно. Между Преспанското и Дойранското езеро слаб артилерийски огън. В полите на Беласица планина спокойно. По фронта на р. Струма слаб артилерийски. Беломорският бряг неприятелският фронт обстреля височините при с. Орфано.

Румънския фронт: По Черноморския бряг спокойно. В Добруджа съюзните войски преследват разбития неприятел. Заехме гр. Хърсово. По Дунавския бряг спокойно.

Щаб на действащата армия Младши адютант кап. Анастасов

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 81.

Док. бр. 18

Кумановско окръжно управление

Бюлетин № 54

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 27-й октомврий 1916 година

Македонския фронт. Южно от Преспанското езеро схватки между разузнавателните части. Западно от ж.п. линия Битоля –Лерин оживена артилерийска дейност. При завоя на р. Черна отбихме няколко сръбски атаки. Също така пропаднаха и по слабите неприятелски атаки срещу с. Добро поле, с. Тушин и с. Ношо. От двете страни на Вардара слаб артилерийски огън. В полите на Беласица и по фронта на р. Струма оживен единичен артилерийски изстрел, другоняма важно за отбелязване. Беломорският бряг спокойно.

Румънския фронт: Черноморският бряг спокойно. В Добруджа преследването на неприятеля продължава. Нашите части навсякъде констатираха бързото и безвредно отстъпление на неприятеля към понтонните мостове при Хърсово, Браила, Исакча и Тулча. Моста при Хърсово е бил развален още на 26 октомври сутринта. Предните наши части достигната линията Острово-Южно Бабадаг. Последните два дена пленихме повече от 800 войници и взехме 7 оръдия, 5 ракли, 1 муниционен парк и много обозни кола. Дунавският бряг на места пушечна престрелка. Заехме един от източните острови при Силистра.

Щаб на действащата армия

Капитан Анастасов

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 82.

Док. бр. 19

Кумановско окръжно управление

Бюлетин № 55

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 28-й октомврий 1916 година

Македонския фронт. Между Преспанското езеро и р. Черна оживена артилерийска дейност. Отбихме с контраатака една силна неприятелска атака между жп линия Битоля-Лерин и р. Черна. Няколко неприятелски атаки при завоя на р. Черна. По фронта на германските части пропада. В долината на Мъгленско и западно от Вардараслаб артилерийски огън, източно от Вардара, южно от с. Суево оживен артилерийски огън. в полите на Беласица слаб артилерийски огън, беломорският бряг спокойно.

Румънския фронт: Преследването в Добруджа продължава. Пленени нови 500 души и телефонната команда на сибирския корпус.

Щаб на действащата армия

Подпоручик Джебаров.

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 83.

Док. бр. 20

Кумановско окръжно управление

Бюлетин № 60

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 2 ноември 1916 година

Македонския фронт. Проникналите слаби артилерийски части северно от езерото Малик бидоха прогонени от нашите войски в източна посока. В завоя на р. Черна отбихме една слаба неприятелска атака. В полите на Беласица и по фронта на р. Струма слаба артилерийска дейност. В боя на 31 октомври в долината на Струма, неприятеля претърпя тежки загуби. Само в участъка между селата Христос и Баракли-Джума намерихме повече от 500 непогребани трупа. Много пресни гробове и значително количество разхвърляни предмети от войнишко облекло и снаряжение. Беломорският бряг един неприятелски монитор обстреля безрезултатно позицията ни при Орфано.

Румънския фронт: Промяна в положението няма. Четири неприятелски военни парахода обстреляха в продължение на 20 минути гр. Кюстенджа. Нашите брегови батареи принудиха неприятелските параходи да се оттеглят. Жертви и повреди няма. Дунавският бряг. При Русе и Свищов артилерийски огън и от двете страни.

Щаб на действащата армия

Подпоручик Джуранов

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 85.

Док. бр. 21

Кумановско окръжно управление

Бюлетин № 61

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 2 ноември 1916 година

Македонският фронт. Едно нападение на слаби неприятелски части западно от езерото Малик биде отбито. Позициите ни в Битолското поле бяха обстрелвани безрезултатно от неприятелската тежка артилерия. Слаби неприятелски атаки, насочени срещу Търново и Добро поле бидоха отбити. В долината на Вардара слаба артилерийска дейност. В полите на Беласица планина спокойно. Неприятелски аероплан хвърли безрезултатно бомби в селата БуюкМахле и Бурсук. В долината на р. Струма безрезултатна артилерийска стрелба. Противникът напусна с. Кокарашия. Беломорският бряг спокойно.

Румънският фронт: промяна на положението няма. Два неприятелски военни парахода обстреляха Кюстенджа, но бидоха прогонени от нашите брегови батерии. Дунавският бряг слаба пушечна и артилерийска стрелба.

Щаб на действащата армия

Младши подпоручик Джуранов

Секретар Д. Стоянов.

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 87.

Док. бр. 22

Кумановско окръжно управление

Бюлетин № 62

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 3 ноември 1916 година

Македонският фронт. Нищо ново за отбелязване. Положението променено.

Румънският фронт: В Добруджа една слаба неприятелска атака биде отбита от нашия артилерийски огън. По Дунавския бряг при Олтеница, Русе, Зимнич и Гилен, артилерийска дейност от двете страни. Днес една мониторна ескадра, като зае находящия се северно от с. Пиргос остров дебаркира част на отсрещния неприятелски бряг и взе две 57 мм оръдия; 4 за наряд кола и 150 гранати и прогони посочената рота

Щаб на действащата армия

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 88.

Док. бр. 23

Кумановско окръжно управление

Бюлетин № 63

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 4 ноември 1916 година

Македонският фронт. Промяна в положението няма. Днес неприятелските аероплани атакуваха населените пунктове зад фронта, без да причинят особени повреди. В полите на Беласица планина неприятеля безрезултатно обстреля селата Полмит, Лубищица, Щугово-Горни порой. В долината на р. Струма слаб артилерийски огън. Беломорският бряг спокойно.

Румънският фронт: В Добруджа схватки между предните части. Неприятелските параходи обстреляха Кюстенджа и Мангалия, но атакувани от наши хидроплани се оттеглиха навътре в морето.

Щаб на действащата армия

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 89.

Док. бр. 24

Кумановско окръжно управление

Бюлетин № 64

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 6 ноември 1916 година

Македонският фронт. Промяна в положението няма. При завоя на р. Черна оживена артилерийска дейност. По целия останал фронт слаб артилерийски огън и от двете страни и схватки между охраняващите части. Неприятелските аероплани проявиха оживена, но безрезултатна дейност зад нашия фронт. Беломорският бряг спокойно.

Румънският фронт: По Черноморския бряг спокойно. От последните две бомбардировки на 2 и 4 ноември от руския флот причинени са големи разрушения в гр. Кюстенджа. По Дунавския фронт на места артилерийска и пушечна престрелка. Разрушиха с огън няколко шлепа зад остров Челев-Калафат. В Добруджа схватки без значение между разузнавателните и охраняващите части.

Щаб на действащата армия

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 91.

Док. бр. 25

Кумановско окръжно управление

Бюлетин № 65

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 5 ноември 1916 година

Македонският фронт. Южно от езерото Малик в околността на с. Вашталия нашите части прогониха неприятелската конница. По фронта на Преспанското езеро до Беломорско слаба артилерийска деятелност, а на някои места и схватки между разузнавателните части. По Беломорският бряг спокойно.

Румънският фронт: По Черноморският бряг спокойно. В Добруджа слаби схватки между разузнавателните части. По Дунавският бряг тук-там артилерийски и пушечен огън без значение.

Щаб на действащата армия

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 92.

Док. бр. 26

Кумановско окръжно управление

Бюлетин № 66

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 8 ноември 1916 година

Македонският фронт. Освен обикновен артилерийски огън и патрулни схватки друго няма нищо важно за отбелязване на целия фронт.

Румънският фронт: По Дунавският бряг, в някои участъци артилерийски и пушечен огън. Две германски роти с група австро-унгарски монитори направиха един малък десант на левия бряг срещу западния изход на бялонски канал и принудиха неприятелската брегова охрана да се разбяга. Ротите се завърнаха с няколко пленника и зарядна ракла. В Добруджа слаби схватки между предните части. По черноморският бряг спокойно.

Щаб на действащата армия

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 93.

Док. 27

Кумановско окръжно управление

Бюлетин № 68

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 10 ноември 1916 година

Македонският фронт. Западно от жп линията Битоля - Лерин обикновен артилерийски огън. Източно от същата линия и в завоя на р. Черна през целия ден

оживени боеве. Многократни атаки бидоха отбити с големи загуби за неприятеля. Боят продължава. По целия фронт слаб артилерийски огън и патрулни схватки. Беломорският бряг спокойно.

Румънския фронт. Няма нищо важно за отбелязване.

Щаб на действащата армия

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 94.

Док. 28

Кумановско окръжно управление

Бюлетин № 69

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 11 ноември 1916 година

Македонския фронт. Западно от жп линия Битоля-Лерин оживен артилерийски огън. Източно от същата линия и в завоя на р. Черна ожесточения бой продължава през целия ден и отчасти през нощта срещу 12 ноември. Всички атаки на неприятеля бидоха сломени, обаче той успя да се задържи на издадената предна позиция. На височина северно-източно от с. Полок по фронта на Мъгленско слаб артилерийски и минен огън. Западно от Вардара и в полите на Беласица спокойно. По фронта на Струма слаб артилерийски огън и патрулни схватки. Беломорският бряг спокойно.

Румънския фронт: По брега на Дунава нищо ново. В Добруджа схватки по предните наши позиции без сериозни събития. Черноморският бряг спокойно.

Щаб на действащата армия

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 95.

Док. бр. 29

Кумановско окръжно управление

Бюлетин № 71

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 13 ноември 1916 година

Македонския фронт. Южно от езерото Молокнаште предни части атакуваха слаби французкиотделения и ги отхвърлихме към Корча. Между Преспанското езеро и жп линия Битоля-Лерин оживена артилерийска дейност. По фронта Кеколк-

Полок всички атаки на неприятеля пропаднаха с тежки загуби. Той повтори атаките и през нощта срещу 14 ноември, но биде повторно отхвърлен. Във Вардарска долина в полите на Беласица и в долината на Струма слаб артилерийски огън и на места патрулни схватки.

Румънския фронт: Австро-унгарските монитори поддържани от огъня на бреговите батареи докараха от Гюргево в нашия бряг седем шлепа, от които пет натоварени. В Добруджа неприятеля с предните си части се приближи до нашите позиции. Никакви важни събития.

Щаб на действащата армия

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 96.

Док. бр. 30

Кумановско окръжно управление

Бюлетин № 72

Съобщава ви се следния бюлетин от Щаба на Действащата армия от 14 ноември 1916 година

Македонския фронт. Позициите ни в Битолското поле се намираха през целия ден под много силен неприятелски огън, особено източно от жп линията. Насочените силни неприятелски атаки пропаднаха пред упоритото съпротивление на нашите войски. Проникналият на отделни места неприятел биде унищожен. Само пред фронта на една дружина, преброихме повече от 400 трупа. В завоя на р. Черна оживени боеве. Нашите германски войски се оттеглиха на позициите северно от с. Топовчи и Чегъл. По фронта на Мъгленско, в долината на Вардар, в полите на Беласица и по фронта на Струма, освен слаб артилерийски огън няма никакви особени събития. Беломорски бряг: един въоръжен неприятелски транспортен параход се приближи до устието на дере (югозападна Марония) и обстрелва с няколко снаряди брега, но безрезултатно.

Румънския фронт: По Дунавският бряг престрелка между постовите и артилерийска дейност при Тутракан и Силистра. В Добруджа нищо важно за отбелязване. Черноморският бряг спокойно.

Щаб на действащата армия

ДАРСМ. ф. 20, кут. 1, а.е. 97.

УДК 930.251:614(497.713)“1922/1944“

Ребека Бајдевска-Ѓошевска¹**ДРЖАВЕН АРХИВ НА РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА –
ФОНД: ДРЖАВНА БОЛНИЦА – ВЕЛЕС (1922 – 1944)**

Abstract: The beginnings of the stationed inpatient treatment of the diseased in Veles are marked with the operation of the State Hospital in Veles in the period from 1922 to 1944. Practically preserved then-produced documentation, today part of the eponymous fund, offers a retrospective on organized healthcare, an increasing level of medical services, a significant increase in medical staff, disease statistics among city dwellers, etc.

Keywords: hospital, state, Veles, Antun Sasso, Mission of American women, doctor, nurses.

Фондот „Државна болница – Велес (1922 – 1944)“, бр. 82, кој се чува во Државниот архив на Република Северна Македонија – Одделение Велес се состои од 21 кутија, 52 архивски единици со вкупно 11.609 листа.

Документацијата од Среската болница – Велес, подоцна Банатска болница – Велес, па Државна болница од 3 ред е архивски материјал во оригинал, главно пишуван на српски и на бугарски јазик, кој, практично, целосно го проследува функционирањето и дејствувањето на велешката болница во периодот меѓу двете светски војни, но две кутии се однесуваат и на работењето на болницата во текот на 1942 и 1943 г., за време на бугарската власт во Македонија. Документацијата во фондот е основа за појавата и за почетоците на организираната здравствена заштита на населението како и за почетоците на стационираното лекување на болните.

¹ Помлад соработник во Секторот за средување и обработка на архивски материјал – нов период во ДАРСМ, Одделение Велес.

За време и по завршувањето на Првата светска војна, здравствена дејност во градот во рамките на воената болница², која се наоѓала во кругот на касарните, вршела и Мисијата на американските жени, предводена од Ема Греј, како нејзин шеф. Нејзиниот кадар, по воспоставувањето на српската власт во градот, поради зголемените потреби, ќе отвори нова болница сместена на ул. „Прилепска“, бр. 1, во куќата на Надире Теофик, позната како The American Women's hospital, сè до првата половина на 1922 г. кога ќе биде преземена од д-р Антун Сасо³. За користење на објектот Мисијата на американски жени во периодот од 1 декември 1919 г., па сè до 1 мај 1922 г. плаќала кирија од 450 динара месечно.

Според зачуваната архивска документација во фондот „Државна болница – Велес (1922 - 1944)“, на 8 март 1922 г., Министерството за народно здравје - Белград испраќа допис до Среска санитетска управа во Велес, дека Министерството за народно здравје на Кралството на СХС донесува Одлука бр. 5475, со која е решено д-р Антун Сасо, срески лекар, да ја преземе од Мисијата на американските жени во Велес, понудената болница со 50 кревети и целокупниот инвентар, кој ѝ припаѓал нејзе, а од вработените да задржи: 1 економист, 1 одговорен за преврски на рани, 8 болничари и 5 служители.

Среската болница Велес, официјално започнала да работи на 21 март 1922 г. Протоколот за прием на болницата е потпишан на 20 март од членовите на комисијата: д-р Антун Сасо, полицискиот писар Рад. Минциќ, општинскиот кмет Влад. Порецовиќ и одборникот Војо Ненадиќ. Болницата функционирала со целиот свој инвентар во зградата во сопственост на Военото министерство и морнарица на Кралството на СХС.⁴ Зградата се наоѓала над тогашните војнички касарни, на една висорамнина, оддалечена од градот околу 500 метри, во која претходно биле сместени просториите на една стара турска воена болница.⁵

² ДАРСМ, Одделение Велес, ф. „Државна болница – Велес (1922 - 1944)“, бр. 82, а.к. 1, а.е. 9.82.1.1/1-50. Станува збор за старата турска Воена болница сместена во двокатна зграда. Болницата располагала со една канцеларија, соба за писар, магацин, 7 болнички соби, кујна, кујнски магацин, операциска сала, кабинет за операциска сала и лекови, соба за преврски, бања, тоалет и соба за управникот на болницата.

³ Исто, а.к. 14., а.е. 9.82.14.2/148-165. Д-р Антун Сасо потекнувал од Трогир. По дипломирањето на Медицинскиот факултет во Прага во 1919 г., поставен е за привремен хонорарен лекар во Велешката Околија. Во 1922 г. ја презел привремената болница од Мисијата на американски жени, а во 1928 г. е поставен за управник на Државната болница во Велес. Дејноста како лекар ја извршувал сè до 19 мај 1936 г., кога и го напуштил градот, предавајќи ја болницата на д-р Катерина Костиќ, дојдена од Бановинската болница во Призрен.

⁴ Исто, а.к. 1, а.е. 9.82.1/1-50. Според извештај од 8 март 1922 г., велешката болница од Мисијата на американските жени е предадена со следниот инвентар: 50 железни кревети, дрвени и железни столови и маси и клупи, дрвени ормани, сандачи за облека, садови за во кујна (кофи, бокали, лажици, виљушки, ножеви, тавчиња, машина за мелење месо, шолји за чај), операциска маса, маса за медицински инструменти, орман за инструменти, садови за стерилизација на медицинските инструменти, болничка облека (лекарски мантили, болнички мантили, женски и машки кошули, чаршафи, кебиња, перници, ракавици и сл.), медицински лекови итн.

⁵ Исто, а.к. 1, а.е. 9.82.1.3/95-119. Архивската документација во однос на локацијата на Државната болница потврдува дека неколкупати се правени безуспешни обиди таа да се дислоцира, или да добие нова зграда. Во 1927 г. е воден спор помеѓу 28. Пешадиски полк и болницата, кога е побарано таа да се исели од постојните објекти најбрзо што може, но болницата останала да функционира и понатаму на истото место. Истата година Судот на Општината на град Велес донел одлука според која Општината отстапува место (земја) за изградба на нова болничка зграда на левата

Според извештајот од 2 септември 1922 г., Мисијата на американските жени на 27 август 1922 г. го напушта Велес⁶ со целокупниот персонал и заминува за Америка, оставајќи само една сестра на неопределено време за да се грижи за затекнатите деца во болницата. Мисијата по своето заминување во болницата оставила на лекување 32 деца, 7 возрасни и 15.000 динари месечно за нивно издржување, добивани од Министерството за социјална политика. Според пресметките на управата со определената сума во болницата можеле да се лекуваат и да се издржуваат само 17 деца и 7 возрасни, сума за која сметале дека треба да се интервенира во Министерството за зголемување со оглед и на зголемената бројна состојба на болните во болницата.

Фондот за периодот 1922 – 1941 г. ја содржи целокупната документација: за примопредавањето на болницата од страна на Мисијата на американски жени на д-р Антун Сасо како нејзин понатамошен управник, за целиот зачуван инвентар, за вработениот кадар, за финансиските средства, за работењето на болницата под раководство на Мисијата на американските жени, административни извештаи за Среската болница до 1941 г., преписка за состојбата на болницата, документација за неуспешните обиди за преместување на болницата на друга локација и за подигнување нова болничка зграда, решенија за вработување, назначувања, разрешувања на персоналот во болницата, уверенија на вработените, документација за снабдувањето на болницата со храна, санитарски производи, дрва, лекови и медицински материјал, решенија за изведба на градежни работи, покани од разни одбори по повод случувања во градот, протоколи за извршени комисиски прегледи во болничката капела на починати лица во болницата, списоци на странски државјани што се лекувале во болницата, дневни, неделни, месечни и годишни извештаи за состојбата на болестите кај деца и возрасни во градот, преписка за лекување сиромашни лица во Велес во периодот 1922 - 1940 г., преписка за лекување на државните службеници и членови од нивните семејства за периодот 1923 - 1940 г., преписка за лекување на припадници на жандармеријата во болницата во Велес за периодот 1926 - 1937 г., преписка за лекување војници, подофицери, офицери за периодот 1922 - 1942 г., истории на болести од машкото, женското и детското одделение при Државната болница во Велес за периодот 1922 - 1929 г.⁷, извештаи

страна на реката Вардар, а десно од Државниот пат Велес - Штип (поранешни турски гробишта). Местото го сметале за идеално затоа што таму минувал градскиот водовод, лесно била изводлива канализацијата, а земјата била изложена на сонце. Одлуката не се реализирала никогаш. Само по два месеца е направен и комисиски извештај од селекција на веќе понудени згради од страна на граѓани за приспособување за болница. Од четири понуди, одбрана е зградата на аптекарот Ефтим Дочевиќ, од кого се побарало во определено време да ја доопреми со простории и водовод. Сепак, ниту овој обид не се реализирал, па болницата останува на постојното место во објектите во сопственост на Министерството за војска и морнарица во старите и нереновираны објекти.

⁶ Исто, а.к. 1, а.е. 9.82.1.1/2-4, Мисијата на американски жени дејствувала во Велес од 1 декември 1919 г. до 1 мај 1922 г.

⁷ Исто, а.к. 2, а.е. 9.82.4.1/1-530. Според извештаите од прегледите на болните што се лекувале, Државната болница Велес имала машко, женско и детско одделение. Најчеста болест кај машката полнолетна популација била маларијата, потоа бронхопневмонијата и туберкулозата. Чести биле случаите на рани од остри предмети или оружје (најчесто ловечко). Жените биле лекувани од рани по телото добивани од семејно насилство, а поради нехигиенските услови во кои се породувале, многу често дома, умирале добивајќи сепса на крвта. Децата најчесто страдале од маларија, бронхопневмонија, туберкулоза, морбили и конјуктивитис.

за извршените прегледи, операции, како и аутопсии, преписка за набавување лекови, серуми, санитарски материјал во болницата, буџетски годишни извештаи, завршни сметки, преписка за донации, кредити за помош на болницата, преписка за вработените во болницата, списоци на лекари, болничари, чесни сестри, дневничари и странски државјани вработени во болницата, примопредавање должности во болницата, назначувања, разрешувања, дисциплински мерки, хонорари, досиеја на лекари, чесни сестри, болничари, аптекари, економисти и службеници за периодот 1922 - 1943 г., преписка меѓу болницата и државните институции од Велес, Скопје, Белград, Загреб⁸, преписка на болницата со Кралската банска управа за периодот 1933 - 1938 г.⁹ и сл.

Документацијата ја проследува и состојбата на просторната зафатнина на болницата: таа се состоела од 3 мали згради, од кои во една биле сместени одделението за возрасни и детското одделение, во другата зграда имало две соби за болничари и болничарки, пералница и заразно одделение, а третата зграда била наменета за мртвечница. Зградите биле сопственост на Министерството за војна и морнарица, а затоа што биле стари и недоградувани, не одговарале во целост ниту на болничките потреби. До крајот на 1922 г. имало вкупно 100 болнички легла, од кои 50 биле наменети за лекување на возрасни лица, 41 легло за лекување деца, а 9 легла биле наменети за заразното одделение. Капацитетот на болничките легла не соодветствувал на бројот на жителите на градот Велес, кој во овој период имал околу 14.000 жители.

Болницата имала единствено посовремен водовод, со оглед на фактот дека на подножјето од падината на која била сместена болницата, била лоцирана војничката касарна. Осветлувањето на одделенијата и на целата болничка зграда било со помош на газиени ламби, а просториите се загревале со печки на дрва.

Работењето на болницата било овозможено од средствата на буџетот на Министерството за народно здравје, кое во 1922 г. имало одобрено 149.280 динари, кои не биле доволни за нормално функционирање на болницата. Средствата биле користени за исхрана на болните, за огрев, за лекови и за неопходните инструменти. Дневната исхрана за еден болен изнесувала 12 до 13 динари. Храната била готвена според пропишаните таблички за исхрана на болните од Министерството за народно здравје, а по одделенијата се разнесувала со дрвени табли. Облеката се перела рачно.

⁸ Исто, а.к. 17, а.е. 9.82.17.1/1-263. Меѓу институциите што најчесто соработувале со Државната болница – Велес, се споменуваат: Министерство за народно здравје – Белград, Финансиска управа – Велес, Финансиска управа – Скопје, Општина Велес, Суд Велес, Санитетската управа во Велес, Обласната санитарска управа, амбулантата на велешкиот гарнизон, Маларична станица – Штип, Бактериолошка станица – Скопје, Железничка команда – Велес, Министерство за социјална политика – Белград, Управа за ПТТ – Велес, Дом за сиромашни ученици во гимназија – Велес, Здружение на резервни офицери и војници – Велес, Уредништво на воени албуми – Белград, Велешки воен округ, Кралска банска болница – Загреб, Местен одбор на здружението „Јадранска стража“, Министерство за војска и морнарица – Белград, Управа на полицијата – Скопје, Местен одбор за заштита од непријателски дејства од воздух – Велес, 28. Пешадиски полк Велес, Команда на Брегалничката дивизиска област, Окружниот уред за осигурување на работниците, Хигиенски завод – Скопје, Хигиенски завод – Загреб, Хигиенски завод – Белград, Полициска станица – Прилеп, Полициска станица – Битола, Душевна болница – Белград, Болница Тетово и др.

⁹ Исто, а.к. 18 и 19, а.е. 9.82.18.1/1-920; 9.82.18.1/1-727.

Единствен лекар бил д-р Антун Сасо, кој истовремено ја вршел и должноста на управник на болницата, односно на Околинската санитарска управа. Лекарот немал посебен стан во болницата, а не биле обезбедени ниту постојани лекарски дежурства. Најголем дел од вработениот кадар биле Срби, Хрвати, односно православни и католици, но меѓу списоците на вработени се сретнуваат и Руси, белогардејски емигранти, иако во помал број.

Во 1922 г. во болницата биле извршени 21 хируршка интервенција, 3 аутопсии и 84 редовни амбулантски прегледи на болните.

Според документацијата во наредниот период болницата забележала зголемување на бројот на вработени лекари¹⁰. Во 1924 г. во болницата работеле 23 вработени, меѓу кои имало 2 лекари. Покрај д-р Сасо во овој период работела и докторката Станислава Симоновиќ-Илиќ, која имала завршено медицински факултет во градот Ненси, Франција.

Од 1925 г. до 1931 г. како лекар работела и д-р Лепосава Миљковиќ-Витановиќ. Во 1926 г. во болницата била вработена и д-р Станислава Симоновиќ-Илиќ, а во 1928 г. низ документацијата се сретнува и името на д-р Јелена Јевремовиќ-Савиќ како секундарен лекар. Во 1933 г. како општински лекар работел д-р Панче Васковиќ. Во 1938 година како лекари работеле д-р Душан Плавшиќ, кој го заменил д-р Антун Сасо како управник на болницата и д-р Босилка Јовановиќ-Тадик.

Покрај лекарите, во болницата работеле и чесни сестри. Во зачуваните списоци и работни досиеја се среќаваат имињата како: Владислава Бјелим, Марија Керец, Тереза Кастропил, Ивана (Дорол) Цетиниќ, Ладислава Бјеличи, Вероника Бачиќ, Сузана Синковиќ, Долорес Оливари, Богослава Томашиќ, Хосана Безјак, Франческа Жемпер, Михаела Скочовски, Естер Мак, Лукин Маргарета и други. Во болницата работеле и дневничари-болничари, за кои исто така се воде работни досиеја.

Од вработените аптекари се споменуваат: Јован Николиќ, Ефимија Дочевиќ, Александар Станојевиќ, Андреја Карпузов и Лука Цатиќ.

Покрај медицинскиот персонал, постоело лице економ, кој ги вршел и ги менаџирал сите работи во болницата и поднесувал извештаи до Управата на болницата.¹¹ Како одговорен економ најчесто се споменува Спасое Остоиќ за периодот 1920 - 1928 г., а оваа дејност во понатаму во болницата ја вршеле и Лазар Станижанин, Мехмед М. Соколовиќ (1926/27), Драгољуб Радевиќ (1939/40) и Мирјана Зуковиќ (1940 - 1944).

Во оваа болница се лекувале странски државјани¹², војници, подофицери и офицери¹³, жандарми, но најчесто било лекувано населението од Велес и од

¹⁰ Исто, а.к. 1, а.е. 9.82.1.1/120-296.

¹¹ Исто, а.к. 1., а.е. 9.82.1.1/4. Економот во болницата бил најдобро платениот човек со 100 динари месечно. Во споредба со него, според зачуваните извештаи преврзувачот имал плата од 90 динари месечно, а болничарките по 60 динари месечно.

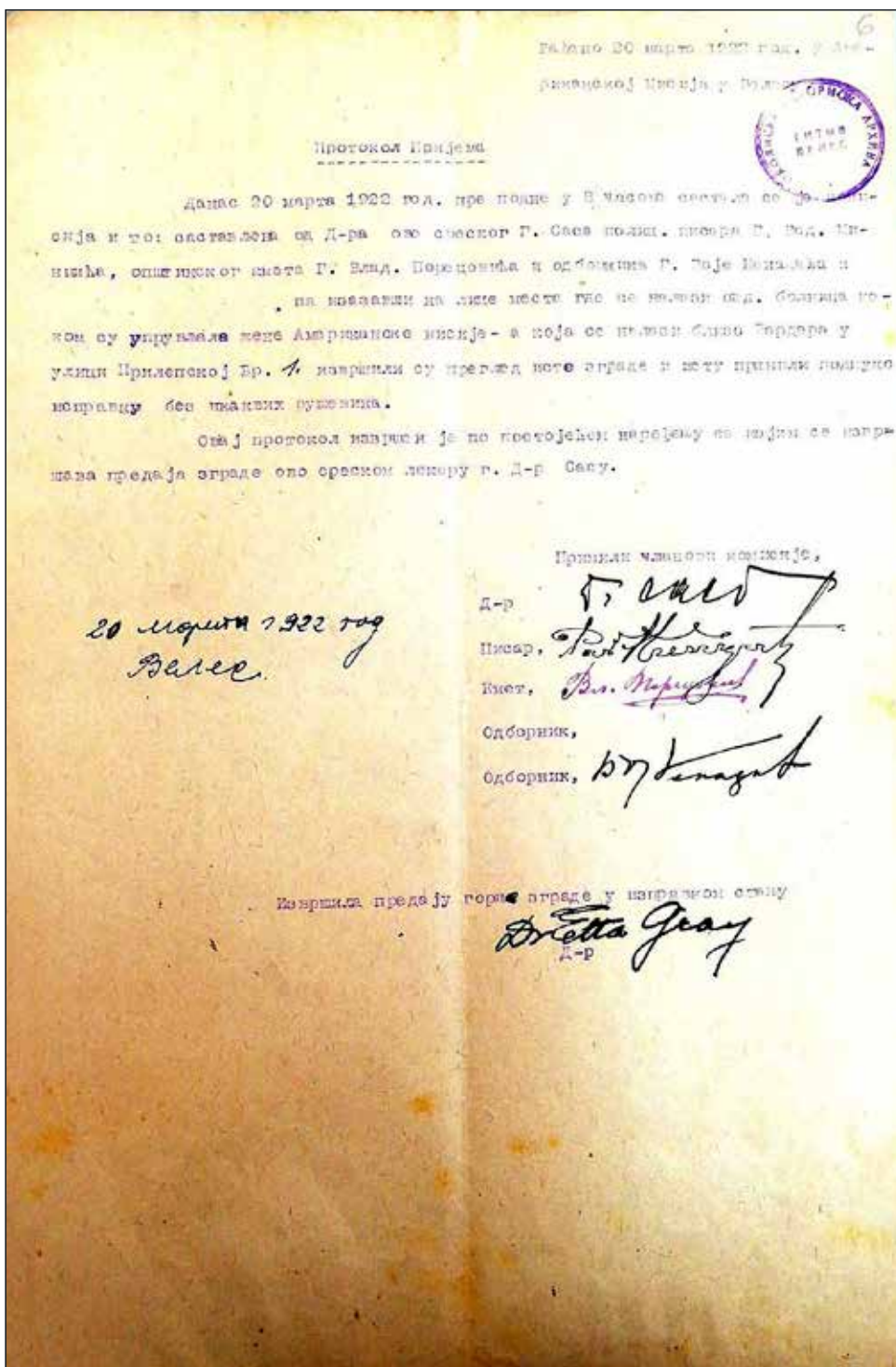
¹² Исто, а.к. 2, а.е. 9.82.2.1/1-14. Списоци на странски државјани што се лекувале во Државната болница – Велес.

¹³ Исто, а.к. 6., а.е. 9.82.6.1/1-837. Преписка за лекување војници, офицери и подофицери во Државната болница од 1922 – 1942 г.

околината. Најчести болести биле пневмонијата и туберкулозата, заради што болните биле праќани на лекување во санаториум во Сурдулица. Честа била појавата и на половите болести како сифилис, трипер и гонореја, од која страдале жените, вработувани во јавните локали. Застапени биле и болестите како дифтерија, менингитис, карцином, шарлах, од кои многумина умирале. Војниците страдале од пневмонија, туберкулоза и тифус. Според статистичките податоци за периодот од 1923 до 1930 година во болницата починале 53 војници. Сиромашното население како ранлива категорија и ризик да се зарази, се лекувало болнички, задолжувајќи се во болницата, а се случувало болничките трошоци да им се пресметуваат според имотната состојба. Низ архивската документација во фондот многу чести се документите означени како сведоштва со информации дали пациентот може да плати болничко лекување, или не односно дали има можности – движен или недвижен имот.

Велешката болница континуирано работела во истиот објект и во периодот на Втората светска војна. Од 1940 до 1944 г. низ документацијата се сретнува името на д-р Ангел Арсов, кој работел на инфективното одделение и како началник на болницата во 1941 г. Истата година бил заменет на местото управник од д-р Георги Парванов. Во 1942 г. пак бил вработен д-р Јаков Калдеронов (Евреин), кој за кратко бил депортиран, но во официјалната документација стои дека добил прераспределба на работното место во друга болница. Документацијата за овој временски период не е зачувана во целост и не го проследува функционирањето на болницата.

Фондот „Државна болница – Велес (1922 - 1944)“, бр. 82, како фонд од прва категорија претставува извор за подетални истражувања за здравствената дејност во Велес меѓу двете светски војни, кои можат да се насочат и кон вработуваниот кадар, лекуваните пациенти, застапените болести меѓу локалното население итн.

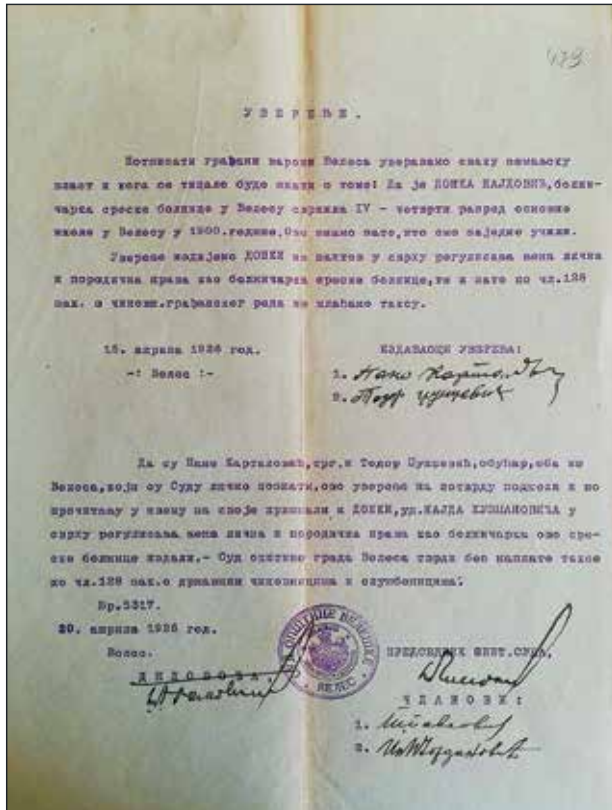

Примопредавање на болницата во Велес од Американска мисија во надлежност на Општината, 20 март 1922 г.

1922
 Thomas L. Jones
 LIFE
 George Carter, Vague
 T. Carter
 George Carter, Vague
 K. K. K.
 George Carter, Vague
 T. Carter

[illegible]

Извештај од Обласната
санитетска управа за состојбата
на болницата во Велес по
нејзиното преземање од
Американската мисија, 1922 г.

Уверение на Донка Најдовиќ,
болничарка во среската
болница во Велес, за завршен
IV клас основно училиште во
Велес, 15 април 1926 г.

Список на вработени во
болницата во Велес, 1927 г.

СПИСОК									
Списокот на вработени во болницата во Велес, 1927 г.									
Име и презиме	Звање	Редно, ко- ји је по- ставен	Има ја по- дготви	Укупна ме- сечна при- носност	Браќо стале и бр. членови	Да има ја у држав. служби	Како ја регу- лира посто- вањето	Стручно к- валифика- ција	Број и датум одобрава лекар. праксе опште и меско
Др. Јане САСО	Др. Јане САСО	1-IV-1926	1-IV-1926	2.800.40	3.чл.	14-VI-1926	Федерална кан. канцел.	Федерална канцел.	Има предлог
" Станислав Слав	Станислав Слав	1-IX-1926	1-IX-1926	1.784.40	удела	5-VI-1926			" "
Мехмед Соголов	Мехмед Соголов	III./III. 5.	III./III. 5.	1.802.80	1.чл.	7-III-1926	Федерална кан. канцел.	Федерална канцел.	" "
Димитрије Негова	Димитрије Негова	1-IV-1926	1-IV-1926	1.071. -	3.чл.	1-IX-1926	Федерална кан. канцел.	Федерална канцел.	" "
Донка Најдовиќ	Донка Најдовиќ	1-IV-1926	1-IV-1926	771. -	удела	1-XII-1926	Федерална кан. канцел.	Федерална канцел.	" "
Јосиф Негова	Јосиф Негова	1-IV-1926	1-IV-1926	1.371. -	3.чл.	13-X-1926	Федерална кан. канцел.	Федерална канцел.	" "
Натан Петровиќ	Натан Петровиќ	1-IV-1926	1-IV-1926	1.221. -	3.чл.	1-III-1926	Федерална кан. канцел.	Федерална канцел.	" "
Стеван Негова	Стеван Негова	1-IV-1926	1-IV-1926	846. -	3.чл.	1-IV-1926	Федерална кан. канцел.	Федерална канцел.	" "
Иванко Негова	Иванко Негова	1-IV-1926	1-IV-1926	1.016. -	3.чл.	6-III-1926	Федерална кан. канцел.	Федерална канцел.	" "
Трајко Негова	Трајко Негова	1-IV-1926	1-IV-1926	1.000. -	3.чл.	16-I-1926	Федерална кан. канцел.	Федерална канцел.	" "
Тереза Негова	Тереза Негова	1-IV-1926	1-IV-1926	1.000. -	3.чл.	20-XI-1926	Федерална кан. канцел.	Федерална канцел.	" "
Суданка Негова	Суданка Негова	1-IV-1926	1-IV-1926	1.000. -	3.чл.	20-XI-1926	Федерална кан. канцел.	Федерална канцел.	" "
Петрушка Негова	Петрушка Негова	1-IV-1926	1-IV-1926	1.000. -	3.чл.	20-XI-1926	Федерална кан. канцел.	Федерална канцел.	" "

ДРЖАВНА БОЛНИЦА 3. РЕДА
у Велесу

ЛИЧНИ ПОДАЦИ:

Име и презиме: Амалија Иванова

ОПАСНОСТЕ РОДОМ:

СЕЛО: Долно-Село / Селото / Истрија
ОПШТИНА: У Истрија
СРЕД: Трст
ОБЛАСТ: Истрија

БРАЧНО СТАЊЕ: девојка
ВЕРА: Католичка

ГОДИНЕ СТАРОСТИ: Девојка 10. година, 1.09.год. 17. декември
ИМЕ ОЦА И МАЈКИ: Иван Драган и Марија Антони
КОЈ КОГА ЖИВИ: и Велика Јованка Драгановиќ, учителица и землјоп.
ЗАНИМАЊЕ: домат

СТАЛНО СЕДНИШТЕ: во село Село
ПРИМЕЧА: Има при себе роден лист, членка селско-школ. опш.
У Каринија од 14. декември 1928г.

Од-Село: 1928 Године САСЛУШАО: Доктор
ВЕЛЕС: Св. Димит (Pietro) Истрија
Управниот Совет: Трст

БОЛНИЦА
Бр. 1204
1928 год.
1.09.год.

МИНИСТАРСТВО НА ЗДРАВСТВОТО
Докторски лист од 10. маја 1928 год.

од 20. маја 1928 год. Бр. 1049 јеран-а је у ову болницу на лекување
Амалија Иванова, родена 10. маја 1908 год. у селу Долно-Село / Истрија
родена на 10. маја 1908 год. и живи у селу Долно-Село / Истрија
и мајка Ивана Драгановиќ, учителица и землјоп.
за 10. маја 1928 год. од 10. маја 1928 год.

С ТИМ ДА НЕ БОЛЕШКИЕ ТРОШКОВЕ ПЛАТИТИ својата мајка

Доктор-а је болова-ла 10 дена.
Детето је трошак 300 динара, према току или да плаќа.
1) на пат Трошак болнички дан 300
2) " " ученик илито 100
3) " " опрема 100
Свога динара: 300
Уплата или болнички пат рачун није платен

Да се земе зема од дома треба плаќање, постојат болнички Финансијској Управи
или државној управи, а од Управи и извршној плаќање плаќање.
Ако се плаќање услед сиромаштва не може да плати, онда мора се
плаќање трошак и плаќање, које мора бити трошак рачуна Г. Министарство Финансија
од 1914-1928 год. Лр. Бр. 10499 и рачуна Министарства Народни Здравља
од 1911-1921 год. Бр. 4800.

ПРИМЕЧА: Бол. сиромаштво болнички рачуна се она, која плаќају до 20 динара
погодниот трошак, илито трошак у ову суму и плати трошак и се болнички
20. тит. а и 20. 20-с тит. а. Бол. и плаќање и доплаќање и трошак
самат трошак

10-6-2-4

Опскара по II разреду
Пријемни (матични) број: 214/29г.
Одељење: Женско
Премештен на: 123

Болеснички лист
(НАДГЛАВНА ЦЕДУЛА)

Датум дојавка: 20-ог маја 1929 год.
Презиме и име: Продан Амалија
Година рођења: 1908г.
Вероисповест: римо-католич.
Надлежност: Св. Димит (Pietro) Истрија, Италија
Брачно стање (обителски статус): девојка
Звање или занимање: служавка
Болест (диагноза): Malaria chronic.

ОТПУШТЕН	Како?	излечен:	поболшан:	неизлечен:	умро:
	Када?	<u>20.5-1929г.</u>			

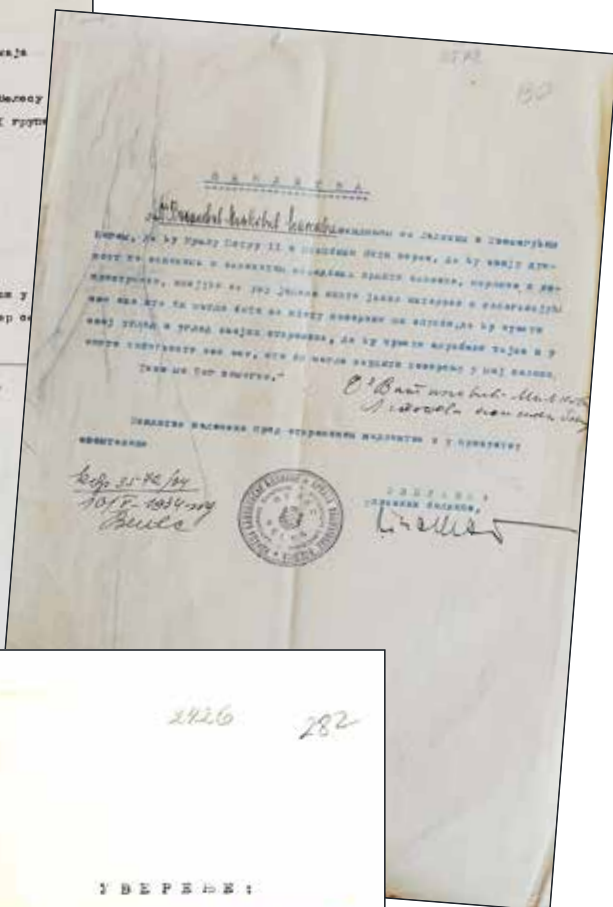
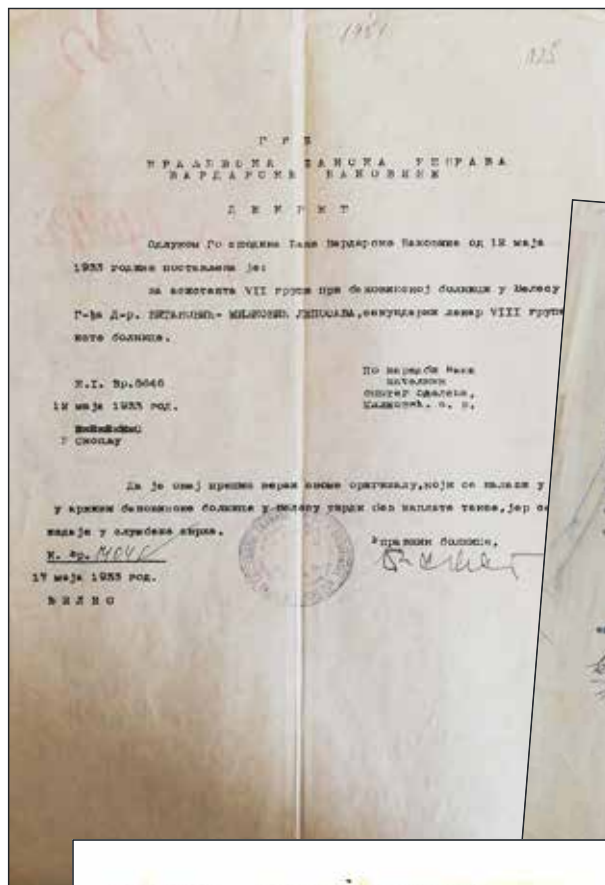
Примедба и потпис лекара: Др. Саво, с.р.
Глав. бол. (мат.) књижа: Др. Саво, с.р.
Опш. бол. (мат.) књижа: Др. Саво, с.р.
Проведено у: Др. Саво, с.р.
Ова је овај архива оригинал 123 оверира
Обр. 9. 1906.

Дел од болничкото
досие на Амалија
Ивана Продан,
лекувана во
болницата во
Велес, 1929 г.

[illegible][illegible]

164

Дел од работното досие на д-р
Лепосава Миљковиќ-Витановиќ,
вработена во болницата во Велес
1933 г.

Уверение на Миле Прица, за негово поставување како
болничар-дневничар во болницата во Велес, 9 јули 1934 г.

Јасмина Дамјановска¹

**РАБОТАТА НА АРХИВСКОТО СРЕДИШТЕ
ВО ТИТОВ ВЕЛЕС (1951 – 1953) – ИЗВЕШТАЈ НА ПРВИОТ
РАКОВОДИТЕЛ ПЕТАР СТОЈАНОВСКИ**

Abstract: Organized activity in Macedonia began with the establishment of the State Archives of the NRM in 1951. In the efforts to preserve and protect important historical-archival material, the Republic Archive Council in accordance with the then Ministry of Education and the Council of Education included nine cities where it approved the establishment of an archival center, including the city of Titov Veles.

The archive center functioned for about 3 years, led by the chief, high school professor Petar Stojanov, who from the very beginning set a specific goal - to develop the center into the City Archive. He succeeded in that, but the road was not easy for him at all, considering that in those years the foundations of archival activity were laid, the issues of spatial accommodation, the way of protection and collection of archival material, field research, staff, etc. were solved. Enthusiasm did not leave this man, so after three years of hard struggle it became realized.

Keywords: Archival centre, Petar Stojanovski, Titov Veles, State archives, archival service, documentation.

Меѓу првите државни институции неопходни за функционирање на целокупниот живот по 1944 г. во новоформираната македонска република во рамките на југословенската федерација се вбројува и Државната архива на НРМ со седиште во Скопје. По самото формирање, оваа институција со Републичкиот архивски совет во согласност со тогашното Министерство за просвета и Советот за просвета ги презедоа потребните мерки за што подобра организација на архивската служба на теренот на целата држава и максимална заштита од неодговорното уништување на архивските материјали.

Меѓу градовите кои тие ги одредија да бидат активно вклучени во заштитата на историско-архивскиот материјал се најде и Титов Велес². Со решение бр. 4090 од

¹ Д-р, советник во Одделението за публикување архивски материјал, ДАРСМ.

² По предлог на Владата на НРМ, а по желба на Окружниот и Градскиот народен одбор на град Велес, во знак на признание кон маршалот Јосип Броз Тито, според чл. 3 од Законот за изменување и

5 април 1951 г. на Министерството за просвета, наука и култура на НРМ, во градот се формира Архивско средиште при градскиот Народноослободителен одбор, основано од Градската општина во Титов Велес, со територијална надлежност на град и Околија Титов Велес, град и Околија Кавадарци и град и Околија Свети Николе, како орган на Државната архива на НРМ за пронаоѓање, сместување, запазување, попишување, опишување и подготовка за научна обработка на сите стари архиви и архивски материјали до ослободувањето 1944 г. од разните установи од секаков вид, организации, друштва, цркви, манастири, цамии, училишта, како и архивски материјали и документи, предмети и книги во приватна сопственост, сите ставени под заштита на државата со Законот за државните архиви на ФНРЈ и НРМ. Според овој Закон, ниту една институција не смеела да уништи, шкартира или продаде стара архива, со што овластен сопственик станува единствено Архивското средиште.

Раководната функција му била доверена на професорот по историја во Народната гимназија, Петар П. Стојановски³, кој како прв хонорарен раководител бил потврден со решение на министерот за просвета на НРМ бр. 5061 од 30 март 1951 г. Средиштето првобитно почнува да функционира како еден вид документациски центар на општината во кое работело само едно лице по два часа на ден во една работна просторија во зградата на Народниот фронт, каде што биле сместени Народниот музеј и други организации, во центарот на градот на ул. „Маршал Тито“ бр. 30.

Петар Стојановски од самиот почеток имал јасно поставена цел – прераснување на Архивското средиште во Градска архива. Со недоволен буџет, несоодветни простории, тој повеќе од две години работи на терен за пронаоѓање, откупување и депонирање на архивскиот материјал. До 1953 г. била извршена детална проверка на околу 50 села за стари архиви во Титоввелешката и Кавадаречката Околија, со негово лично одење на терен, за што потврдуваат деталните извештаи за секое посетено место и земени изјави од постарите лица за судбината на дотогаш создаваната историско-архивска документација⁴.

дополнување на решението за конституирањето на АСНОМ – Президиумот на Народното собрание на НРМ, на заседание од 10 октомври 1946 г. бил донесен Законот за преименување на името на градот Велес во Титов Велес. (Сл. весник на НРМ, бр. 31, год. II, 15 ноември 1946 г.). Името на градот Титов Велес било преименувано повторно во Велес на 14 септември 1996 г. со донесувањето на новиот Закон за територијална поделба на Република Македонија и одредување на единиците на локалната самоуправа.

³ Институт за национална историја, 50 години Институт за национална историја 1948 – 1998, Скопје, 1998, 210-212. Стојановски, Петар (Велес, 17. VI 1922 – Скопје, 8. X 1995) – историчар, научен советник во ИНИ. Како гимназијалец му пристапил на комунистичкото младинско движење и станал член на СКОЈ (1941). Бил учесник во НОАВМ (од 1944). По ослободувањето станал член на КПЈ (од 1945) и дипломирал на Филозофскиот факултет во Скопје (јуни 1950). Извесно време бил професор по историја во Велешката гимназија, го основал и го раководел тамошното Архивско средиште, подоцнежниот Историски архив на Велес. Се вработил како асистент во ИНИ (1956) и го проучувал минатото на Македонија во времето на Балканските и во Првата светска војна. Негови дела: „Петар Поп Арсов во Националнореволуционерното движење на македонскиот народ (1868 – 1919)“, Скопје, 1963; „Тројната поделба на Македонија“, Скопје, 1968; „Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912 – 1918)“, Скопје, 1969; „Македонија во политиката на големите сили во времето на Балканските војни 1912 – 1913 г.“, Скопје, 1979; „Велес и Велешко во Народноослободителната војна 1941 – 1945. Спомен-книга на загинатите борци во НОВ и жртвите на фашистичкиот терор од Велес и Велешко“, Титов Велес, 1985 (со коавтор).

⁴ Види прилог 1 (Извештаи од службените патувања на Петар Стојановски, раководител на Архивското средиште во Велес).

Но, во моментот кога се соочува со решението на Советот за просвета на НРМ, архивските средишта да се расформираат со образложение дека не ги дале очекуваните резултати, раководителот Петар Стојановски со доста обемен, но детален извештај ја презентира работата на Архивското средиште во Титов Велес, пратен до: Советот за просвета, наука и култура при Владата на НРМ, Скопје, Државната архива и Архивскиот совет на НРМ, Скопје, до Градскиот народен одбор – Совет за просвета, наука и култура, Титов Велес, кој го пренесува неговиот ентузијазам, максимални вложувања, но и дотогашни постигнувања, кои водат до тоа да бидат наградени со за него посакуваната трансформација - Градска самостојна архива.

Благодарејќи на таа негова упорност, дотогашните резултати станале дел од Градскиот архив Титов Велес формиран како самостојна институција со решението на Народниот одбор на Градската општина Титов Велес од 13 декември 1954 г., а на предлог на Советот за просвета и култура.

Извештајот ги содржи податоците од самото формирање на Архивското средиште во 1951 г., текот на функционирањето, работните простории, патот до доаѓањето до старите архиви и нивното сместување во средиштето, опремувањето и финансирањето.

Извештајот е оригинал, машинопис.

Народна Република Македонија

Градска архива

Бр. 4

16-III-1953 год.

Титов Велес

1. До Советот за просвета, наука и култура при Владата на НРМ
Скопје
2. До Државната архива и Архивскиот совет на НРМ
Скопје
3. До Градскиот народен одбор – Совет за просвета, наука и култура
Титов Велес

Предмет:

Извештај за работата и положбата на архивското средиште на Титов Велес од формирањето до денес, т.е. од 19 април 1951 г. до 16 март 1953 г.

Елаборат за преминување на Архивското средиште во Т. Велес во Градска архива – Т. Велес, во врска со писмото бр. 370 од 22.I.1953 г. на Советот за просвета, наука и култура на НРМ, односно писмото бр. 963 од 27.I.1953 г. на Советот за просвета, наука и култура при О.Н. Одбор во Т. Велес.

ДРАГИ ДРУГАРИ,

Во животот на нашата млада наука кој започна после Ослободувањето, се наметна како потреба решавањето на архивското прашање кај нас. Пропаѓањето на архивскиот материјал, а често и неговото неодговорно уништување даде повод да се превземат специјални мерки за неговото запазување и заштита. Сите мерки конечно сумирани најдоа најскладна и правна форма во Општиот закон за државните архиви на ФНРЈ, со кој ситиот историско-архивски материјал на нашата територија е ставен под специјална заштита на државата со цел запазување и заштита на сите архивски материјали од државно или приватно потекло итн.

I

1951 год.

Со решение бр. 4090 од 5 април 1951 г. на Институтот за просвета наука и култура формирано е Архивско средиште во Т. Велес, а со решение бр. 5061 од 30 март 1951 г. на Министерот за просвета, наука и култура назначен е раководител на Архивското средиште со 1000 дин. месечен хонорар, професорот по историја во полната гимназија во Титов Велес Петар П. Стојановски.

Решението за назначување, раководителот го доби на 19 април 1951 г. и истиот ден се јави на должност во Поверенството за просвета на ГН Одбор. Одако се запозна со сите писма, решења и напаствија од Министерството и државната архива, испратени во врска со формирањето на Архивското средиште, веднага направи кусо писмено изложение – барање – за првите потреби на Архивското средиште.

Во изложението бараше акредитив од 50.000 динари, просторија за канцеларија, најнужни канцелариски потреби за прво време, исто и некои инвентарни предмети за прво време како: биро, ормани, сталажи за сместување на архивалиите и др. Проекто-буџетот – изложението лично му беше предадено на повереникот за просвета при ГН Одбор сметајќи да тоа барање набрзо ќе се одобри како би Архивското средиште што поскоро започнало со работа. Но се докрајчи м. април, помина цел м. мај и јуни а од барањето ништо не стана.

Повереникот просто-напросто изложението на раководителот на Архивското средиште го ставил во џеб и за сето време не го изнел пред Извршниот одбор на ГН Одбор, изговарајќи се како Извршниот одбор немал заседание како тоа било лесно и ќе се решило брзо, да не се брине / раководителот на Архивското средиште / и т.н., и т.н. Потова барањето на раководителот на Архивското средиште минало во џебот на референтот за општо просветување на поверенството за просвета, бидејќи во меѓувреме повереникот користел годишен одмор, и најпосле на крајот на м. јуни излежението барање / преку самиот раководител на Архивското средиште / некако се нашло во рацете на повереникот за финансии кој во почетокот на м. јули го изнел пред Извршниот одбор на ГНО и за функционирање на Архивското средиште се одобрил акредитив од 30.000 динари. Во ова меѓувреме раководителот на Арх. средиште,

повеќе пати преку повереникот за просвета, референтот за општо просветување и повереникот за финансии, лично барал да поскоро се разгледа барањето, а исто и лично го питал председателот на ГНО за бараните работи, а тој одговорил да дотогаш никој ништо не барал за Архивското средиште, иако извршниот одбор до тогаш /м. јуни/ заседавал неколку пати, и председателот нагласил да това барање може лесно да се реши и одобри влегувајќи само во записник на заседанието на Извршниот одбор. Во ова меѓувреме /м. јуни/ раководителот на Архивското средиште издејствувал самоиницијативно од повереникот на комунални работи канцеларија / во зградата на ГНО - 3 м. долга и 1 ипол м. широка/ и едно биро за Арх. средиште. Друг инвентар Арх. средиште не доби а некој архивски материјали до тогаш прибрани, беја сместени на подот од канцеларијата. Акредитивот од 30.000 дин. беше одобрен на 14 јули но фактички можеше да се користи подоцна поради некој пречки со Н. Банка.

Со оглед да во решението за формирање на Арх. средиште беше определена и неговата територија во која влегуваа и Кавадарската и св. Николска околија и во дотичните околии требаше да се назначи т.н. архивски повереник, исто и при ГНО и ОНО во Т. Велес на 14 јули 1951 г. беше испратено опширно писмо во ОНО-Кавадарци и св. Николе со подробни напаствија за прибирање и заштита на архивите т.е. за работата на архивските повереници во тие места /прашањето со архивските повереници при ОНО /ГНО/ ни до ден денес не е решено, едно, поради това што во това време Државната архива во Скопје не беше согласна да истите бидат вонредно хонорарни ами беше затоа да истите бидат редовни службеници во ОНО /ГНО/ а узгредно да ја вршат и архивската работа, друго, што и самите одбори не можеа или просто не сакаа да ангажираат службеник кој да биде и архивски повереник по проста причина што не ги свакаа правилно архивските проблеми. На испратените писма и подоцна ургенции до Кавадарци и св. Николе ни до ден денес нема никаков одговор.

При одење на терен на раководителот на Арх. средиште во Кавадарци објаснето му е на подпредседателот на ОНО и секретарот на ГНО за повереник и архивски проблеми. Тие ветуваа дека ќе превземат мерки но до денес не е ништо сторено. Истото го потврдил и председателот на ОНО /Кавадарци/ во лично среќавање со раководителот на Арх. средиште да дотогаш тој воопшто ништо не знаел за таа работа т.е не бил известен од подпредседателот.

Раководителот на Арх. средиште има неколку пати барано од председателот на ГНО-Т. Велес и повереникот на просвета на ОНО да се назначат архивски повереници, дури на председателот на ГНО му е лично говорено и оставен записник за архивски повереник и други потреби на Средиштето од др. Тодор Талевски службеник во Државната архива во Скопје. ОНО и во Т. Велес не се назначија повереници.

Летото како што е нагласено и порано раководителот на Арх. средиште беше на терен во Кавадарци за организирање работата околу прибирање и заштита на архивски материјали. Во ОНО и ГНО во Кавадарци му било ветувано но и останало само ветување. Раководителот на А.С. беше на терен и во манастирот св. Богородица во Согле од каде прибра извесни архивски материјали од времето на

стара Југославија и бугарската окупација. Почесто одење на терен не беше можно поради пречки во финансирањето и формалностите околу исплатувањето. Секогаш требаше да се патува на лични разноски а исплатувањето стануваше поподоцна. Аванс не можеше да се добива никогаш. Последните два месеци од 1951 г. како пречка во работата се појави и блокирањето на резервите на буџетот на ГНО а со тоа и акредитивот на Арх. средиште, така да не можеше да се врши некаква работа сврзана со парични издатоци, ами само обични проверки и евиденција на стари архиви на разни места или пак ангажирање на ученици од гимназијата да пренесуваат стари архиви /кое не беше баш многу згодно/ и т.н. и т.н. Нередовноста се огледуваше и во исплаќањето на хонорарот на раководителот на Арх. средиште, пр.: за април, мај, јуни и јули беше исплатен дури во јули и тоа со големи пречки од страна на референтот општо просветување кој тврдеше да раководителот на Арх. средиште не можел да земе хонорар за изминатите месеци бидејќи немало никаква работа вршена, немало буџет и т.н. како да самото организирање на Арх. средиште не никаква работа. Исто така и последните месеци од 1951 г. не беше на време исплатен хонорарот на раководителот на Арх. средиште.

Од гореизложеното се наметнува заклучок да Арх. средиште во Т. Велес во последните месеци на 1951 г. работеше при извонредно тешки услови по однос на финансирањето, смештајни простории и други материјални потреби кои ни во минимум не му беа дадени а за подвлекување е и тоа што надлежните одговорни фактори од Народната власт имаа малку или поточно речено немаа никакво разбирање ни загриженост и затоа раководителот на Арх. средиште беше оставен сам на себе си да се бори дури и таму кај што треба во прв ред да има разбирање и помошт, и затоа резултатите од работата на теренот на ова Арх. средиште се мали а негде и никакви.

Довде изложеното може да се смета уедно и како прва фаза т.е. кризата во животот на Арх. средиште.

Во текот на овие осум /8/месеци од 1951 г. во Архивското средиште се постигнати следните резултати:

1. Собрани се и присредени и глобално пописани остатоците од Општинската архива од стара Југославија /сместени во канцеларијата на подот на Арх. средиште, бидејќи немаше ни ормани ни сталажи/. Истите архивски материјали беа по разни подруми и тавани на културниот дом и поверенството за просвета, зафрлени од комисијата која ја шкартирала општинската архива во 1950 г. од која огромниот дел бил испратен во ф-ка за мукава – Скопје. Поголемиот дел од записнички оставена архива од шкартирањето во 1950 г. е предадена на чување на архиварот на ГНО – под евиденција на ова Арх. средиште.

2. Собрани се и присредени сите остатоци од архивата на општинското управление од бугарската окупација, сместени на подот на канцеларијата на Архивското средиште.

3. Собрана е и прибрана во Арх. средиште /на подот/ добар дел од архивата на Школскиот одбор во стара Југославија.

4. Во околинскиот народен суд беше прегледана архивата т.е. дел од неа од стара Југославија и бугарската окупација која беше расфрлена по подот во

хаотична состојба во една собичка под уличното рамниште, изложена на прашина, влага, инсекти и служеше на служителите за завивки, палење печките и др., и кај председателот на Судот беше интервенирано да истата се присреди, поврзе во папки и подреди барем до зидовите, за да не се гази на подот. Истиот това го прими со подсмев и одговори: „Ајде бе, кому му е нужна таа работа“ и дека това не било можно да се среди и т.н. /Истиот е свршен правник/. Неколку пати беше прегледано по това дали е средена но архивата стоеше и понатаму во хаотична состојба. Раководителот на Средиштето неколку пати решаваше да ја пресели архивата од Судот во својата канцеларија но затоа требеја технички услови. Извесен дел се пренесе со помошт на ученици од гимназијата. Од ова може да се констатира да нашете установи слабо се грижат за старите архиви.

5. Беше откриен и расфрлен на неколку места дел од архивата на Пореската управа и Даночното управление од стара Југославија и бугарската окупација сега се во Околинското и Градското поверенство за финансии.

6. После прилично долго трагање се утврди фактот да целата архива на маслодајната ф-ка /бивша Органциева компанија/ во 1948 г. е испратена во „Отпад“ во Скопје како стара хартија од неколку тони.

7. Трагајќи за архивата на ф-ката Органциев беше откриена и прибрана во Средиштето стара архива од ф-ка за масло Настев и ко – во износ од 40-50 кгр.

8. Беше прегледана и предадена на чување на старешнината на црквата св. Пантелејмон во Т. Велес дел од старата архива на црквата од турско, стара Југославија и бугарската окупација – околу 100 кгр. Ставена прибрана во Арх. средиште.

9. Од манастирот св. Богородица во С. Согле /Т. Велешко/ беше прибрана во средиштето дел од архивата на стара Југославија и бугарската окупација. Истата во манастирот пропаѓаше.

10. Во средувањето на веќе прибраните материјали во Средиштето глобално се пописани сите материјали.

11. За новата буџетска година 1952 г. беше предложен буџет од 204.000 дин. За работа на Арх. средиште со самостално режирање, предвидувајќи уште едно техничко-режиско лице во Арх. средиште.

Дејноста на раководителот се смета овде, беше усмерена кон това да Архивското средиште прерасна во ГРАДСКА АРХИВА сметаме да кон това перспективно можеше да се настојува како се гледа од неговото залагање за простории /во кој однос не му излезе во пресрет, финансии, каде имаше големи тешкотии/, концентрација на архивски материјали во Архивското средиште, кои би послужиле како материјална основа т.е. архивски фонд за една Градска архива.

Со таква перспектива се навлезе и во 1952 г.

II

1952 г.

Работата на Архивското средиште во ова година воглавно започна базирајќи

се на заклучоците од советувањето на раководителите на Архивските средишта во НРМ од 20.X.1951 г. во Скопје од кои како основно беше: пронајдување, откупување, депонирање и обезбедување на архивски материјали. За која цел се постави пред надлежните органи на Народната власт да обезбедат нужни простории и финансиски средства. Прашањето за простории во 1952 г. се влечеше цели 10 месеци, т.е. до м. ноември и затоа прибирањето на архивски материјали беше многу отежано бидејќи истите не можаа да се приберат во канцеларијата на Арх. средиште, ами остануваа загрозени по разни тавани, подруми и сл.

Бараниот буџет за 1952 г. од 204.000 дин. беше одобрен дури на 27 март и това во износ од 109.000 дин. Ова закаснување и намалување беше мотивирано да Арх. средиште било нова установа. Поради ова причина режирањето и финансирањето за откупување, депонирање и обезбедување на архивски материјали беше наполно спречено во I квартал од 1952 г. Извесни парични разноси кои се наложија беа исплатени од лични пари на раководителот на Арх. средиште кои во овие три месеци не го добиваше ни својот хонорар. Во овој период е извршена и преплатата на списанието „Архивист“ но за жалост Средиштето во 1952 г. не доби ни еден број. Располага само со 3 броја од 1951 г.

Во месец јануар беше испратено писмено барање до Советот за просвета на НРМ да раководителот на Арх. средиште, како професор во гимназијата, биде ослободен од часови во сабота со това што истите можеа да се префрлат во други денови во седмицата. Советот за просвета на НРМ а и директорот на гимназијата се согласија и раководителот на Арх. средиште беше ослободен од часови во сабота за да може да работи уште повеќе на архивските проблеми т.е. одење на терен, пронајдување, средување, откуп на архиви и др. На крајот на м. јануар раководителот на Арх. средиште одржа предавање пред сите учители на околиската учителска конференција во Т. Велес за значењето на историско-архивските материјали, нивната заштита и прибирање, со апел кон учителите да тие допринесат по селата на откривање и заштитата на архивски материјали.

Како што се нагласи и погоре финансирањето беше отежано поради закаснување на одобрувањето на буџетот за 1952 г., а уште повеќе и што Арх. средиште немаше свој режисер, поради кое одговорните другари во ГНО решија /а истото беше сугерирано и од другарот Димче Мире – директор на Државната архива во Скопје/ да режиско финансиските работи ги врши режисерот на Народниот музеј, кое пак не беше правилно примено од другарите во Н. Музеј – го сванаа како натурено. Тешкотиите продолжија и во текот на II и III квартал бидејќи и самиот Музеј немаше често т.е. остануваше повремено без режисер кое пречеше и на Арх. средиште, а истото и буџетот на Арх. средиште во рамките на буџетот на ГНО беше блокиран на неколку пати, кога 10, кога 15 а кога и 20 дена, кога пак како нагласив режисерот на музејот воопшто го немаше или отсаствуваше како и управникот /на Музејот/ за потпис, кога банката и това станало од тромесечје на тромесечје од 25 во месецот до 5 во идниот месец не исплатуваше и т.н. и т.н. Оваква положба траеше се до ноември 1952 г.

Од 1 јули 1952 г. за олеснување на режиско-финансиската работа Арх. средиште стана позиција бр. 6 во рамките на буџетот на Музејот – но само за

режиско-финансиски услуги инаку со наполно самостално раководење. Во тој однос треба да се напомене да имаше и извесни недоразуменија од управата на Музејот кон Арх. средиште, подобро речено, командувачки однос / не е место овде да се подвлечат и некој други работи/. За ова следувахе и писмена интервенција од Државната архива под бр. 395 од 15.IX.1952 г., за разграничување на компетенциите меѓу музејот и Арх. средиште. Во ова писмо е подвелечно да Арх. средишта со времето треба да прераснат во самостални Градски архиви.

Во текот на 1952 г. сумата од 109.000 дин. за Арх. средиште беше сета потрошена, за набавка на канцелариски материјал, и општо обзаведување на Арх. средиште со инвентар, одење на терен, хонорари за раководителот, откуп на стари архиви, превоз и пренос и др. Потрошено е вкупно 85.900 дин. за Арх. средиште а 23.100 земени за сушата /без знаење дури на раководителот на Арх. средиште бидејќи со буџетот раководеше управникот на музејот/.

Ете под такви административно-управни и финансиски материјали и просторни условија работеше Арх. средиште во 1952 г.

Сепак и поред горните тешкотии, 1952 година за Архивското средиште значи полна стабилизација и создавање на материјална основа за прераснување во наполно самостална буџетска установа ГРАДСКА АРХИВА во Т. Велес, кое беше стална тенденција и непоколебима желба на раководителот на Архивското средиште, професорот Петар П. Стојановски. За да се потврди горново ќе говорат следните резултати и положбата во Архивското средиште сега:

1. Раководителот на Архивското средиште направи проверка на стари архиви одејќи на терен во следните села:

На 12 и 13 април 1952 г. во с. Градско: Сета сета стара општинска архива изгорена од србите 1941 г. и германците 1944 г., с. Д. Чичево: Општинската архива изгорена 1941 г. и 1944 г. од партизаните. Запазени се само 36 регистри за родени, венчани и умрени и се чуваат во ИКО. Во селската црква се запазени некои книги од финансиското послување и списанија – дадени се на клисарот на чување. Во училиштето записнички од учителот се чуваат три стари црквени книги. Постојат индикации да има архива и книги во манастирот с. Архангел но истиот беше заклучен и немаше човек да отвори. Следува проверка во манастирот, с. Г. Чичево – нема никакви архиви – било под Д. Чичево. С. Водоврати – Архивата однесена во Д. Чичево и таму пропаднала, с. Свеќани – немаат архива однесена во окупацијата во с. Згрополци – има индикации да има останати делови од истата, с. Грнчиште – старата општинска архива однесена во Згрополци. Во школото на Грнчиште запазен еден дневник од 1919 г. и некои архивалии – предадени на учителот Вукашин Михајловски на чување.

На 3 и 4 мај 1952 г. во с.с. Башино село: архивата е уништена во Отовичката општина во црквата има некој стари црквени книги. Изгледа да постоји школска архива во школото но учителот беше отсутен и затоа не можеше да се провери. Новачани: архивата е уништена во Отовица, Сојаклари: општинската и архивата на жандармериската станица се уништени 1941 г. – школската архива не е проверена бидејќи отсастуваше учителот. ОТОВИЦА: централна општина – архивата е уништена 1941 г. и 1944 од партизаните.

На 24 и 25 јуни 1952 г. во с.с.: РАШТАНИ – сета стара архива изгорена од III македонска бригада 1944 г. – останале само некои печати, прибрани и изгорени од О.В.Р. во Т. Велес, има и 14 матични книги – се чуваат од матичарот. СЛИВНИК – архивата уништена во Раштани. БАЊИЦА – архивата од I световна војна уништена во 1918 г. а покаснешната 1944 г. во Раштани. ГОРНО ОРИЗАРИ – архивата уништена во Фојница од партизаните 1943 г. и Раштани 1944 г. НОВО СЕЛО – архивата уништена во Згрополци. ГОРНО И ДОЛНО КАРАСЛАРИ – архивата уништена во Згрополци. КОЧИЛАРИ – архивата уништена од германците а се запазени само 15 матични книги при матичарот. НОГАЕВЦИ: архивата уништена во Кочилари и Згрополци. За ЗГРОПОЛЦИ како средишна општина има контрадикторни сведенија: по едни, сета архива уништена, а по други: разнесена на разни страни. Во секој случај постојат индикации – следува детаљна проверка.

Од 11 до 16 август 1952 г. с.с.: Фојница – сета стара архива уништена од партизаните 1943 г. со архивите на Крајници, Оризари и др. села. КРАЈНИЦИ: - архивата уништена во Фојница од партизаните. Се мисли да има дел од школската архива кај Милан Бошковски но истиот е во затвор и не можеме да се провери. ПОДЛЕС – Архивата е изгорена со Кичевската 1944 г. КРУШЕВИЦА /кавадарска околија/. Во селото немало никогаш архива бидејќи немало општина – било имот на Др. Милан Стојадиновиќ. РОСОМАН /кавадарска околија/ – архивата е уништена во Градско – при матичарот се чуваат 9 матични книги и еден регистер на населението од 4 села од стара Југославија. С. СИРКОВО – /кавадарска околија/ – архивата е уништена во Градско. МАНАСТИРЕЦ /кавадарска околија/ – немало никогаш одбор и немало архива. Исто важи и за ТРСТЕНИК и КАМЕН ДОЛ / кав. околија/. МРЗЕН ОРАОВЕЦ – /кав. Околија/ – архивата однесена во Дреново, архивата од жандармериската станица ја изгореле самите цандари 1941 г. а школската партизаните 1944 г. ДЕКРИШТЕ – /кавадарска околија/ немало одбори – архивата пропаднала во Дреново. ДРЕНОВО /кавадарска околија/ СЕТА ОПШТИНСКА АРХИВА – и од некој соседни села – е изгорена во 1944 г. од партизаните. ВОЗАРЦИ – архивата пропаднала во Дреново и Шивец –. КАВАДАРЦИ: На состанокот меѓу раководителот на Арх. средиште председателот на ОНО и председателот на советот за просвета беше утврдено да во најскоро време се назначи лице /архивски повереник/ кое ќе работи на прибирање сведенија и заштита на стари архиви на сета територија на кавадарската околија. Другарите председатели се обврзаја да такво лице веднаш ќе назначат и ќе го поврзат со Арх. средиште во Т. Велес, како би тој архивски повереник понатаму работел под напатствија на Арх. средиште. Како што беше нагласено и порано и писмено и усмено на теренот и со писмени ургенции а сега повторно лично со председателите на ОНО и советот за просвета се заостри прашањето за архивските проблеми во кавадарската околија но и покрај ветувањата ни до ден денес не е ништо сторено. с. МАРЕНА – архивата му е во Кавадарци. НЕГОТИНО: На состанокот со секретарот на Општинскиот Н. Одбор се утврди да Одборот преземе мерки за прибирање сведенија за старите архиви во Неготино / кои сигурно ги има/ и што поскоро да испрати извештај до Арх. средишта. Но ни до ден денес нема никаков извештај во Арх. средиште од Неготино. с. КРИВОЛАК – /кавадарска околија/ старата општинска и жандармериска станична архива изгорена 1941 г. с.с. КУРИТЕ И ПАЛИКУРА /кавадарска околија/ - архивите пропаднале во Криволак и Градско.

На 7 и 8 септември 1952 г. с.с. РУДНИК /Т.велешка околија/ целата архива од општинскиот одбор во 1942 г. пренесена во Отовица каде и пропаднала. ЛАГУНЦИ – архивата пропаднала во Отовица. ИВАНКОВЦИ – Сета архива на Средишната општина, цамијата и школото и на канцеларијата на „Храноизнос“ е изгорена од германците 1941 и партизаните 1944 г. с.с. МАМУТЧИЛАР, КУМАРИНО и ЧАЛОШОВО /т.велешка околија/ сите архиви пропаднале во Сојаклари и Отовица.

На 20 и 21 септември 1952 г. с.с. ТИМЈАНИК /кавадарска околија/ – архивата пренесена во 1936 г. во Неготино. с. ДОЛНИ ДИСАН: општинска архива пренесена во Тремник каде изгорела 1943 г. Школската и цамиската архива и на „Потрошачка задруга“ од стара Југославија се разнесени. с. ТРЕМНИК – архивата пренесена во с. Прждево и со Дисанската изгорена. с. ПРЖДЕВО /кав. околија/ сета архива од соседните села разнесена и изгорена – исто и архивата од цандармериската станица – Се пазат само две матични книги. Имало останати книги од првоборецот од това село през НОВ Благој Јанушев но истите ги зел Петар Демирски од Неготино. Во училиштето „Благој Јанушев“ се пазат: 2 главни книги, 6 дневника, 3 подврза службени акти, 2 распределенија на материјалот, 1 таблица од годишниот отчетен во 1942 г. 1 книга за подлежашти ученици 1941 г. 1 школски печат од стара Југославија – прибран во Арх. средиште, сите овие работи се пазат од учителот. с. БЕСЕВИЦА: /кав. околија/ – општинската архива однесена во 1929 г. во Демир Капија. Цамиските и школските книги изгорени од партизаните. с. ЧИФЛИК: архивата во Демир Капија. ДЕМИР КАПИЈА: Во отсуство на одборниците /биле на панаѓур во Неготино/ во општинскиот одбор на таванот беше откриена голема количина – околу 500 кгр. – стара архива /од стара Југославија, бугарската окупација и од првите години на Ослободувањето/ во полн хаос и покриена со ѓубре и прашина, растурена по целиот таван. Во мометот во Д. Капија не можеше да се најде погодно лице да се задолжи со архивата да ја среди – службено лице и немаше тука – затоа со писмо бр. 11386 од 10.X.1952 г. се задолжи Општинскиот одбор во Демир Капија да до 25. X.1952 г. ја среди и макар грубо ја подврзе во пакети сета архива и затвори во удобна просторија или ормани или сталажи и под клуч да ја пази, а за се сторено писмено да го извести Архивското средиште. Но за жалост ни до ден денес нема никакво известие од Д. Капија. Следува во најскоро време лична проверка.

При одење на терен и барање стари архиви, сведенија се зимаа од месните власти, учители, свештеници, оци, и стари луѓе а како најверодостојни важеа изјавите на бивши кметови, председатели, одборници, бирници, писари, деловоѓи и др. лица кои биле во органите на власта во стара Југославија и бугарската окупација.

Од овие проверки на теренот на дел од Т. Велешката и Кавадарската Околија може да се констатира да теренот е воглавно празен со архивски материјали освен извесни места со матични книги, школски архиви и Демир Капија, Неготино и Кавадарци каде со сигурност постојат големи количини стари архиви и документи. Со ова проверка на означениот терен а и во иднина на преостанатиот дел од т. велешка и кавадарска околии, кои треба да се испитаа се циљаше и ќе се циља што поскоро да се евидентира материјалот таму каде што му прети најголема

опасност т.е. по селата и побрзо да се заштити преостанатиот материјал. Или со ова проверка се циљаше да се утврди постоеќата положба на теренот со архивалиите. Како една од првите задачи останува да се проверат сите непроверени до сега села од Т. велешката и кавадарска околија. Поголемиот дел од св. Николската околија припадна на Штип а неколку села на т. велешката околија. Како хитна задача на ова Средиште му се налага да со прераснувањето во Градска архива, веднаш ги прибере во своето депо сите оние макар и мали остатоци од архиви од терен на овие 50 села досега проверени.

2. Работата на Архивското средиште т.е. на раководителот на самиот гр. Т. Велес се одвиваше во меѓувремието кога не одеше на терен по околиците како следува: а / на два пати – нешто со кола – нешто со ученици од гимназијата – нешто со амали се пренесе половината судска архива во канцеларијата на Архивското средиште а другата половина во новите простории на Арх. средиште, кои се добија во средината на м. ноември. Ова архива целосно изнесува 500-600 кгр. Потова беше спречено уништувањето на сета комплетирана болничка архива која била накило продадена во „Отпад“. Истата во износ од 1000 кгр. сега е сместена во депото на Арх. средиште. Во „Отпад“ истата била растурена и грубо балирана та сега е нужно внимателно расчистување и средување. А от кога од ноември месец Арх. средиште доби поголеми и поудобни три /3/ простории со една нузпросторија се прибраа во Средиштето откупените приватни архиви од сем. Милеви /старо трговско семејство/ која изнесува неколку десетини тевтери, лична и трговска кореспонденција и др. материјали. Исто се прибра архивата од Хаџи-Ничови од неколку десетини трговски тевтери /извесен дел се уште во нивната куќа/ и голем број писма и др. материјали. Исто така се прибрани приличен број стари најразлични книги главно од 19 в., поединачни трговски тевтери и турски документи од разни стари трговски семејства од Велес. Сето ова ќе се прикаже во подеталниот опис на фондовите на Арх. средиште во моментот на пишувањето на овој извештај. Во Средиштето през ова време има евидентирано, преку посети дома или допир на улица или во Средиштето неколку /преку 20/ стари трговски фамилии или учени луѓе каде постојат трагови за стари книги. Во иднина сите тие ќе бидат проверени детално. Исто така е вршено испитување за бивши установи, организации и претпријатија од бившите режими и на секаде е евидентирана постоеќата положба на архивалиите на тие установи. Во деталниот извештај подоцна ќе се види со какви се архивалии располага градот. Овде треба да се подвлече да сето испитување, пренос на поситни работи, дигање и редување на архиви и инвентар, т.е. сета техничка работа ја вршеш сам, раководителот на Арх средиште бидејќи не можеше да има хонорарно техничко лице до сега за сите технички манипулации околу преносот и средувањето само извесна платена амалска услуга кога употребуваше за по обемни технички работи.

3. Паралелно со ова работа до сега, се одвиваше и настојувањето да Архив. Средиште се снабди со нужниот инвентар и простории. За горните цели покрај бирото за работа през летото се прибра еден стар орман /доста неудобен/ во просторијата на Арх. средиште и во него се смести дел од судската архива. Иститот орман стоеше подолго време празен во ходникот на ГНО и како неупотребен раководителот на Арх средиште во прибра во Средиштето. Исто така се прибра и една сталажа. Од редовниот буџет на Арх. средиште се купија две шемизеиња

но истите стоеја 4 /четири/ месеци во магацинот на претпријатието „Робна кука“ бидејќи немапе каде да се сместат во Арх. средиште. Од својот буџет Арх. средиште изработи /порачка/ 5 /пет/ сталажи за архиви кои исто така 2 месеци стоеја во магацинот на претпријатието што ги изработи, а кога таму веќе не можеа да останат беа пренесени во домот на раководителот на Арх. средиште каде стоеја уште 1 месец се до добивањето на новите простории за Арх. средиште каде и сталажите се пренесоа.

Со добивањето на новите простории сместувачкиот инвентар за архивалиите се зголеми со тоа што се добија три мали шкафчиња за помали архивски материјали /главно за приватни архиви/ од бившиот гимназиски музеј чии раководител беше раководителот на Арх. средиште проф. Петар Стојановски. От таму се доби и еден поголем шкаф со долапи и фијоки. На таванот на зградата каде се навоѓа сега Арх. средиште, се најде едно мало масиче со долап /полу биро/ на кое не се најде сопственик/ доста расклапано – но ќе послужи уште/ и затоа тоа се прибра во средиштето. Од училиштето „Кирил и Методиј“ се доби еден орман добар, за сместување на стари архиви. Од редовниот буџет на Архивското средиште за 1953 г. е купен многу удобен орман за сместување на стари архивалии. Од свој буџет Арх. средиште досега има купено околу 50 регистратори /кутии/ за чување на архивски материјали од поедини фондови. Направените 5 сталажи се нарочно прилагодени за регистраторите /кутии/. Средиштето се снабди и со три удобни сандака за пренос на архиви. Средиштето доби на услуга и едно полубиро /маса/ од Градски Народен Фронт. Архивското средиште доби ветување дека ќе добије уште ормани и сталажи од некој претпријатија и установи а за што е најважно во буџетот за 1953 г. има предвидено прилична сума за набавки и одржување на инвентарот /55.000/. Уште Средиштето располага и со три стола за седење и печка за отопление, целокупен прибор за одржување на хигијената и чистотата и т.н.

По прашањето за простории се водеше непрекината и интензивна „борба“ со станбената комисија која најпосле заврши што Арх. средиште доби простории во зградата на Народниот Фронт и тоа благодарение на Подпредседателот на ГНО др. Благој Велцев и некој одговорни другари од Сојузот на борците кои наполно ги разбраа тешкотиите на Арх. средиште. И така во м. ноември 1952 г. Арх. средиште го започна концентричното „Големо преселување“ од најразлични места, пренесувајќи: архиви, канцелариски и инвентарен материјал од старата канцеларија, од магацинот на „Робна кука“, од домот на раководителот на Арх. средиште, втората половина на судската архива од судот, болничката архива од „Отпад“ и т.н. и т.н. Пренесувањето и средувањето во новите простории заврши негде во декембар 1952 г. со кое пак може да се смета да заврши II фаза од животот на Арх. средиште т.е. фазата на стабилизација и создавање на материјалната содржина и основа на замислуваната до тогаш ГРАДСКА АРХИВА. Во сиот овој процес се разбира, не можеше да се мисли на некое стручно или научно обработување: инвентарирање, регистратура и сл. на веќе прибраните и заштитени архиви затоа што овој процес во 1951 и 1952 г. е главно технички процес на формирање на Архивското средиште /објективните условија не позволяваа инаку/. Како прва фаза од животот на ГРАДСКАТА АРХИВА во Т. Велес за која веќе постојат објективни и субјективни материјални услови кое се гледа од следното резиме:

I – ПРОСТОРИИ

Архивското средиште е сместено во 3/три/простории и 1/една/нузпросторија, од кои: а) 1 голема соба, 6 м. долга, 3 и 80 см. широка и 3 и 10 см. висока, со голем дупли прозорец на исток, и дупла врата за набалкон. Ова просторија е сврзана со нузпросторијата со другата просторија – 1 соба: 3 и 70 см. долга и 2 и 40 с. широка и 3 и 10 см. висока, со голем дупли прозорец на исток. Истата моментално е депо за несредени архиви. 1 /една/ таванска просторија околу 12 м. долга, 6 м. средно широка и 2 м. висока. Истата служи како општ склад на Средиштето и со извесна минимална адаптација може да служи како депо за архиви. Во првата и најголема просторија моментално се сите средени /глобално/ архиви и истата служи за канцеларија и секојдневна работа на Средиштето. Сите овие простории се навоѓаат во зградата на Народниот Фронт /на II кат/. Зградата е своина на Народниот фронт и модерно и солидно изградена. Во помалата просторија има и водовод. Просториите секој месец редовно и детаљно се чистат. Пред главните простории има широко – удобно – претсобије кое во иднина може да се употреби за сместување на заклучени ормани со архивалии.

Ургирано е во Станбената комисија за добивање во иднина на една погодна поголема просторија за депо на Градската архива.

II – ИНВЕНТАР

Архивското средиште моментално располага со следниот инвентар:

1. Едно канцелариско биро
2. Три стола за седење.
3. Пет специјално изработени сталажи за архиви.
4. Две нови шемизеиња за сместување на поважни документи – обезбедени со клучеви.
5. Три мали шкафчиња – обезбедени со клучеви за помали приватни архиви.
6. Еден голем орман за сместување стари книги.
7. Еден среден шкаф.
8. Два големи ормани со клучеви.
9. Една /осредена/ сталажа.
10. Едно /полубиро/ за писаќа машина.
11. Едно /полубиро/ за работа на средување на архиви /позајмено од Народниот фронт.
12. Една печка за отопление.
13. Три удобни сандака за транспорт на стари архиви.
14. Целокупен прибор за одржување на чистотата.

15. Педесет кутии регистратори за архивалии.
16. Сиот нужен канцелариски и архивски, инвентарен и потрошен материјал.
17. Две урамени слики на др. Тито и Лазо
18. Еден работен мантил.

Од овој кус инвентарен преглед се гледа да Архивското средиште со прибирање на инвентарни предмети се развиваше до сега со перспектива да прерасне во Градска архива кое беше и стална тенденција на раководителот на Архивското средиште.

III – АРХИВСКИ ФОНДОВИ

Архивските фондови со кои моментално располага Архивското средиште се следните:

1. Општинската архива од Стара Југославија и бугарската окупација – сета евидентирана со записници по архивски единици – добро средена и сместена: поголемиот дел во сегашната архива на Градската општина и записнички се чува од архиварот, и помалиот дел се пази во просториите на Арх. средиште. Сета изнесува околу 500 кгр.

2. Архивата /делимично/ од Школскиот одбор од стара Југославија – 1 пакет се чува во Арх. средиште.

3. Архивата од Околискиот суд од стара Југославија и бугарската окупација во износ од 500-600 кгр. – Сместена во депото на Арх. средиште.

4. Архивата од Даночната управа /делови/ од ст. Југославија и бугарската окупација – се чува во Околискиот и Градскиот совет за финансии.

6. Болничката архива – од стара Југославија и бугарската окупација /1 тон/ 1000 кгр./ се чува во депото на Арх. средиште.

7. Архивата /делимично/ на црквата св. Пантелејмон/ од турско, стара Југославија и бугарската окупација/ – сега се навоѓа прибрана во депото на арх. средиште.

8. Еден трговски тевтер /19 в./ од Весови /богати трговци/ се чува во Арх. средиште.

9. Трговската архива од сем. Милеви: околу 50 трговски тевтери, разни сметки и документи од 19 и поч. 20 в. – се чува во Арх. средиште – Истата е откупена за 7000 дин.

10. Трговска и часна кореспонденција /околу 10 тевтери/, голем број приватни и трговски писма од Хаџи-Ничови се чуваат во Арх. Средиште – и евидентирава преку 100 кгр. Архива се навоѓа уште дома кај Хаџи-Ничови.

11. Архивата од манастирот св. Богородица во Согле – околу 15 кгр. Од стара Југославија и бугарската окупација се чува во Арх. средиште.

12. Околу 250 листа турски документи од 19 и поч. 20 в. Од семејството

Хаџи-Петрушеви од кои околу 50 преведени на македонски јазик. Документите се купени за 20.000 динари од управникот на Музејот Тодор Груев /без знаење на Арх. средиште и 6000 д. Дадени за превод. Истите се запоснички предадени од Музејот на Арх. средиште по Наредба на Државната архива. Документите се тапи, сметкопотврди, уговори за купо-продаја и др. ситни документи од Велес и околицата. Вредноста им е ? со обзир да за нив е дадено 26.000 дин.

13. 36 листа фото-копии од програмските заклучоци на ВМРО /обединета/ се чуваат во Арх. средиште.

14. Комплетна бугарска просветна архива – се чува во еден магацин на сегашниот околиски Нар. Одбор и скоро ќе се прибере во Арх. средиште.

15. Неколку документи од турско од Анда Несторов – се чуваат во Арх. средиште.

16. Еден трговски тевтер од сем. Трчкови – се чува во Арх. средиште.

17. Неколку документи од турско од Петре Зиков. Во Арх. средиште.

18. Неколку документи од „Удружење занатлија“ во стара Југославија во Т. Велес се чуваат во Арх. средиште.

19. Некој административни книги од „Удружење трговаца“ во Велес во стара Југославија се чуваат во Арх. средиште.

20. Мал дел од архивата од „Секција удружења општинских службеника и чиновника за срез велешки“ се чува во Арх. средиште.

21. Околу 60 кгр. пописни листи од пописот на населението 1931 г. – се чува во Арх. средиште.

22. Постојат индикации да архивата или дел од неја на Окружниот Нар. Одбор се навоѓа во Штип и Скопје.

23. Мал дел документи се чуваат во Арх. средиште од бившиот Аграрен суд од 1945 – 1956 г. а друг поголем дел се навоѓа во О.Н. суд.

24. Арх. средиште располага скоро со сите комплетни службени весници од стара Југославија и бугарската окупација.

25. Во Архивското средиште се прибрани и се чуваат и приличен број разни книги од административно-управен карактер: закони, наредби, списанија, разни учебници и др. стари книги.

26. Има преку десетина архивски фондови од претпријатија и установи кои во минатото минале во ликвидација или фузија. Истите архиви се во голем обем како на пр. архивата од неколку претпријатија /ликвидирани/ која сега се чува во претпријатието „Ремонт“ – 8 полни ормани, која со добивање на поголемо депо ќе биде прибрана во Арх. средиште.

Имајќи предвид да секоја нетекуќа архива која ќе престаре 5 години /а такви веќе има доста/ припаѓа веќе на Градската архива – може да се подвлече да за кусо време архивскиот фонд ќе прерасне во една огромна маса. А уште повеќе што во гр. Велес во минатото имало голем број трговски богати и учени семејства и луѓе, каде што во иднина ќе се откријат како што покажуваат досегашните индикации доста архиви и документи, како на пр. Хаџи-Панзови, Трчкови, Јован Мунасипот,

Пандора Шулева, Печкови, Ташови, Петрушеви, Несторови, Ќупеви, Русјакови и Фојницалиеви/ од каде веќе има во 1952 г. прибрани арх. материјали од др. во Државната архива во Скопје/, св. Богородица, и св. Спас, манастирот св. Димитрија а уште повеќе ако се има во предвид да во иднина ќе се вратат сите Архивски материјали со локален карактер, кои се навоѓаат денес во Скопје или др. места, тогаш може уште посилно да се подвлече земајќи го сето ова предвид да архивскиот фонд во Т. Велес може наполно да одговори, според нашето мислење на обемот и капацитетот на една ГРАДСКА АРХИВА – или регионална ако би дошло во иднина уште во обзир Кавадарци со околицата и Неготино каде уште нема евиденција што се навоѓа а сигурно се навоѓа.

IV – ФИНАНСИСКИ СРЕДСТВА

Предлог буџет за 1953 г. беше доставен навреме на надлежните во износ од 20.000 дин. Се смета а се ветува од одговорните за таја работа другари да истата сума во целост ќе биде одобрена. Во 1953 г. Архивското средиште навлезе како наполно самостална буџетска установа на ГНО. Буџетот е баран од Градската Народна Општина, затоа што наредбата да Арх. средиште ќе биде под АОР и финансирање на ОНО дојде доцна от кога веќе беше дадено и одобрено барањето на финансии за Арх. средиште преку ГНО од Министерството за финансии. Но во тој однос до сега нема пречка. АОР е ОНО а финансиер е ГНО. Истото во иднина ќе се реши и формално со префрлање на буџетот од ГНО на ОНО. Направен е план буџет за I квартал од 1953 г. кој изнесува 49.000 дин. Режијската и финансиската работа ќе ја врши раководителот на Арх. средиште со буџетската книшка и текуќа сметка на Арх. средиште бидејќи е писмено овластен од председателот на ГН Општина – наредбодавецот за финансирање на Арх. средиште. Тоа се наложи од лошото искуство од минатата година а и поминатата, кога Арх. средиште беше „прилепено“, час при резервниот буџет на ГНО, час режирано како самостална установа од режисерот на Нар. Музеј, час како позиција во Н. Музеј, со кое како што се изложи и порано имаше многу тешкотии и пречки во работата.

Сега веќе се устроени сите нужни финансиски книги и финансирањето тече нормално и независно од никого.

Еве, како глобално изгледа буџетот за 1953 г.

1. Хонорари – 36.000 д. – се смета хонорарот на раководителот на Арх. средиште и уште едно административно-техничко лице.
2. Канцелариски материјали, сл. листови, часописи, стручни книги како за мала приручна библиотека 15.000 дин.
3. Огрев со пренос и сечење – 5.000 д.
4. Осветление – 3.000 дин.
5. Дневни и патни – за обиколка на терен и др. 24.000 д.
6. Одржување на зграда и инвентар – 5.000 дин.
7. Поштенски-телеграфски-телефонски разноси – 2.000 дин.

8. Дополна на инвентарот 50.000 дин.

9. Откуп на стари архиви, со пренос, превоз и превод – 60.000 дин.

или Вкупно: 200.000 дин.

Се претполага да ова сума ќе задоволи за 1953 г. кога веќе се смета да не постоји Архивското средиште како ГРАДСКА АРХИВА – во колку пак извесна сума се намали се верува да нема да биде голема, бар по тврдењето на одговорните другари по буџетот на ГНО.

V – АДМИНИСТРАТИВНО И ОПЕРАТИВНО РАКОВОДЕЊЕ НА АРХИВСКОТО СРЕДИШТЕ

Сета администрација е правилно устроена и се одвива нормално. Устроени се сите потребни книги за това и секој акт навреме се заведува и исполнува. Во минатото това не беше баш редовно поради немање на простории за работа. Раководителот преведува прилично време секојдневно во Архивското средиште / средно 3-4 саата на ден/ предпладне или попладне во зависност на неговата настава во гимназијата. Во недела е стално таму. Инаку често пати до касно во ноќ. Летото на 1952 г. раководителот на Арх. средиште го проведе главно на терен по околиите и прибирање и прибирање архиви и инвентар во средиштето. Во декември 1952 г. е испратен распис до сите установи, претпријатија, организации, цркви, општински одбори, училишта и др. во Т. Велес и околијата со цел обезбедување архивски материјали. Това е препис од расписот на Председателството на Владата на НРМ.

Со обработка на архивскиот фонд во Архивското средиште започнато е со инвентирање на приватни архиви – скоро ќе се започне и со регистратури. Во административната работа до сега ова Средиште имаше како пречка што никогаш на време не ги добиваше писмата од Државната архива или од Советот за просвета на НРМ како на пр.: случајот со писмото бр. 59 од 52 г. на Архивскиот совет на ФНРЈ во кое се бара извештај за положбата на Арх. средиште во рок од 15 дена. Истото писмо од Белград е пратено на 10 јуни 1952 г. а во Архивското средиште е добиено на 20 октомври 1952 г. Сигурно поминало десетина фијоки за тие 130 дена. За да се отклонат вакви административни тешкотии Арх. средиште се осигури со поштенски факс за иднина. За да уште повеќе се олесни званичната административно-управна и финансиска работа на Средиштето а и да се премине побрзо од Арх. средиште во Градска архива, за кое се смета дека е нужно само формално решење на ОНО или ГНО и Владата на НРМ, бидејќи се создадени сите материјални услови и база за Градска архива, писмено – званично се побара од Министерството на внатрешните работи на НРМ да одобри изработка на службен печат и штембил за Градската архива во Титов Велес, кои се неопходни за вака рагранета веќе работа во администрацијата за потпечатување на акти, сметки, чекови, бидејќи до сега многу отежтаваше да за секоја една работа се оди во ГНО или ОНО за печат. За печатот се консултираше и Државната архива во Скопје која се согласи да истиот се направи. Печатот е веќе изработен и се употребува во Арх. средиште.

III

Користејќи го прекидов во наставата поради зимната ваканција, на 26 и 27 јануар 1953 г. раководителот на Арх. средиште беше на службено советување во Државната архива во Скопје по прашањето за донесување решение за премин на Архивското средиште во Градска архива, прашањето за изработка на печат за Градската архива и др. слични архивски проблеми, како евидентирање, регистратури и др. работи околу научната обработка и заштита на архивите.

Во државната архива на раководителот му беше соопштено да Архивските средишта се расформираат веќе како такви со писмо на Советот за просвета на НРМ: со оглед на тоа што досегашната работа на Архивските средишта не ги дала оние очекувани резултати /пропуст е на Арх. средиште во Т. Велес што до тогаш немаше испратено подетален извештај за положбата на Арх. Средиште и сигурно ова писмо за расформирање не би важело за него/ а и самиот систем на раководење се покажал непрактичен, и да досегашните Арх. средишта треба да преминат во состав на Музеите како посебни одделенија. И со оглед на ова да се изврши предаја на архивските материјали до 1 март о.г. на Музејот кој во архивското одделение ќе назначи специјално лице со најмалку VI клас гимназија и т.н. и т.н. /иако што се однесува меѓу другото прашањето со музејот кој постоји од 1.IX.1951 г. е крајно деликатно – но сепак не е уместо да се зборува овде во нашиов извештај – наша узгредна забелешка/.

Раководителот на Арх. средиште остана почуден до извесна мера (бидејќи другарите во Држ. Архива знаеја за положбата иако не целосно во Арх. средиште во Т. Велес) што истото се однесува и за Т. Велес (иако вакво решение беше нужно и на место со обзир на тоа да поголемиот дел на Арх. средишта во НРМ постоеја само на хартија). Но како писмото на Советот за просвета на НРМ е општ циркулар за сите Арх. средишта во НРМ затова било испратено и за Т. Велес (раководителот на Арх. средиште бил во Скопје за тоа време и затова не знаел за него во Т. Велес).

Раководителот на Арх. средиште против ова решение сепак возрази со тоа што материјалната положба во која се навоѓа моментално Арх. средиште во Т. Велес не е таква како е нагласено во решењето на Советот за просвета НРМ. Резултатите кои се очекуваа од Арх. средиште во Т. Велес, Архивското средиште не само што ги даде ами дури и ги НАДМИНА со стална денденција да прерасне во ГРАДСКА АРХИВА – кое беше стално истакнување од раководителот на Арх. средиште а и сугерирано од другарите во Државната архива во Скопје секогаш кога тие доваѓаа во допир со раководителот на Арх. средиште. Пропуст е само на раководителот на Арх. средиште тоа што Државната архива и Архивскиот совет на НРМ и Советот за просветан на НРМ до сега немаа подетален извештај за положбата во Арх. средиште во Т. Велес и неговите перспективи и немајќи значи увид во Срх. Средиште во Т. Велес го обватија и него во општото решение за расформирање на Архивските средишта во НРМ.

Затова раководителот на Арх. средиште по овој случај го запозна накратко в.д. директорот на Државната архива др. Нецад Јашар со положбата на Арх. средиште во

Т. Велес и неговото преминување во Градска архива и побара објаснение и дозвола за изработка на печати за Градска архива. Др. в.д. директорот се консултираше со др. Димче Мире и от сета понатамошна консултација се утврди да штом е таква положбата (детално опишана во овој извештај – наша сегашна забелешка) да се бара од ОНО во Т. Велес да донесе решение за создавање на Градска архива и да Државната архива во Скопје е согласна со това. Слично советување се водеше и во Советот за просвета со др. Вељковиќ – секретар на Советот за високи научни установи – кој го изрази истотот мислење на Државната Архива а истото мислење го изрази и др. Љубен Лапе, директор на институтот за национална историја и доцент на филозофски факултет во Скопје кој сугерираше меѓу другото да се испадне со опширен елаборат до Архивскиот совет на НРМ (кое со овој извештај – елаборат и се прави – сегашна наша забелешка).

Раководителот на Арх. средиште во сите во сите овие советувања изрази сомнение да не би веќе испратеното писмо за расформирање на Арх. средиште биде од другарите во ОНО – и Н. Музеј во Т. Велес буквално административно сватено и да Архивското средиште се ликвидира во одредениот веќе рок.

Од кога доби уверување да това ќе се реши поволно и за секои евентуалии се обрати во Државната архива во Скопје раководителот на Арх. средиште се врати во Т. Велес, каде на 29.I.1953 г. го доби и писмото за расформирање на Арх. средиште, кое како се покажа било чисто административно сватено и во ОНО – Советот за просвета и во Н. Музеј кој како да чекал само на това и веднага препис на писмото е испратен до раководителот на Арх. средиште преку гимназијата со брзање да по скоро се изврши примопредајата. А ова се објаснува само со това да никој од наведените не е зирнал во Арх. средиште а пак раководителот на Арх. средиште скоро секој ден навратува во Н. Музеј а управникот на Музејот во целото II полугодие на 1952 г. беше и режисер на Арх. средиште и лично ја знаеше перспективата и сегашната материјална положба на Арх. средиште и неговата тенденција да прерасне во Гр. Архив. Но за односот негов спрема Арх. средиште стана збор и порано. Тој го смета Арх. ср. обичен магацин за стара хартија. Како и да е на 28.I.1953 г. раководителот на Арх. средиште беше примен од председателот на ОНО по прашањето за Арх. средиште и премин на истото во Градска архива, уочувајќи му да писмото на Советот за просвета на НРМ за расформирање на Арх. средишта не мора да важи за Т. Велес бидејќи моменталната положба на Арх. средиште дава доволно услови за премин во Градска архива и да врз основа на Законот за Државните архиви чл. 2 ОНО може да донесе решење создавање на Градска архива ако постојат услови, како што во овој случај постојат кај нас. Раководителот на Арх. средиште го консултираше председателот и за потребните печати за Гр. Архива, сметајќи да решението за создавање на Градска архива е само обична формалност која во блиска иднина ќе се исполни. Др. председателот на ОНО се согласи и затоа раководителот на Арх. средиште веднага испрати писмо до Министерството за внатрешни работи во Скопје со барање да се одобри изработка на печати и истите се испратат на Градската архива во Т. Велес во најскоро време.

Истиот ден на 28.I.1953 г. во случајно повторно вигавање со председателот на ОНО тој му рече на раководителот на Арх. средиште: за сето ова ќе прашаме во

Скопје. Ова мнение вероватно доваѓа после личното запознавање на председателот на ОНО со писмото на Советот на просвета за расформирање на Арх. средишта.

И после ова и откако на 29.I.1953 г. раководителот на Арх. средиште го доби писмото преку гимназијата /на 28.I.1953 г. пред да појде при претседателот на ОНО раководителот на Арх. средиште го бараше писмото но во гимназијата беше заклучено/ реши да го напише овој извештај – елаборат/ ова требаше уше многу порано да се стори – наша забелешка/ до Уважените надлежни Високи органи, кои треба ова прашање целосно и дефинитивно да го решат.

ДРАГИ ДРУГАРИ, со овој детаљен извештај – елаборат се циља да решението на Советот за просвета на НРМ се одмени по однос на Арх. средиште во Т. Велес, А СЕ ОДОБРИ ОСНИВАЊЕ НА ГРАДСКА АРХИВА ВО ТИТОВ ВЕЛЕС, кое пак се налага како се смета овде, врз основа на детално опишаната мементална материјална состојба на ова Арх. средиште. Значи по однос на покажаните резултати и практичноста на раководење /како се подцртува во писмото на Советот за просвета на НРМ/, досегашните резултати и начинот на работа и раководењето на Арх. средиште во Т. Велес го демантираат тврдењето во писмото на Советот за Просвета на НРМ што се однесува за Т. Велес.

Да не навлегуваме во това да едно вакво барање е во склад, прво, и со Законот за Државните архиви на НРМ и со општата децентрализација и локалната самоуправа на теренот т.е. на широките народни маси кај нас, и второ, ширење на научната мисла непосредно во народот и поблиску донего создавање условија за историско-архивско испитување и проучување на историјата на дотичниот град, околија или област. Со това пак нашата млада социјалистичка мисла и наука би го исполнила уште повеќе својот задаток во непосредна служба на широките народни маси.

Можеби овој извештај – елаборат е доста непосреден и преопширен – за кое се извинуваме – но сепак тој е таков поради това што е работен во прилично кусо време, а нај повеќе со цел за да го одмени писмото за ликвидација на Арх. средиште и е даден нарочно опширен и детаљизиран, за да може да се види основната линија да ова Арх. средиште работеше, иако често стихийно со една јасна основна цел до ПЕРАСНУВАЊЕ ВО ГРАДСКА АРХИВА ВО ТИТОВ ВЕЛЕС, раководејќи се и од сугестиите на другарите од Државната архива и особено од нејзиното писмо бр. 395 од 1952 г. во кое се подвлекува: тенденција за разграничување компетенциите со Н. Музеј и премин во Градска архива, а и од указанијата (да не цитираме) на др. Данчо Зографски (член на Архивскиот совет на НРМ), таму каде постојат можности да се создаваат градски архиви во значителни историски места (за Т. Велес во тој однос сметаме да не треба да се коментира – наша забелешка), изложено во неговиот реферат: „За работата задачите и некој проблеми на Државната архива во Скопје“, печатен во списанието „Архивист“ бр. 3 од 1951 г. од страна 10-14, и специјално за градските – локални архиви на страна 13.

Нужно е да се подвлече да архивските фондови со кои располага ова Арх. средиште се релативно млади /19 и поч. 20 в./и сигурно далеку по обем и содржајност заостануваат/ и сигурно да нема никогаш да ги достигнат /Дубровачките, Задарските, Вараждинските и др. архивски фондови. Но каде се нивните традиции – а каде нашиот почеток! Сепак историскиот Т. Велес ветува!

Важна е за нас перспективата и заштитата на минатите, ама и идните архиви – така ќе се создава и нашата традиција – оти искуството од минатото е горчливо.

За секоја работа од оваков карактер важни се три елементи: човек, буџет и простории.

Во нашиот случај, човекот, буџетот и просториите во почетокот беа ништо, но денес после 22 месеци се НЕШТО.

Можеби некои ќе помислат да овде има и сувише декларативност но ако би во иднина помогнале повеќе снаги од теренот овде и од повисоките места од Скопје би могло уште повеќе да се направи, од колку што е до сега направено, во овој однос.

Останува на Уважените фактори да судат за ова, и да донесат крајно и најправилно решење.

Смрт на фашизмот – Слобода на народот!

16-III-1953 г.

Титов Велес

[с.п.] П. Стојановски

Професор Петар Стојановски

Раководител на Архивското средиште

ИЗВЕШТАЈ

8.15
14.4.52

Од извршената проверка за постоење на архивски материјали на теренот на с.с. Градско, Д. Чичево, Г. Чичево, Водоврати, Свеќани, Скачинци, и Грнчиште на ден 12 и 13 април 1952 г. од раководителот на Архивското средиште Петар П. Стојановски.

На теренот е констатирано следното:

- Градско:** По извештај на милан Маринков од с. Градско, долгогодишен административен чиновник во Општината во стара Југославија и дупирската окупација, сета стара архива е уништена/ изгорена / од германците 1944 г. а архивата од административна Југославија е изгорена од орбите 1941 г.
- Д. Чичево:** Стара архива е делимично уништена 1941 г. делимично изгорена од партизаните, изгорен дел заштитен во зградата на старата општина разнесена од селаните и делата после ослободувањето. во М.Н.В. се зачувани / зачувани од поранешно / само 36 регистри за родени, венчани и умрени од стара Југославија и буг. окупација.
- во привата се зачувани неколку касени дневници и привени списоци. На кинесот му е наредено да ги чува.
- Во школото се зачувани негување три стари црквени книги / записнички списоци / од манастирот св. Архангел - доносени од поранешно Милан Чичков - сега директор на самолетната во Градско.
- Г. Чичево:** Стари архива нема бидејќи административно било под Д. Чичево.
- Водоврати:** Општенската архива уништена во Чичевските бидејќи била пренесена таму. Школската архива од Водоврати по икавот на учителката во Водоврати / сега, Мелка Арман / исто однесена во Д. Чичево и таму уништена.
- Свеќани:** бидејќи немало вработен маестен одбор нема архива.
- Скачинци:** Општенската архива од стара Југославија однесена во централната општина во Згрозолци/ во окупацијата/. Црквена и школска архива нема.
- Грнчиште:** Општенската архива по икавот на Борис Илиев Давов од истото село / председател на МНО од 1945 до 1951 г. / во окупацијата сета однесена во централната општина во Згрозолци.
- во школото од школската архива е зачуван еден дневник од 1913 г. неколку други работи. Истите се пазат од учителот Мухамед Мухамедовски.

14. IV. 1952 г.

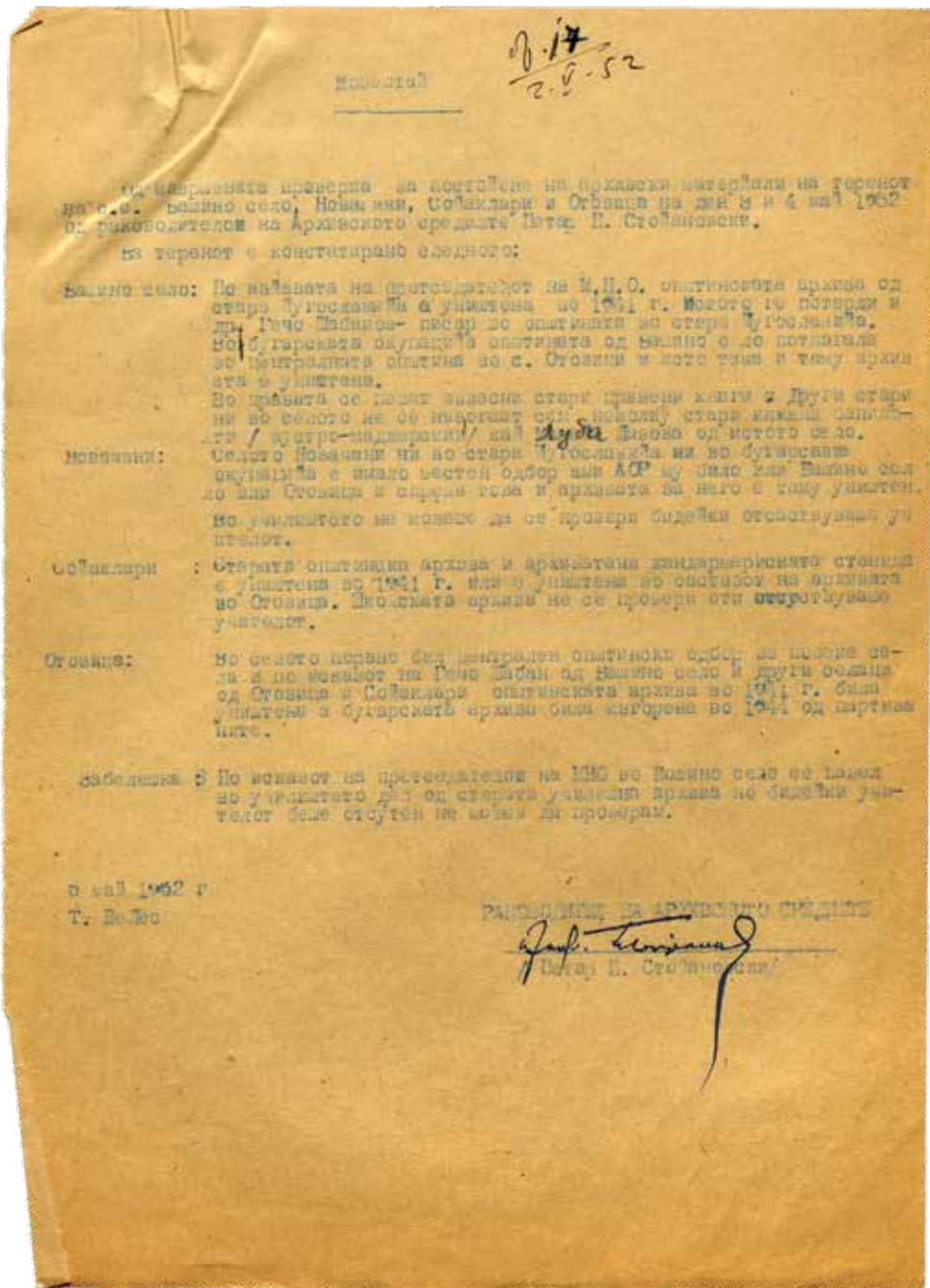
Т. Волево

РАНО СРЕДИШЕ НА АРХИВНОТО
СРЕДИШЕ

Petar Stojanovski

/ Петар Стојановски /

Извештај од службено патувања на Петар Стојановски во селата: Градско, Долно и Горно Чичево, Водоврати, Свеќани, Скачинци и Грнчиште на 12 и 13 април 1952 г.

Извештај од службено патувања на Петар Стојановски во селата: Башино Село, Новачани, Сојаклари и Отовица на 3 и 4 мај 1952 г.

ИЗВЕШТАЈ

8p.19
26.6.52

Od izvršenata proverka na postojene na arhivski materijali na terenot na s.p.s.: Raštani, Slivnik, Baniča, Gorno Orizari, Novo selo, Gorno i Dolno Karaslari, Kocilari i Nogajevci na 24 i 25 juni 1952 g. od rukovoditelot na Arhivskoto središte Petar P. Stojanovski.

Na terenot e konstatirano sledното:

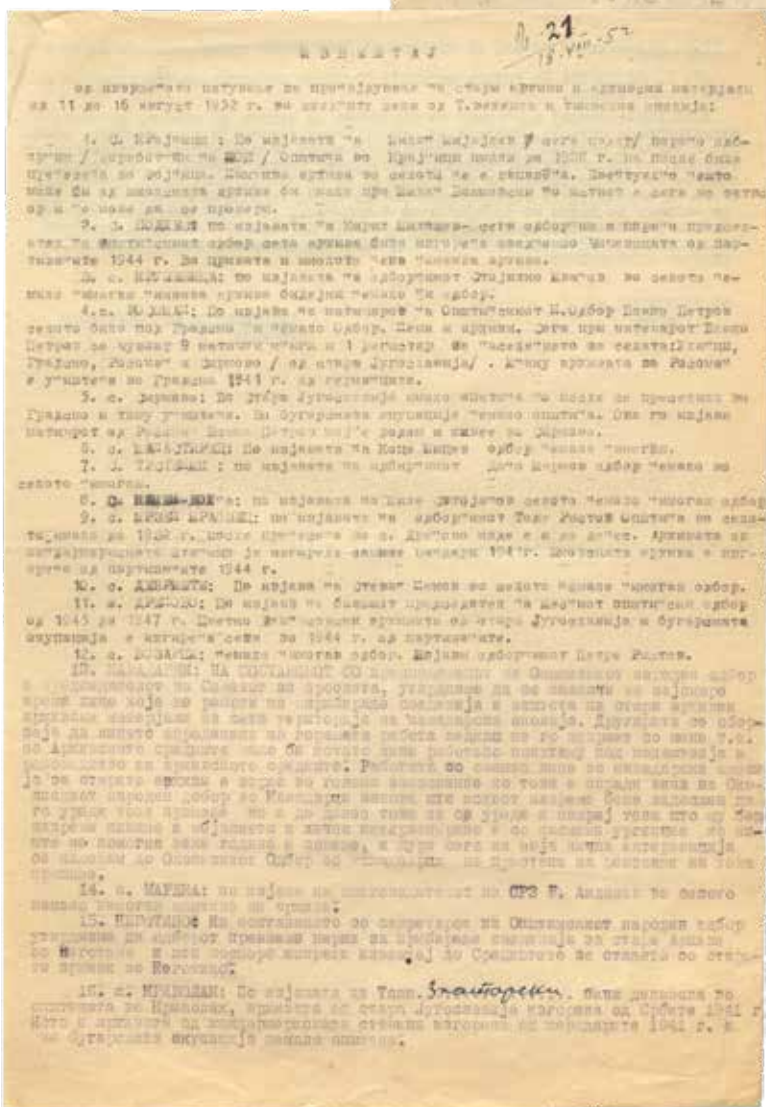
- RAŠTANI:** Po izjavata na predsedatelot na MNO arhivata od stara Jugoslavija i bugarskata okupacija e izgorena od III makedonska brigada vo esenta 1944 g. Ostale samo izvesen broj pečati no istite se pr-
ibrani od OVR 1951 g. vo Vales. Pri segašniot matičar se čuvaa
14 knigi na rodeni, venčani i umreni od 1913 do 1944 g. / so prek-
idi/ od različni sela kol spagale pod Raštanskiata opština.
- SLIVNIK:** Nikogaš nemalo opština, arhivata na bile pod Raštani. / Uništena/
- BANIČA:** Opština imalo samo vo vremeto na I svetska vojna koga e i uništena
arhiv at a. Poknato a i sega spagja pod Raštani.
- GORNO:** ~~Arhivata pod~~
- GORNO I DOLO:** Vo stara Jugoslavija imalo Opštinski odbor no negovata arhiva
a uništena 1941 g. Poie putagja pod Raštani i Poljica a i sega
e pod Raštani. Nema zapazeno nikakva stara arhiva, bar po izja-
vata na segašniot odbornik vo seloto.
- NOVO SELO:** Seloto nemalo nikogaš opštinski odbor. Pripaalo pod Karaslari a
sega pod Kocilari.
- GORNO I DOLO:** Porano bilo pod MNR Egropolci, Kocilari / i sega / i negovata
arhiva e izgorena od Germanците vo 1941 g. vo Egropolci.
- KOCILARI:** Po izjavata na Rina Dent Asanov sega sekretar na šireninata opš-
tina vo Kocilari koj bil do 1941 g. predsedatel na šireninata opš-
tina vo Egropolci so selata: Egropolci, Dvoriste, Skobinci,
Gencište, Svekijani, Crkvino Kocilari, Nogajevci, Kuridere, G. ib.
Karaslari i Novo Selo, seta stara arhiva bila uništena od Ger-
manците vo samata opštinska zgrada vo Egropolci 1941 g. Na bugar-
skata arhiva ne mošt da se najdat svedenijsa.
- NOGAJEVCI:** Opštinski odbor nemalo. Pripaali na Egropolci ili Kocilari.
- ZABELEŽKA:** Vo Kocilari se zapazeni pri segašniot matičar 15 registri na
novorodeni, venčani, umreni od 1914 do 1943 g. ~~matičar~~ no prekidi
od razni sela - umreni od papovite.
Po otuštvo na učitelite po poranenite sela ne moše da se
proveri dali postojat stari školski arhivi samo vo s. Nogajevci
e zapazena odna učiteliska glavna kniga od bugarskata okupacija
i dve knigi "Učilišna administracija" i nekojka različni brošuri
i knigi od stara Jugoslavija i bugarskata okupacija. Učilišnata
glavna kniga e napravo Dnevnik od I, II, III, IV odelanie vo 1941/42
g. i e na čuvanje od učitelot, a knižite i brošurite se povle-
šeni vo Arhivskoto središte

26 juni 1952 g.
P. Vales

RAKOVODITEĻ NA ARHIVSKOTO SREDIŠTE

P. Stojanovski
/ Petar P. Stojanovski /

Извештај од службено патувања на Петар Стојановски во селата:
Раштани, Сливник, Баница, Горно Оризари, Ново Село, Горно и Долно
Караслари, Кочилари и Ногаевци на 24 и 25 јуни 1952 г.

УДК 327(497.1:624)“19“

УДК 341.71(=163.3:624)“19“

Сашо Додевски¹

ЈУГОСЛОВЕНСКО-СУДАНСКИТЕ ОДНОСИ: УЧЕСТВОТО И ПРИДОНЕСОТ НА КАДАРОТ ОД МАКЕДОНИЈА ВО ДИПЛОМАТСКА СЛУЖБА НА СФР ЈУГОСЛАВИЈА (СЕЌАВАЊА И ДОКУМЕНТИ)²

Abstract: Tito's Yugoslavia as the founder and leader of the Non-Aligned Movement led an intense international activity and foreign affairs in Third World countries. Africa was strongly present in the focus of Yugoslav diplomacy. Sudan was one of the African countries with which Yugoslavia developed excellent political, military, economic, educational, and cultural cooperation. A significant contribution to the development of Yugoslav-Sudanese relations was made by the staff from Macedonia engaged in Yugoslav diplomacy, such as the ambassadors, Blagoj Mihov, and Dr. Vladimir Petkovski, as well as the military representative Rear-Admiral Kuzman Smileski.

Key words: Kuzman Smileski, Blagoj Mihov, Vladimir Petkovski, Yugoslavia, Macedonia, Sudan, political and military cooperation.

Надворешната политика на поранешна Југославија секогаш била невообичаено динамична, воочлива и креативна. Таа била проактивна и динамична, различна од дипломатиите на другите комунистички земји.³ Југославија, иако била држава со помали човечки, политички, економски, воени потенцијали и ресурси споредбено со водечките држави во Студената војна, сепак водела значително активна улога во меѓународната политика во светот по Втората светска војна.

¹ Д-р, Министерство за образование и наука.

² Трудот е дел од поширок истражувачки проект на авторот на овој прилог под наслов „Учеството и придонесот на Македонија во меѓународните активности на поранешна Југославија“. Судан како еден од ретките и специфични случаи во дипломатската историја на поранешна Југославија, а како наследник и на Македонија, има големо значење бидејќи на двете најважни дипломатски позиции амбасадор и воено аташе во една држава во различни временски периоди, дипломатските должности ги извршувал кадар од Македонија, кој дал значаен придонес во унапредувањето и развојот на југословенско-суданските односи и во јакнењето на меѓународниот углед на поранешна Југославија.

³ Tvrtko Jakovina, *Aktivna koegzistencija nesvrstane Jugoslavije*, http://www.yuhistorija.com/serbian/medj_politika_txt00.html, пристапено на 11.4.2020 г.

Југословенската дипломатија учествувала со силни меѓународни активности на глобално ниво, а особено значајно била изразена и присутна во државите од т.н. трет свет, во периодот на процесот на деколонизација, формирањето и развојот на нови држави во Африка.

Една од државите со кои Југославија имала блиска соработка во многу области била и Република Судан, Демократска Република Судан (кратко Судан), држава во Источна Африка. За меѓудржавните односи сведочат трите повеќедневни посети на Јосип Броз Тито⁴ на Судан на 12-18.2.1959 година⁵, 14-18.2.1962 година⁶ и 20-23.2.1970⁷ година⁸, држава на која ѝ посветил големо внимание (во рамките на своите патувања низ Африка). Тито бил првиот странски државник (по стекнувањето на независноста) во официјална посета на Судан во 1959 година⁹. На состанокот на двете делегации предводени од Тито и од Ибрахим Ферик Абуд¹⁰, биле разгледани југословенско-суданските односи, при што било констатирано дека постојат добри изгледи за заедничка соработка во иднина, особено во областа на економијата. Било издадено заедничко т.н. југословенско-суданско или Картумско соопштение, во кое биле поставени основите за идната конкретна југословенско-суданска соработка, каде што било истакнато дека: „двете држави се согласуваат со принципите на ООН и политиката на меѓусебна соработка, зачувување на мирот, мирољубиво решавање на меѓународните проблеми, отстранување на колонијализмот и создавање на нови држави, еднаквост меѓу државите, осуда на трката во вооружување итн. Двајцата претседатели сестрано ги разгледаа односите меѓу Југославија и Судан и можностите за нивно натамошно унапредување. По воспоставувањето на дипломатските односи забележани се значајни резултати во развивањето на врските меѓу обете земји особено на стопанско и културно поле и во ООН. Обата претседатели сметаат дека постојат широки можности за натамошен развој на соработката меѓу двете земји во трговијата и на многу други полиња“.¹¹

И судански водечки политички личности престојувале во неколкудневна официјална посета на Југославија: Абуд во јули 1960¹² година...¹³ учество на првата конференција на неврзаните во Белград во септември 1961 година¹⁴, неговиот

⁴ Јосип Броз Тито (1892 - 1980), маршал, претседател и лидер на повоеана Југославија.

⁵ За посетите на Тито на Судан и за посетите на суданските претставници на Југославија известувал и тогашниот дневен печат. Дневниот весник „Нова Македонија“ на своите страници детално известувал за овие настани.

⁶ „Претседателот Тито допатува во Картум“, Нова Македонија, бр. 5505, 16.2.1962.

⁷ „Претседателот Тито допатува во Судан“, Нова Македонија, бр. 8292, 21.2.1970.

⁸ Јосип Броз Тито, Автобиографски кажувања, том 2, Скопје, 1982, 317, 327, 335; Dr. Vladimir Petrović, Titova lična diplomatija - studije i dokumentarni prilozi, Beograd, 2010, 165 и 221.

⁹ „Претседателот Тито срдечно пречекан во Картум“, Нова Македонија, бр. 4520, 14 февруари 1959.

¹⁰ Ибрахим Ферик Абуд (1900 - 1983), претседател на Врховниот воен совет и прв претседател на Судан по прогласувањето на независноста (1958 - 1964).

¹¹ „Постигната е начелна согласност за засилување на соработката меѓу Судан и Југославија“, Нова Македонија, бр. 4524, 19 февруари 1959.

¹² „Денес Ибрахим Абуд пристигна во нашата земја“, Нова Македонија, бр. 4953, 9 јули 1960.

¹³ „Заедничко соопштение за југословенско-суданските разговори“, Нова Македонија, бр. 4963, 21 јули 1960.

¹⁴ Прва конференција шефова држава или влада несврстаних земаља Београд 1961 (Београд: Архив Југославије и Министарство спољних послова Републике Србије, 2011), 107-108, *file:///C:/Users/Dell/Downloads/aj_9_miz32_kat.pdf%20(3).pdf*, пристапено на 11.4.2020 г.

наследник Џафар Мухамед ел Нумеири¹⁵ во 1970 година.¹⁶ Нумеири истакнал: „Југославија за нас не е туѓа. Југославија беше прва социјалистичка земја која на Судан му пружи помош во борбата против жедта. Недостигот на вода го погодува 80 отсто од суданското население...“ Понатаму претседателот Нумеири „изразил уверување дека проблемот ќе биде решен со особена благодарност до загребското претпријатие „Геотехника“ кое копа бунари во Судан... стотици судански студенти учат на југословенските универзитети и високи школи, се градат фабрики, суданската морнарица и друга помош за развој на суданското стопанство...“¹⁷

Нумеири како шеф на суданската делегација присуствувал и на погребот на Тито во Белград во мај 1980 година. По тој повод и во контекст на пријателските односи и соработка меѓу Југославија и Судан, Нумеири ја дал следнава изјава: „Народот и владата на Демократска Република Судан длабоко се ожалостени од тажната вест за смртта на претседателот Јосип Броз Тито... на африканскиот народ ќе му недостасува соборец кој цврсто стоеше покрај нивните ослободителни движења и заедно со нив се бореше против расизмот, империјализмот и неоколинијализмот и активно придонесуваше кон изградбата на Африка во периодот по стекнувањето на нејзината независност. Нашиот народ многу го почитува претседателот Тито и неговите историски посети на Судан, го почитува неговото пријателство и се воодушевува на мудроста и идеите кои ги остави зад себе...“¹⁸

Покрај политичката, постоеа соработка во други области како: култура, образование, наука, технологија, здравство, економска и трговија итн. Југославија била призната, позната и ценета во Судан. На пример, во областа на образованието, професорите од Југославија дале значаен придонес за формирањето и за развојот на високото образование во Судан. Професори од Југославија предавале на универзитетот во Картум уште од 1957 година. Во 1962 година, 4 професори и 5 доценти работеле на универзитетот, а до крајот на шеесеттите години тој број достигнал 20-тина лица. Професорите од Југославија ги основале студиите во повеќе области на универзитетот: медицина, археологија, хемија, математика итн. Судански студенти се школувале на универзитетите во Југославија. Во областа на градежништвото, работници и инженери на југословенските фирми „Енергопроект“ и „Геотехника“ граделе градежни и инфраструктурни објекти во Судан. Југословенските новинарски дописници од Африка редовно известувале и за случувањата во Судан. Политички, стопански, културни делегации од Југославија често го посетувале Судан.¹⁹

Исто така, особено била значајна и воено-техничката соработка во повеќе области: авијација, морнарица, школување на судански воен кадар на воените

¹⁵ Џафар Мухамед ел Нумеири (1928 - 2009) четврти претседател на Судан (1969 - 1985).

¹⁶ „Ел Нумеири допатува во Белград“, Нова Македонија, бр. 8405, 16 јуни 1970.

¹⁷ „Заеднички ставови за неврзаната политика“, Нова Македонија, бр. 8409, 20 јуни 1970.

¹⁸ *Jugoslavija o Titu - Svet o Titu 1980*, Beograd, 1981.

¹⁹ Немања Р. Радоњић, *Слика Африке у Југославији (1945-1991)*, докторска дисертација, Београд, 2020.

школи и академии во Југославија²⁰, испорака на воена опрема и техника итн.²¹ Суданската воена морнарица²², практично, била формирана од Југославија, со воена опрема и техника, воени бродови и обука од југословенски воен персонал. Во декември 1959 година југословенска воена делегација го посетила Картум, при што е потпишана спогодба за обука на припадниците на суданската морнарица од припадници на југословенската морнарица.²³ Во периодот 1960-1963 година како воен советник на Генералштабот на Судан²⁴ е ангажиран адмиралот на Југословенската воена морнарица²⁵ (JBM)²⁶ Бранко Мамула²⁷. Капацитетите на суданската морнарица: речни и крајбрежни патролни бродови, торпедни бродови, десантни бродови, помошни воени бродови²⁸, одржување на пловилата и обука на персоналот биле обезбедени од Југославија.²⁹

Како бродови на суданската морнарица, воено-морнарички капацитети од различен тип од југословенско производство, се наведени: четири патролни бродови од класата „Gihad“ под имињата „El Gihad“, „El Horriya“, „El Istiqlal“ и „El Shaab“, произведени во почетокот на 60-тите години во бродоградилиштето „Мосор“ кај Трогир. Бродовите биле во активна служба до втората половина на 80-тите години. Долги патролни бродови под имињата „El Fasher“ и „El Khartoum“ се произведени во бродоградилиштето „Тито“ во Краљевица во близина на Ријека, кон крајот на 50-тите и во текот на 60-тите години, а останале во активна служба до почетокот на 80-тите години. Мали амфибиски бродови под имињата „Sobat“ и „Dinder“ се произведени во Југославија кон крајот на 50-тите години и во текот на 60-тите години, а во активна служба биле до почетокот на 90-тите години. Шест брзи јуришни бродови се произведени во Југославија и испорачани во текот

²⁰ Sporazum o školovanju sudanskih oficira u školi Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva, потпишан на 19.8.1959 година, http://mfa.rs/sr/images/stories/bilateral_ugovori/sudan.pdf, пристапено на 10.5.2020.

²¹ Југословенската воена дипломатија одговара на потребите на нејзините вооружени сили. Воената дипломатија се вклопува во државната политика, која ја следи и настојува да ја унапреди таму каде што може. Таа се развива согласно со тековите што ги диктира меѓународната соработка на Југославија со другите држави и со нивните вооружени сили. Облиците на воена соработка се различни: културни, научни, технички, економски, производство на оружје и воена опрема итн. (Milan Zečević, *Vojna Diplomacija*, Beograd, 1990, 208).

²² Суданската воена морнарица била организирана во два дела: крајбрежни поморски единици за оперирање во Црвеното Море со база во Порт Судан, пристаниште на Црвеното Море, и речни единици за оперирање во реката Нил со база во Картум.

²³ Yitzhak Oron, Middle East Record, Volume 1, 1960, *The Israel Oriental Society/The Reuven Shiloah Research Center*, Jerusalem, 1960, 422.

²⁴ Branko Mamula, *Admiral s Korduna – Bitke i sudbine*, Zagreb, 2020, 202.

²⁵ Југословенската воена морнарица (JBM) била составен дел од воената структура на Југословенската народна армија (ЈНА). Формирана е во текот на Втората светска војна, а престанала да постои во 1992 година.

²⁶ Siniša Luković, „JNA - nekad sila, a vidi nas sad...“, *Vijesti*, 27 maj 2013, <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/jna-nekad-sila-a-vidi-nas-sad>, пристапено на 20.5.2020 г.

²⁷ Бранко Мамула (1921), адмирал на флота, висок воен функционер на Југославија и на ЈНА. Началник на Генералштабот на ЈНА (1979-1982) и сојузен секретар за народна одбрана во Извршниот совет на Југославија (1982-1988).

²⁸ „Sudan Navy“, <https://www.globalsecurity.org/military/world/sudan/navy.htm>, пристапено на 12.6.2020.

²⁹ Harold D. Nelson, Sudan, a Country Study, Third Edition, *Foreign Areas Studies Division*, Washington, 1982, 270-271; Harold D. Nelson, Area Handbook for the Democratic Republic of Sudan, Volume 550, *American University* (Washington, D.C.), *Foreign Areas Studies Division*, Washington, 1973, 304.

на 50-тите, 60-тите и 70-тите години. Производството и испораката на бродови продолжиле и во текот на 80-тите години, сè до распаѓањето на Југославија во почетокот на 90-тите години³⁰.

Од приложеното може да се заклучи дека особена важност и значење имале позициите југословенски амбасадор³¹ и воено аташе³² во Судан, имајќи го предвид фокусот на југословенската дипломатија во Африка и во оваа африканска држава.

Југославија била меѓу првите држави во светот што во 1956 година ја признала независноста и воспоставила дипломатски односи со Судан во 1956 година. Првиот југословенски дипломатски претставник, а потоа, по подигнувањето на односите на амбасадорско ниво и прв југословенски амбасадор во Судан, бил дипломатот Живадин Симиќ. Од воспоставувањето политички односи меѓу двете држави до распаѓањето на Југославија во 1991 година, меѓу амбасадорите на Југославија што ја извршувале амбасадорската дипломатска служба во Судан, од Македонија биле ангажирани двајца претставници како амбасадори и еден претставник како воено аташе: Благој Михов, амбасадор во периодот 1981-1985 година³³ и проф. д-р Владимир Петковски, амбасадор³⁴ во периодот 1989-1992 година (последен југословенски амбасадор³⁵ во Судан)³⁶ и контраадмиралот Кузман Смилески како воено аташе во периодот 1968-1971 година.

Контраадмиралот Кузман Смилески - Брадина е роден с. Тресонче на 22.08.1924 година. Основно и средно образование завршил во Горњи Милановац (Р Србија). На млади години активно се вклучил во НОВ во Македонија. Бил првобригадирец, борец во составот на Првата македонско-косовска ударна бригада.³⁷ Потоа станал борец во составот на Осмата македонска ударна бригада,³⁸ каде што бил на позицијата помошник на политичкиот комесар на бригадата. Во војната бил политички комесар на чета и на баталјон. Член на КПЈ станал во 1944 година. Втората светска војна ја завршил со чин капетан. По војната Врховната

³⁰ http://www.navyypedia.org/ships/sudan/sud_index.htm, пристапено на 12.6.2020.

³¹ Амбасадор - шеф на дипломатска мисија од највисок ранг/класа, како според Виенскиот правилник за рангот на дипломатските претставници од 19.3.1815 година така и според Виенската конвенција за дипломатски односи од 1961 година. Целосниот назив за амбасадори како шефови на дипломатски мисии од прва класа е „вонреден и ополномоштен амбасадор“ (англ. Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary), Душан Бојчев, „Дипломатски речник“, Скопје, 1998, 21-22.

³² Воено аташе - воен старешина во својство на член на дипломатското претставништво, кој ги претставува и ги застапува вооружените сили на сопствената земја во странска држава односно пред нејзините вооружени сили. Тој ги врши сите дипломатски функции во доменот на својата надлежност: ја следи воената и воено-политичката ситуација во државата примател, ја следи воената соработка на државата примател со трети земји, работи и особено се заложува за унапредување на односите и за соработката со вооружените сили кај кои е акредитиран. (Душан Бојчев, „Дипломатски речник“..., 50).

³³ Указ за назначување на Благој Михов за вонреден и ополномоштен амбасадор на СФРЈ во Демократска Република Судан (Службен лист на СФРЈ, бр. 31/1981).

³⁴ Указ за назначување на д-р Владимир Петковски за вонреден и ополномоштен амбасадор на СФРЈ во Република Судан (Службен лист на СФРЈ, бр. 88/1989).

³⁵ Дипломатски летопис, година I, бр. 1, Скопје, 2016, 36-37.

³⁶ По распаѓањето на Југославија, Република Македонија воспоставува дипломатски односи со Судан во април 1996 година.

³⁷ Првата македонско-косовска ударна бригада е формирана на 11.11.1943 година во село Слиново, Дебрца.

³⁸ Осмата македонска народноослободителна ударна бригада (позната и како Велешка ударна бригада) е формирана на 2.9.1944 во с. Отиштино, Велешко.

команда на Народната армија во Македонија го праќа на школување во Воено-поморската академија во Дивуље кај Сплит.³⁹ По завршувањето на академијата се стекнал со чин капетан на фрегата (мајор) на ЈВМ. Потоа е упатен на служба во градот Сплит и назначен за началник на АБХО (атомско-биолошко-хемиска одбрана) во ЈВМ. Во својата воена кариера бил наставник во Високата воена политичка академија (ВВПА), началник на Катедра на академијата на Воената морнарица, началник на Управата во Сојузниот секретаријат за народна одбрана (ССНО) во Белград. Пензиониран е во 1973 година. Во 1978 година се вратил да живее во Скопје и тука останал сè до смртта во 2012 година.

Како признание за неговата професионалност во извршувањето на задачите и обврските, како во текот на Втората светска војна така и по ослободувањето, како офицер на ЈНА, добил бројни воени, општествени и државни награди, а меѓу другото бил одликуван и со: Орден на братството и единството со сребрен венец; Орден на Народната армија со златна ѕвезда; Орден на Народната армија со сребрена ѕвезда; Орден за воени заслуги со златни мечеви; Орден за заслуги за народ со сребрена ѕвезда; Медал за 10 години ЈНА.⁴⁰

Контраадмиралот Кузман Смилески се занимавал и со стручна воена публицистика, за чија содржина интерес имало и надвор од границите на тогашна Југославија. За одбележување се три негови труда: „*Work of atomic, biological, and chemical warfare officers in process of planning naval combat operations, opinion, Yugoslavia*“,⁴¹ потоа, „*Problems in the employment of ABC combat agents in narrow seas*“ или „*O problema upotrebe ABH borbenih sredstava u uskim morima*“⁴² и „*Contemporary combat resistance of ships*“.⁴³

Кон крајот на 60-тите години од XX век, токму во периодот на интензивната изградба на суданската воена морнарица, нејзините капацитети и развој на југословенско-суданските воени односи, како резултат на непрекорноста во извршувањето на задачите и обврските во воената служба, во 1968 година како југословенски воено аташе во југословенската амбасада во Картум е поставен капетанот на воен брод (полковник) Кузман Смилески. Во 1970 година, додека бил

³⁹ Воено-поморската академија на ЈВМ е основана во 1947 година и била дел од системот на повеќе воени поморски школски центри, академии и установи на лоцирани во Дивуље кај Трогир и во Пула. Во 1972 година е извршена реорганизација на системот со формирање единствен Морнарички школски центар на ЈВМ лоциран во Сплит. Во 1982 година, бил преименуван во Морнарички школски центар „Маршал Тито“, а во 1985 година, во Центар за високи воени школи на воената морнарица „Маршал Тито“. Оваа организација на морнаричкото воено школство на ЈВМ останала до распаѓањето на Југославија во 1991 година. (Centar visokih vojnih škola ratne mornarice “Maršal Tito” (CVVS), <https://tehnika.lzmk.hr/centar-visokih-vojnih-skola-ratne-mornarice-marsal-tito/>, пристапено на 5.5.2020 г.

⁴⁰ Генерал Мирослав Стојановски и генерал Борис Стојаноски, Воени генерали од Македонија 1943-2017, второ издание, Скопје, 2017, 304-306.

⁴¹ *Mornarički Glasnik (Naval Herald)*, V. 7, №. 2, March/April, 1957, Split, Yugoslavia, заведен во Monthly Catalog of United States Government Publications, January 1959, Issues 768-774.

⁴² *Mornarički Glasnik (Naval Herald)*, March/April, 1963, Split, Yugoslavia, 190-204. Трудот е преведен од Департментот на морнарицата на САД. Достапен на: https://archive.org/stream/DTIC_AD0632869/DTIC_AD0632869_djvu.txt, пристапено на 11.5.2020 г.

⁴³ *Mornarički Glasnik (Naval Herald)*, №. 2, 1964, 149-163, заведен во Consolidated Translation Survey for May 1965, Volume 6, Central Intelligence Agency, Foreign Documents Division.

на служба во Судан, унапреден е во чин контраадмирал, на тој начин станувајќи првиот Македонец во историјата со морнарички чин адмирал. За време на дипломатската служба со својата работа дал значаен придонес во продолжувањето и во понатамошниот развој на југословенско-суданските воени односи, поради што е одликуван со судански највисоки државни одликувања - Медал за заслуги на Судан, 1. класа.

За животот на контраадмирал Кузман Смилески и за неговата дипломатска мисија⁴⁴ во Судан сведочи неговиот син Зоран Смилески:⁴⁵

„Татко ми е од Тресонче од мијачкиот крај. Многу млад заминал во партизани. Тој беше борец во Прва македонско-косовска ударна бригада и беше помошник политички комесар⁴⁶ во Осма македонска бригада. Со мајка ми Ружа се запознале во Дојран. Таму после војната во Дојран, Гевгелија и околината биле стационирани 20.000 војници македонска војска и неговата бригада била таму и чекале наредба да одат на Солун. Татко ми кажуваше, биле спремни за два часа со брз марш да бидат во Солун, ама добиле наредба да се вратат назад... По војната беше испратен во висока воена школа во Севастопол во СССР. Заврши и воени школи во Југославија. После тоа беше на различни воени позиции во ЈНА. Тој беше и дел од екипажот на воените бродови од придружбата на бродот «Галеб» при патувањата на Тито низ светот. Беше и Генерален инспектор на Армијата.

Шеесеттите години, Тито беше водач на неврзаните во светот (трет блок). Стратешка одлука беше на Југославија да биде присутна во Судан. Тоа не важеше само за Судан, Тито и Југославија решија да бидат присутни во Африка. Кога требаше да се реши кој ќе оди во Судан, Тито рече: «Смилески ќе оди». Тој тогаш беше полковник. И така 1968 година, татко ми доби задача како воено аташе да замине во Судан. Имено, во градот Порт Судан кој е на средина на Црвено море и има стратешко значење за целиот регион, требаше да се гради ново пристаниште. Татко ми беше одговорен за тоа. Во тоа време за тоа пристаниште беше заинтересиран и СССР. Но, со умешноста на татко ми и неговите соработници, Југославија го изгради тоа пристаниште. Во Судан работеа и други југословенски фирми. Како воено аташе тој имаше и други должности во Судан, да се занимава со разузнавање, затоа што на Југославија и беше битно да биде присутна во тој регион и да има информации што се случува, затоа што таму имаа интерес и други држави како на пример СССР итн. Во 1970 година, на голема свеченост по повод отворањето на пристаништето дојде и претседателот Тито. Тито беше многу задоволен и после тој успех со указ на Тито, татко ми е унапреден во чин контра-адмирал.

Кога се врати од Судан во 1971 година, татко ми продолжи како шеф на Висока

⁴⁴ Секавањето за дипломатската мисија на адмирал Кузман Смилески во Судан е направено посредно преку исказот на неговиот син Зоран Смилески.

⁴⁵ Интервјуто со г. Зоран Смилески е направено во Скопје на 22 јуни 2020 година.

⁴⁶ Според податок од весникот „Офицер“, Кузман Смилески на позицијата заменик политички комесар на Осмата македонска народноослободителна ударна бригада, бил од 2.09.1944 до крајот на првата декада на 1945 година, весник „Офицер“ (весник на резервните офицери на Република Македонија), бр. 6, 2011, 7, <http://ororm.org/backend/DataFiles/Oficer%20br.%206.pdf>, пристапено на 18.4.2020 г.

воена школа во Белград. Но тоа го свати како деградација. Сакаше да се види со Тито, ама не можеше да дојде до него да му објасни, поради пречките од тогашниот воен врв и генералите (Љубичиќ) околу него. На татко ми не му се дозволи да напредува во службата и да стане командант на ЈВМ, иако беше еден од трите заменици на адмирал Мате Јерковиќ командант на ЈВМ. Иако лично Тито се залагаше тој да биде командант на ЈВМ како прв македонец на таа позиција. И тогаш почнаа политички игри! Татко ми го обвинија дека е близок со либералот Крсте Црвенковски. Тоа беше смислена лага за да се елиминира од трка за командант на ЈВМ. Татко ми беше многу разочаран, побара да биде пензиониран и се пензионираше во 1973 година на 54 годишна возраст. И покрај тоа, до крајот на животот остана верен војник на маршал Тито. Во 1978 година одлучи да се врати во Македонија во Скопје. Откако се врати во Скопје беше многу активен во сојуз на борци а пишувахе и книги. Татко ми беше космополит човек, не ги делеше луѓето, како партизан тој беше дел од македонско – косовска бригада а таму се бореа и македонци, срби, црногорци, албанци итн. Почина во 2012 година на 88 години. Тој ќе остане забележан во историјата на Македонија како првиот македонец со чин адмирал“.

Благој Михов - Баче е роден на 31.10.1929 година во Велес. Бил учесник во НОБ. Завршил Новинарска дипломатска висока школа во Белград. По војната вршел голем број функции. Бил новинар во НИП „Нова Македонија“ и во „Стопански весник“, секретар за информации во Извршниот совет во СРМ, советник во Сојузниот извршен совет и во Сојузното собрание. Во јануари 1972 година е поставен за секретар на Секретаријатот за односи со странство на Извршниот совет на СР Македонија. Како дел од дипломатската кариера била и неговата работа во Бирото за документација при Кабинетот на претседателот на Владата на НР Македонија. Во август 1974 година е именуван за југословенски генерален конзул во Братислава (ЧССР). Во 1981 година е именуван за југословенски амбасадор во Судан, функција што ја вршел до 1985 година. Во периодот од 1987 до 1990 година бил директор на Државниот архив на Македонија, каде што активно работел на унапредувањето и развојот на архивската дејност, архивската служба, архивското законодавство и осовременувањето на Државниот архив на Македонија.⁴⁷ Починал на 30.12.2002 година во Скопје.⁴⁸

Проф. д-р Владимир Петковски е роден на 14.11.1945 година. Дипломирал на Економскиот факултет (УКИМ) во Скопје. Бил универзитетски професор, општественик и дипломат; редовен професор на Економскиот факултет, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје; претседател на Сојузот на младината на Македонија; претставник на Македонија во Сојузното претседателство на Сојузот на младината на Југославија; член на Постојаната работна група за научна и технолошка соработка на Југославија со ОЕЦД и на Југословенско-американскиот одбор за научна и технолошка соработка; член на Републичката комисија за соработка со УНЕСКО. Остварил студиски престои и стручни усовршувања во Париз (стипендист на француската влада), Вашингтон

⁴⁷ Дипломатски летопис, година I, бр. 1, Скопје, 2016, 36; Дипломатски летопис, година IV, бр. 7, Скопје, 2019, 39; 65 години Државен архив на Република Македонија 1951-2016, Скопје, 2016, 23; Ахил Тунтев, Република Македонија – прва декада 1990-1999, Скопје, 2005, 410; „Велес има значајни граѓани“, <https://duma.mk/region/veles/18189-2016-02-20-09-57-05>, пристапено на 18.4.2021 г.

⁴⁸ Марјан Димитријевски, Директори: 70 години Државен архив на Република Северна Македонија (1951-2021), Скопје, 2021, 73-75.

(Фулбрајтова стипендија), Бруж, Белгија, Колец на Европа (финансиска поддршка на ЕУ), Вашингтон (Светска банка) и Пекинг (Кинеска академија на општествени науки). Држел предавања и презентации на меѓународни научни конференции на универзитети во САД, Европа и Кина. Консултант на УНДП, Македонија и УНДП и влада на Република Србија како и на УСАИД, Македонија и ИНВЕНТ Германија. Бил визитинг-професор на Универзитетот „Џорџ Вашингтон“ (Вашингтон) и на Државниот универзитет „Апалачија“ (Северна Каролина). Член е на Националното координативно тело за општествена одговорност на претпријатијата од неговото основање и коавтор на Националната стратегија за општествената одговорност на претпријатијата на Македонија и на Србија. Во последната деценија објавувал колумни („Нова Македонија“) за односите на Република Македонија со Република Грција, врзано за „прашањето за името“. Автор е на 13 книги издадени во Македонија и поранешна Југославија и на повеќе од 120 трудови од областа на научната и технолошката политика, знаењето и новите технологии и конкурентноста како и општествената одговорност на претпријатијата, во домашни и во странски списанија и публикации. Дипломатската кариера ја започнал како советник за наука и технологија при Југословенската амбасада во Вашингтон (1980-1984). Бил југословенски амбасадор во Судан (1989-1992), прв амбасадор на Република Македонија во НР Кина (1994-1999), акредитиран и во Социјалистичка Република Виетнам (1994) и во Демократска Народна Република Кореа (1996).⁴⁹

За југословенско-суданските односи за време на својата дипломатска мисија проф. д-р Владимир Петковски вели:⁵⁰ „Предизвик беше извршувањето на позицијата југословенски амбасадор во Судан, бидејќи Југославија беше силно присутна во Африка. Југославија и Судан имаа одлични односи и соработка уште од времето на Тито. Тие односи имаа економска, воена димензија, судански граѓани се школуваа на југословенските универзитети итн. Југославија ја изгради и трговската и воената морнарица на Судан. Тоа е дело на југословенски фирми. На пример, целата речна морнарица тие баржи, бродови итн., на Нил кои се многу значајни за животот таму е изградена од Југославија. Тоа беше бродоградилиштето од Белград кое ја градеше таа речна морнарица. Додека јас бев таму работеа во тоа време неколку југословенски фирми: бродоградилиштето од Белград на изградба на речни бродови, Партизански пут од Белград на проекти од нискоградба и Геотехника од Загреб која работеше на проекти на урбано водоснабдување. На пример, имаше проект во вредност од 40 милиони долари за изградба на водоснабдување во градот Ел Обеид во централно-јужниот дел на Судан. На пример, цевките кои се поставуваа таму, за тој систем на водоснабдување беа произведени од Искра од Куманово...“

⁴⁹ Владимир Петковски, *Детството е повеќе од Амаркорд*, Скопје, 2021; Службен весник на Република Македонија, бр. 16/1994; Службен весник на Република Македонија, бр. 49/1994; Службен весник на Република Македонија, бр. 6/1996.

⁵⁰ Интервјуто со проф. д-р Владимир Петковски е направено во Скопје на 1 јули 2020 година.

УКАЗИ

Врз основа на член 315 точка 5 од Уставот на Социјалистичка Федеративна Република Југославија, Претседателството на Социјалистичка Федеративна Република Југославија донесува

УКАЗ

ЗА ОТПОВИК ОД ДОЛЖНОСТА НА ИЗВОНРЕДЕН И ОПОЛНОМОШТЕН АМБАСАДОР НА СОЦИЈАЛИСТИЧКА ФЕДЕРАТИВНА РЕПУБЛИКА ЈУГОСЛАВИЈА ВО ДЕМОКРАТСКА РЕПУБЛИКА СУДАН И ЗА НАЗНАЧУВАЊЕ НА ИЗВОНРЕДЕН И ОПОЛНОМОШТЕН АМБАСАДОР НА СОЦИЈАЛИСТИЧКА ФЕДЕРАТИВНА РЕПУБЛИКА ЈУГОСЛАВИЈА ВО ДЕМОКРАТСКА РЕПУБЛИКА СУДАН

I

Се отповикува

Исмет Реџиќ од должноста на извонреден и ополномоштен амбасадор на Социјалистичка Федеративна Република Југославија во демократска Република Судан.

II

Се назначува

Благој Михов, виши советник во Извршниот совет на Собранието на Социјалистичка Република Македонија, за извонреден и ополномоштен амбасадор на Социјалистичка Федеративна Република Југославија во Демократска Република Судан.

III

Сојузниот секретар за надворешни работи ќе го изврши овој указ.

IV

Овој указ влегува во сила веднаш.

У. бр. 14

11. мај 1981 година

Белград

Претседател
на Претседателството
на СФРЈ.

Sergej Kraigher, c. p.

Указ за назначување на Благој Михов за вонреден и ополномоштен амбасадор на СФРЈ во Демократска Република Судан („Службен лист на СФРЈ“, бр. 31/1981).

Врз основа на член 315 точка 5 од Уставот на Социјалистичка Федеративна Република Југославија, Претседателството на Социјалистичка Федеративна Република Југославија донесува

УКАЗ

ЗА ОТПОВИК ОД ДОЛЖНОСТА ИЗВОНРЕДЕН И ОПОЛНОМОШТЕН АМБАСАДОР НА СОЦИЈАЛИСТИЧКА ФЕДЕРАТИВНА РЕПУБЛИКА ЈУГОСЛАВИЈА ВО РЕПУБЛИКА СУДАН И ЗА НАЗНАЧУВАЊЕ ИЗВОНРЕДЕН И ОПОЛНОМОШТЕН АМБАСАДОР НА СОЦИЈАЛИСТИЧКА ФЕДЕРАТИВНА РЕПУБЛИКА ЈУГОСЛАВИЈА ВО РЕПУБЛИКА СУДАН

I

Се отповикува

Душан Завашник од должноста извонреден и ополномоштен амбасадор на Социјалистичка Федеративна Република Југославија во Република Судан.

II

Се назначува

Д-р Владимир Петковски, досегашен вонреден професор на Економскиот факултет во Скопје, за извонреден и ополномоштен амбасадор на Социјалистичка Федеративна Република Југославија во Република Судан.

III

Сојузниот секретар за надворешни работи ќе го изврши овој указ.

IV

Овој указ влегува во сила веднаш.

У. бр. 55

6 ноември 1989 година

Белград

Претседател
на Претседателството на
СФРЈ,
д-р Јанез Дрновшек, c. p.

Указ за назначување на д-р Владимир Петковски за вонреден и ополномоштен амбасадор на СФРЈ во Република Судан („Службен лист на СФРЈ“, бр. 88/1989).

Кузман Смилески како офицер на македонската партизанска војска

Кузман Смилески (во средина) во придружба на Титовиот брод „Галеб“ (во позадина) во водите на Источниот Медитеран во 1954 година, при едно од патувањата на Јосип Броз Тито.

Кузман Смилески како адмирал на ЈВМ

Кузман Смилески како воено аташе во Картум при посетата на Јосип Броз Тито на Судан во 1970 година

(Фотографиите се од личната архива на г. Зоран Смилески)

Кузман Смилески (во средина) како воено аташе во зградата и резиденцијата на југословенската амбасада во Картум, Јованка Броз (десно), генерал Петар Бабиќ, шеф на титовиот воен кабинет (лево), при посетата на Јосип Броз Тито на Судан во 1970 г.

(Фотографијата е сопствен дел од збирката на фото архивата на Јосип Броз Тито. Фондот е во сопственост на Музејот на Југославија во Белград. Фотографијата е заведена во музејот под инвентарен број: 1970_428_091)

ПРИКАЗИ

Елвис Орбаниќ¹

**ВЛАТКА ЛЕМИЌ, АРХИВИТЕ И ДИГИТАЛНОТО ВРЕМЕ,
ЉЕВАК, ЗАГРЕБ 2019**

Книгата со наслов „Архивите и дигиталното време“ е втора авторска книга на д-р Влатка Лемиќ. Нејзината авторска стручност произлегува од долгогодишното истражување на темата како препознатлив професионалец и истражувач како во Хрватска така и во странство. Имено, од 1998 до 2018 година, Лемиќ била вработена во Хрватскиот државен архив, каде што раководела со разни организациски единици и стручни комисии и ја извршувала функцијата директор на институцијата. Од 2003 година е постојан предавач на дипломските студии по архивистика на Филозофскиот факултет во Загреб. За нејзината меѓународна ангажираност и стручен углед сведочат нејзиното членство и позициите во голем број професионални здруженија, како и делата што ги објавила.

На 219 печатени страници, Лемиќ се обидела да претстави една важна општествена и професионална, слоевита тема, приспособувајќи ја на потребите на студентите од информатичките науки, особено на архивистиката, на самите архивисти, но и на пошироката културна јавност, желна за сознанија, по кои сè патишта се движи архивистиката во светот и во Хрватска, посебно во последните неколку години.

Покрај вообичаениот вовед, книгата содржи уште пет поголеми делови, кои се поделени во неколку пократки поглавја.

Првиот дел е *Современото архивско опкружување*, во кое авторката говори за развојот на дигиталните технологии и информатичкото општество, на кое гледа како на еден од водечките двигатели и не само на културните промени на современото

¹ Доц. д-р, Институт за историски и социјални науки на Хрватската академија на науките и уметностите во Риека, подрачна единица во Пула.

опкружување, кои ја обликуваат и влијаат на архивската дејност. Со помош на оваа целина, читателот ќе ги дознае темелните податоци за Меѓународниот архивски совет, за архивската мрежа во Хрватска, за европските архивски трендови, при што ИКАРУС зазема посебно место во современите архивски достигнувања во насока на вмрежување и примена на нови технологии. Станува збор за меѓународно здружение основано во 2007 година, кое до денес се прошири со членство и од нашиот регион, со што се овозможи да имаме еден вид подружница со претседател, кој е автор и на оваа книга. Дигитализацијата на културното наследство во Хрватска е предизвикувачки наслов на последното поглавје од првата целина, каде што се зборува за почетоците на примената на дигиталните технологии, нивниот развој и состојбата, на примерите на нашите државни архиви до 2018 година, кога и завршува поголемиот дел од ракописот на книгата.

Во вториот дел (*Отворени архиви и јавни програми*) авторката нè запознава со многуте активности на хрватските архиви, нивните јавни програми што ги отвораат за пошироката јавност. Општо прифатениот поим за архивите, како институции што ја обединуваат традиционалната улога на чувари на меморијата, со информативната улога и активното сервисирање на управата, се проширува преку нивната работа на претставување пред јавноста и зголемување на видливоста во заедницата, особено во последните петнаесетина години. Треба да се каже дека нашите архиви од самиот почеток насочиле дел од активностите и кон издавачките и изложбените активности заради нивна полесна достапност, но и заради заштитата. Авторот дава конкретни примери за некои порелевантни изданија, објавувани со децении, како од централните така и подрачните архиви. Со ова се поврзани и други културни активности што ги вмрежуваат архивите со преостанатите културни институции. Лемиќ не ја запоставува ниту едукативната и педагошката работа на архивистите, која се манифестира преку низа работилници претежно организирани од Државниот архив на Хрватска.

Третиот дел, насловен како *Архивите и заедницата - архиви во заедницата*, авторката го користи за да ја нагласи заедничката работа на архивите во проширувањето на партнерските мрежи и вклучувањето во разни културни програми и платформи кои го зајакнуваат нивното присуство во заедницата. Резултат на тоа се многубројните активни соработки и поврзувања на архивите и корисниците со цел да се приближи историското и културното наследство до сите граѓани. Специјализираните архиви и нивната специфична улога се објаснети во посебно поглавје. Тие, исто така, имаат свои професионални специјализирани здруженија, таков е примерот со здружението, од европски размери, *Associazione Archivistica Ecclesiastica*, за католичките црковни архиви, со кое неколку наши државни архиви имале квалитетна соработка на повеќе програми и нивоа. Понатаму, една од докажаните плодни видови соработка меѓу архивите и заедницата се материјализира во проектот „Со:ор“, во чии рамки се организирани разни јавни програми. Авторот со право посветува посебно внимание на одбележувањето на Меѓународниот ден на архивите, кој во Хрватска првпат е одбележан во 2009 година. Во последниот

дел од поглавјето се прикажани стручните и научните активности на архивите и влијанието на креативната индустрија во архивскиот свет.

Во поглавјето *Дигитални архиви и архивски платформи*, авторката го претставува Европскиот архивски портал како најголем онлајн-каталог на архивски материјал во светот. Потоа пишува за картографскиот портал *Manup*, кој е архивски портал за преглед на историски мапи, особено од областа на поранешната Хабсбуршка Монархија. Последните две архивски платформи претставени овде се произлезени од ИКАРУС. Станува збор за дигитална платформа *Monasterium*, европска виртуелна архива на средновековни и современи документи, на која пак до крајот на 2018 г. се објавени повеќе од 650.000 повелби од дваесет европски држави. Топотеката, како најмлада платформа на ИКАРУС и доста распространета во Хрватска, е алатка за создавање мрежен архив на локалната историја и истовремено го поттикнува нејзиното зачувување и истражување. Целината ја заклучува со поглавје на тема дигитализација во хрватските архиви, укажувајќи на нејзините развојни тешкотии и успеси.

Иако термините за соработка и вмрежување на архивите, често се користат во сите поглавја од книгата, последната целина (*Соработка и вмрежување*) детално ги разгледува. Во оваа целина наоѓаме објаснувања за поимот интердисциплинарност во хрватската архивска практика. Понатаму, авторката го претставува обликот на заедничкото дејствување на академските институции во поддршка на развојот на зголемувањето на академски образовани професионалци вклучени во образованието и истражувањето во областа на архивистиката и книговодството познат под кратенката AERI. Претставен е и проектот PERSIST, поттикнат од УНЕСКО за долгорочно зачувување на дигиталните информации и соработка во областа на дигиталната заштита. Последниот голем проект што го презентира Лемик е Time Machine: Big Data of the Past. Споменатиот паневропски проект е посветен на развојот на големите дигитални и компјутерски инфраструктури и вештачка интелигенција со цел вмрежување на европското културно наследство и негова достапност на мрежните страници и апликации. Книга на оваа тематика би била со недостатоци без приказ на професионалниот развој на хрватските архивисти, што е разгледано во последното поглавје на оваа целина.

Книгата е заокружена со додатоци: список на стручни тела на Меѓународниот архивски совет, список на мрежата на државни архиви во нашата земја, избор на стручни изданија на нашите архиви и избор на печатени и дигитално објавени изложбени каталози на хрватски архиви.

Примената на дигиталните технологии во архивистиката е современа потреба, како и архивското меѓуинституционално вмрежување, поврзување со другите културни, научни и образовни институции, а со тоа отворање за јавноста. Сето ова доведува до, економски речено, придобивки за архивската професија и граѓаните, за што објаснува и со конкретни примери покажува книгата на д-р Лемик.

Станува збор за многу вреден, информативен и теоретски осмислен приказ на дигиталното архивско опкружување во светот и во нашата земја.

УДК 311.313(496.02):[314.1:28(497.711/.712)“1832/1833“(093.2)(049.3)

Борче Илиевски¹**ОСМАНЛИСКИ ДОКУМЕНТИ ЗА ИСТОРИЈАТА НА МАКЕДОНИЈА – ПОПИСИ ОД XIX ВЕК, СКОПСКИ САНЦАК, КАЗА СКОПЈЕ (1832/33),**

Предговор и коментари: доц. д-р Аднан Шериф, проф. д-р Музафер Бислими,
м-р Ирфете Ибраими, Скопје, 2020, 639

Во текот на 2020 година Државниот Архив на Република Северна Македонија продолжи да ја објавува мошне вредната серијата документи – Османлиски документи за историјата на Македонија, Пописи од XIX век, Скопски Санџак, почната во 2018 година со преводот на пописните материјали за машкото муслиманското население во Кичевска Каза и пописните материјали за машкото муслиманското население за Тетовската Каза, објавен во 2019 година. Најновото издание од посочената серија документи е *Османлиски документи за историјата на Македонија - Пописи од XIX век Скопски Санџак - Каза Скопје (1832/33)*, книга 1, дел 1, во превод од османлиски турски на македонски јазик на доц. д-р Аднан Шериф и од македонски на албански јазик на проф. д-р Музафер Бислими и м-р Ирфете Ибраими. Предговорот и коментарите се авторство на доц. д-р Аднан Шериф, проф. д-р Музафер Бислими и м-р Ирфете Ибраими. Како и претходните публикации од споменатата серија, преводот е објавен на македонски и на албански јазик. Публикацијата содржи 639 страници и структурно е поделена на предговор, превод на пописните податоци за машкото муслиманското население во Скопската Каза од 1832/33 година, факсимили на оригиналните документи и регистар на географските поими. Преведените пописни податоци се проследени со повеќе објаснувачки фусноти.

Првите обиди за спроведување попис во Османската Империја, соодветен на принципите и на методологијата на западните земји, почнуваат во 1831 година кога е спроведен првиот општ попис на машкото население на територијата на целата држава. Врз основа на пописот се изработувани регистри на населението, каде што се евидентирале демографските промени во селата и во градовите, бројот на иселените, доселените, новородените и умрените. Посочената пописна евиденција

¹ Д-р, редовен професор на Институтот за историја, Филозофски факултет, УКИМ, Скопје.

за Скопската Каза претставува основен извор за проучување на демографските карактеристики на Скопската Област од почетокот на триесеттите години на XIX век. Скопската Каза географски се протежала во Скопската Котлина и поголем дел од Качаничката Клисуре.

Пописните податоци го опфаќаат машкото население од муслиманска вероисповед во градот Скопје, кое живеело во 41 маало како и во вкупно 94 села во казата. На почетокот на триесетите години на XIX век Скопската Каза била поделена на четири географски области: Чаир (селата од Скопско Поле на исток и југоисток од Скопје како и неколку села во подножјето на Скопска Црна Гора); Кара Даг (Скопска Црна Гора); Каршијака (повеќе села на југ од Скопје како и селата во сливното подрачје на Маркова и на Кадина Река) и Дербенд (осум села од Дервен, на запад од градот Скопје). Качаничката Нахија била дел од Скопската Каза. Нахијата ја сочинувале гратчето Качаник и 20 околни села.

Објавените пописни податоци, освен тоа што го евидентираат населението во одреден временски период, претставуваат и своевиден регистар на машкото муслиманско население на Скопската Каза, при што се евидентирани и другите демографски настани во периодот од одржувањето на пописот до 1836 година и тоа: раѓања, умирања, иселувања и доселувања. Специфично е тоа што во Скопската Каза се евидентирани и машките деца помлади од една година, што не било случај на пример со Тетовската Каза, каде што во регистарот се запишани само децата постари од една година. Преку податоците добиваме јасна претстава за социјалната структура во градот Скопје, за видовите занаети и за нивната застапеност како и за возрастната структура на машкото муслиманско население. Воочливо е дека особено во селата била застапена семејната заедница, каде што во заедница живееле повеќе женети браќа, понекогаш и со веќе возрасните и женети потомци. Села со најголем просечен број на членови според пописниот регистар од 1832/33 година, односно со по 10 членови на домаќинство се: Танушевци на Скопска Црна Гора, Барово во сливот на Маркова Река и Страчинци во подножјето на Скопска Црна Гора. Во Качаничката Нахија во повеќе села (Слатина, Габрица, Ѓурѓевдол и др.) домаќинствата имале и повеќе од 10 членови.

Анализата на преведените пописни податоци ни дава мошне јасна слика за структурата и за демографските движења кај муслиманското население во триесеттите години на XIX век. Како што наведовме, во Скопската Каза, покрај во градот Скопје муслиманско население живеело во 94 околни села. Во мнозинство муслиманското население живеело на запад од Скопје, во Дервен и на југ од градот во сливот на Маркова и Кадина Река, во Каршијак. Најголемо село населено со муслиманско население било Рашче во Скопски Дервен со 66 домаќинства и приближно 474 жители (237 евидентирани машки жители и ист претпоставен број на женска популација). Поголеми муслимански села биле: Бојане со 59 домаќинства и 442 жители, Брест со 39 домаќинства и приближно 386 жители, Блаце со 49 домаќинства и 322 жители и Студеничани со 50 муслимански домаќинства и приближно 352 жители.

Преку објавените пописни податоци можеме детално да ги следиме и миграциите на муслиманското население во Скопската Каза. Османската

статистика ги бележела сите доселувања и иселувања од градот Скопје и селата во казата во периодот 1832-1836 година. Речиси нема село од Скопската Каза што во посочениот период не дало иселеници. Најголемиот дел од нив се иселиле во Скопје. Пописните податоци покажуваат дека во Скопје се доселувале и бројни жители од соседните кази. Градот очигледно прераснувал во значаен економски центар на овој дел од Балканот.

Публикацијата Османлиски документи за историјата на Македонија - Пописи од XIX век, Скопски Санџак, Каза Скопје 1832/33 година претставува исклучително вреден историски извор преку кој можеме да ја реконструираме демографската структура на дел од населението во Скопската Каза на почетокот на триесетите години на XIX век. Освен во историографските трудови, податоците ќе бидат корисни и за ономастички, генеалогски и демографски истражувања како и за истражувачите на роднокрајната историја. Посочените османлиски пописни документи се особено значајни и за историската демографија, историографска дисциплина што кај нас е сè уште во зародиш.

Се надеваме дека ДАРСМ ќе продолжи да објавува преводи на османлиски пописни материјали од првиот модерен попис спроведен во Османската Империја на почетокот на триесетите години на XIX век, кои претставуваат првостепен историски извор. Преку преводите на пописните податоци за целокупното население (муслиманско, христијанско, ромско, еврејско), историската наука ќе добие комплетна и детална слика за демографските движења на балканските простори во првата половина на XIX век.

УДК 341.7(498:497.7)“1901/1903“(093.2)(049.3)

Благој Зашов¹

**ДЕСЕТ ДЕНА КРУШЕВСКА РЕПУБЛИКА - 2021 ГОДИНА
ИСТОРИЈА НА МАКЕДОНИЈА И КРУШЕВО ВО РОМАНСКИТЕ
ДИПЛОМАТСКИ ДОКУМЕНТИ (1901 - 1903)²**

Вовед, избор и редакција Благој Зашов, Скопје, 2020 г., 572.

Историјата е наука што зборува за минатото на еден народ, на еден регион, на една држава. Неа ја толкуваат историчарите врз основа на архивите и пишувањата на автори што биле современици на определен период. Меѓу нив се и дипломатите. Архивските документи овозможуваат да се состави мозаикот на историските настани во една држава. За историјата на Македонија порано пишувале историчарите од соседните земји врз основа на целите и интересите на земјите чии претставници биле. Во Македонија како регион се судирале интересите на големите земји. Затоа тие заедно со малите балкански земји воделе војни на територијата на Македонија. Тоа посебно било случај во Првата и во Втората светска војна, но и пред тоа. По Руско-турската војна во 1878 година бил склучен Санстефанскиот мир. Резултатите од него по четири месеци биле поништени на Берлинскиот конгрес. Територијата на Македонија е вратена во рамките на Османлиското Царство. Членот 23 од Берлинскиот договор предвидувал реформи во Европска Турција. Турскиот султан не ги спроведува тие реформи. Пропагандите на соседните држави почнуваат да го делат народот во Македонија. Средство на пропагандите се школите и црквите. Оние што се молеле во патријаршиските цркви и ги праќале децата во грчките училишта, се сметани за Грци. Оние што оделе во егзархиските цркви и ги праќале децата во егзархиските училишта, се сметани за Бугари. Подоцна, кога во Македонија пристигнала и српската пропаганда, оние што почнале да одат во новите српски цркви и училишта, се сметани за Срби.

Во пропагандите учествувале и странските конзули и други дипломати, кои се упатувани во Македонија за да ги претставуваат интересите на своите држави. Меѓу нив биле и романските конзули стационирани во Солун, Битола, Гравена,

¹ Поранешен македонски амбасадор во Романија.

² Материјалот е изготвен врз основа на предговорот од третиот том „Романски дипломатски документи за Македонија (1901-1903)“ редактиран од амбасадорот Благој Зашов.

а подоцна и во Скопје. Извештаите на романските конзули од тоа време биле полни со податоци за случувањата во Македонија. За состојбите во Македонија известувале и романските амбасадори во Истанбул, Софија, Белград, Атина, но и оние во Виена, Париз и Лондон. Романските дипломатски документи се добар извор за македонските историчари, кои се обидуваат да го состават мозаикот на македонската историја.

Амбасадорот на Република Македонија во Романија господин Благој Зашов во времето кога работеше во Букурешт (1996 - 2002) вршеше истражувања во романските архиви, од што произлегоа материјали за пет тома романски дипломатски документи за Македонија. Вториот том од овие документи, кој излезе од печат во декември 2020 година, се однесува за еден многу значаен период од историјата на Македонија и посебно за Крушево (1901 - 1903). За време на овие три години пропагандите на соседните земји (Грција, Бугарија и Србија) како и на Романија, ќе продолжат со силен интензитет. Со засилувањето на српската пропаганда ќе се развие борба за доминација врз дел од македонското население преку неговото привлекување да прејде во српски цркви, да остане во грчки патријаршиски или во бугарски егзархиски цркви. И додека борбата меѓу српската и бугарската пропаганда се заострува, доаѓа до приближување меѓу грчката и романската, затоа што дел од Власите, поради можноста да го користат влашкиот јазик во егзархиските цркви, преоѓаат од патријаршисти во егзархисти. Во исто време романската пропаганда сè повеќе го засилува притисокот кон султанот за издавање ираде за признавање на влашкиот елемент како посебна романска националност во Македонија. Притоа, романскиот амбасадор во Константинопол ги убедува екуменскиот патријарх и својот грчки колега во Константинопол амбасадорот Маврокордато, дека воведувањето на романскиот јазик во патријаршиските цркви за потребите на Власите во Македонија ќе биде од корист и за Патријаршијата, затоа што Власите нема да ја напуштаат неа и да преоѓаат кај Егзархијата. Екуменскиот патријарх е свесен за тоа и сака дискретно да ја отвори вратата на романската пропаганда и да признае дека во Македонија има Куцовласи, како што Грците ги викаат Власите, но Синодот и Советот на Патријаршијата одлучно се противат на тоа. За нив секој оној што доаѓа во патријаршиска црква е Грк, без разлика од кое етничко потекло е и кој јазик го зборува дома. Екуменската патријаршија тогаш и многу децении потоа ќе остане најголемото средство за грцизирање на населението во Македонија.

Султанот ќе знае како да ја искористи конкуренцијата меѓу пропагандите во Македонија за да ги одложи реформите, за да не ги спроведе обврските од чл. 23 од Берлинскиот конгрес и да ги исполни ветувањата што им ги имаше дадено на големите сили.

По донесената одлука на ТМРО (во пролетта 1903 година) за востание во Македонија, се вршат интензивни подготовки особено во Битолскиот Округ, Гоце Делчев загинава, избувнува Илинденското востание, кое е задушено во крв со дозвола од големите сили. Во еден инцидент во Битола е убиен рускиот конзул Ростковски, романската влада им испраќа помош на Власите во Крушево,

Македонците во Бугарија организираат масовни демонстрации против сверствата на отоманската војска и башибозук. Потоа полска се смирува ситуацијата во Крушево и во востанатите села, големите сили повторно ја активираат акцијата за реформи во Турција, одново се интензивираат пропагандите во Македонија на соседните земји и во една таква ситуација спласнува револуционерниот набој кај македонското население, кое одвај успева да го сочува голиот живот.

Документите од овие три години избрани во романските архиви зборуваат за дел од историјата на Македонија и на македонскиот народ и имаат особено значење за дополнување на мозаикот за она што се случувало во трите почетни години од дваесеттиот век и како тоа го виделе романските конзули како ревносни хроничари на политичките и на другите случувања во трите македонски вилаети на отоманска Турција.

Најголемиот број на извештаите на романските конзули во 1903 г. се однесуваат за најзначајниот тогашен настан за нас Македонците - Илинденското востание. Романија во тоа време имала добри односи со Турција и ја користела секоја прилика да го покаже своето пријателство и добра волја, очекувајќи за тоа да биде наградена со признавање на влашката националност како посебна романска етничка група во Македонија. Тој однос ќе се огледа и во третирањето на настаните во Крушево, при што пред турските власти ќе се укажува дека Власите не учествувале во „бунтот“, како што тие го третираше Илинденското востание, или дека само поединци, заблудени или одродени, зеле учество во борбите со турската војска како исклучок. Питу Гули³ се споменува како Власт што дваесет години отсутствувал од Крушево односно бил во Бугарија, „каде што го изгубил своето национално чувство“. Сепак овие извештаи се полни со детали, кои можат многу да помогнат. Се споменуваат личности од Солун, Битола, Крушево и во влашките села, чии потомци ќе посакаат да знаат што им се случувало на нивните предци⁴.

Во рамките на романската пропаганда била и акцијата за распределба на помошта на крушевчани, што ја испратила романската влада за ублажување на последиците од штетите што ги претрпело населението во Крушево за време на востанието. Од списокот на лица на кои им е дадена помош (вкупно 236) ќе се види дека само на мал број семејства што не се Власи (т.н. гркомани и бугаромани) им била дадена сума од помал износ (по 10 леи, или по една вреќа брашно) од онаа што се давала на Власите. Интересно е, притоа, да се види што напишале влашките првенци за илинденските настани и за личностите што го воделе востанието. Постојат две верзии за нивните кажувања: една за отоманските власти, а другата за романскиот конзул.

Романскиот конзул во Битола Спиру Јонеску во својот извештај за илинденските настани, кој го изготвува по своето враќање од Крушево (почетокот на септември 1903 година) и го упатува до романскиот амбасадор во Константинопол

³ На крајот од текстот е приложена ретка фотографија од четата на Питу Гули.

⁴ Во прилог на материјалов е и списокот на лица од Крушево што добиле романска помош за покривање на штетите настанати за време на Илинденското востание во Крушево.

Александру Лаховари, пишува: „Со желба Вашата Екселенција да добие пореално сознание за катастрофата во Крушево, дозволете да Ви доставам фотографски пејзаж на Крушево, кој го покажува градот пред несреќните настани и по нив⁵. Покрај нив имаме чест да ѝ доставиме на Вашата Екселенција 14 фотографии приложени тука, кои ги претставуваат шефовите (војводите) на одделните банди како и на бандите што го окупирале Крушево во ноќта на 20 јули“. Тие фотографии се доставени во Букурешт и би било од голем интерес македонската јавност да ги види. Тие биле снимени од локалниот крушевски фотограф чие име не се споменува. Според кажувањето на романскиот конзул, авторот на фотографиите бил уапсен и распрашуван од локалните турски власти дали има некои фотографии од востаниците, на што тој одговорил дека востаниците навистина се фотографирале, но дека потоа ги уништиле плочите.

Историјата на регионот Македонија е богата со настани од проста причина што овој регион бил арена на судири, војни и пропаганди заради негово владеење. Тука се судирале интересите на големите сили и на малите балкански држави. По формирањето на грчката, а потоа и на српската и на бугарската држава, сите три земји се обидуваале да се прошират на сметка на Македонија. Првиот обид бил направен со Санстефанскиот договор од 1878 година, на кој и денес Бугарија се повикува и го одбележува како национален настан⁶. Следуваат балканските војни, Букурешкиот договор, Првата светска војна и Парискиот договор, со кој се санкционирани придобивките на балканските држави на бојното поле. Овие настани најдобро знаела да ги искористи Грција, која „грабнала“ 52 отсто од регионот Македонија. Народот, односно народите што во тоа бурно време живееле на територијата на Македонија, биле само објект за кој никој не се интересирал.

Крушево пред Илинденското востание

⁵ Во прилог се двете фотографии од Крушево пред и по востанието.

⁶ По 1990 година државен празник на Бугарија е 3 март, ден кога е потпишан овој договор.

Крушево изгорено по востанието

Ретка фотографија од 1903 од четата на Питу Гули

Најважни биле интересите на големите сили и желбите на малите балкански држави да се прошират на сметка на овој регион. Тоа што тогаш не било правилно направено, се исправа многу подоцна кога на територијата на „српска Македонија“ во 1944 година е формирана Народна Република Македонија во рамките на југословенската федерација и во поново време во 1991 година, кога е прогласена независна и суверена Република Македонија.

ЗАПИСНИК

Долупотпишаните, како претставници на романската заедница во Крушево, заседавајќи во комисија под претседателство на господата С.К. Јонеску, вицеkonzул и жирант во Конзулатот на Романија во Битола и Лазар Дума, генерален инспектор на романските училишта и цркви во Македонија, во деновите 5, 6 и 7 септември 1903 година ја поделија сумата во износ од седум илјади и петстотини (7.500) леи испратена од романската Влада за несреќните крушевчани што имаа штети поврзани со нападот на турската војска и на башибозукот, за повторно освојување на градот Крушево, со кој беа завладеале бугарските комити во текот на 10 дена (од 20 до 30 јули).

Сумата беше поделена согласно со списокот во прилог на вкупно двесте триесет и шест (236) лица помагајќи ги пред сè припадниците на романската заедница, и другите заедници (гркомани и Бугари) колку што беше можно.

Крушево, 7 септември 1903 г.

Стериу Н. Јонеску
Ташку Илиеску

Папа Сотир Папа Стериу
Николае Ст. Петрашинку
Петру Н. Балиу
нечитко име и презиме
Јанаки Циривири
Кости А. Киала

Потписи на
С.К. Јонеску
Л. Дума

печат на
Романската заедница
од Крушево

Список на имињата на лицата од Крушево на кои им е дадена помош од страна на Владата на Романија, преку господата С.К. Јонеску, вицеkonzул и Лазар Дума, генерален инспектор.

1. Димитри Петрашинку	150 леи
2. Петру Балин и неговиот син Сотираки	350
3. Сотир Лефанди	250

4. Матеу Д. Божин	200
5. Јанаки Циривири	60
6. Ванчу Унка	250
7. Николае Теохареану	250
8. Вангели Петреску	80
9. Георѓи Баца	60
10. Браќата Ставре Бураку	100
11. Кушу Гогу	200
12. Браќата Сидер Бураку	100
13. Костика Телеску	80
14. Николае Телеску	100
15. Калчу Попеску	40
16. Стериу Бешка	200
17. Миту Курчи	120
18. Косту Пеци	100
19. Наки Скандери	50
20. Кушу Нака	100
21. Гаши Штабеки	50
22. Заха Ташку Нане	100
23. Константин Корнети	40
24. Николае П. Балиу	60
25. Фанка Матеј Калогер	100
26. Димитри Папастереску	40
27. Силиан Јани	100
28. Георги Стефку	40
29. Николае Насту	40
30. Домника Јоан	30
31. Кота Фурка	50
32. Тана Лиаска	60
33. Теохари Бела	80
34. Георги Финчеа	40
35. Домника Гераси	20
36. Јоан Шеодреану	80
37. Флора Киале	40
38. Георги Купачиу	40
39. Кости Топузи	70
40. Михал Телеа	50
41. Теодор Влаху	30
42. Ташку Мишику	60

43. Ташку Тале		40
44. Веле Черкез		20
45. Танаску Кирациу		20
46. Ташку Лефанди		20
47. Косту Ќурчи		80
48. Николаки Лале		60
49. Такиу Калина		40
50. Матеу Анастаси		20
51. Николаки Тоду Петрашинку		60
52. Косту Мартинеану		150
53. Халчу Н. Геру		100
54. Цука Зурика		10
55. Кушу Лорзи		80
56. Попот Сотир Папа Стериу		80
57. Христу Батали		20
58. Магдалена Хаџи Пули	(гр.)	20
59 Ташку Таки	(гр.)	40
60. Гиншу Алексу		10
61. Николаки Лега	(гр.)	20
62. Константин Папа Теодоси	(гр.)	20
63. Марија Даја	(гр.)	10
64. Јоан Апостол		10
65. Фанка Лиаму		20
66. Димитри Никола		20
67. Мице Фурнаџи		10
68. Наки Апостол		10
69. Ангеле Наиду		10
70. Синка Ѓула		12
71, Наиду Папуџи		10
72, Тода Петерлека	(гр.)	10
73. Дину Ламе	(гр.)	10
74. Андон Кочеа Митре	(гр.)	10
75. Наки Н. Теохари	(гр.)	10
76. Коста Стериу Бураку		30
77. Унчу Тика	(гр.)	10
78. Халчу Белиу	(гр.)	10
79. Илчу Васили	(гр.)	10
80. Дину Таши Курте	(гр.)	10
81. Халчу Нане	(гр.)	10

82. Наум Пуска	(гр.)	10
83. Константин Бураку		20
84. Васили Ќунка		40
85. Оанчу Ќука		20
86. Ташку Ќука		20
87. Николаки Чафкарица		10
88. Науни Фазеи	(гр.)	20
89. Георги Водена	(гр.)	10
90. Сидер Папа Теодоси	(гр.)	10
91. Петру Ѓока		20
92. Патеу Малин (Глувиот) ,	(гр.)	10
93. Браката Лабели	(гр.)	10
94. Аргири Мартини		20
95. Кости Маринка		20
96. Ленчеа Ќура		20
97. Георги Димчу		30
98. Ванчу Таси Тода	(гр.)	10
99. Митка Манаку	(гр.)	10
100. Сотири Калајци	(буг.)	10
101. Дину Хаџи-Мојсу		40
102. Колчу Ордар		20
103. Мина Арманлу		10
104. Лозан Чилипарул		10
105. Стојче Маслар	(буг.)	10
106. Никола Парис		20
107. Георги Топузи		20
108. Нуна Јоан		20
109. Наки Буџо		20
110. Нашку Лефанди		10
111. Неде Тиквешли со синот	(буг.)	20
112. Миту и Киру Ангеле	(буг.)	10
113. Косту Фаза	(гр.)	10
114. Васили Хасану		20
115. Сем. Аргат и Марина али Јане	(буг.)	20
116. Спасе Ѓануле	(буг.)	10
117. Минка Лита		10
118. Христу Науни Агла		20
119. Гена Јованов	(буг.)	10
120. Лала Дину Трајче		10

121. Феата али Синка Лиепуре	(гр.)	10
122. Дафчеа Патока	(гр.)	10
123. Виа Хаџи-Рушеа		10
124. Вангели Зуграфу	(гр.)	10
125. Наки Кардула		10
126. Стериу Куфичиу	(гр.)	10
127. Зала Качиамака	(гр.)	10
128. Ѓани Хамалу	(буг.)	10
129. Кочо Кираџи	(буг.)	10
130. Манда Пенаго	(гр.)	10
131. Тошку Капсали	(гр.)	10
132. Минка Кола Џога		20
133. Синка Гиџу Копачиу		10
134. Коле Злате	(буг.)	10
135. Унчу Коле Лиаска		10
136. Кола Бидин	(гр.)	10
137. Георги Тежу		10
138. Ла Гитал	(гр.)	10
139. Гушу Главина	(гр.)	10
140. Миту Нане	(гр.)	10
141. Унчу Берберу	(гр.)	10
142. Браката Бенду	(гр.)	10
143. Зала Миџку	(буг.)	10
144. Донка Какардаку	(гр.)	10
145. Ниа Димитри Калипар		10
146. Минка али Калгариџа		10
147. Мариго Топузи		10
148. Ниа али Ленче		10
149. Катерина Јада	(гр.)	10
150. Донка Томчу Пуре		10
151. Коста Симон	(гр.)	10
152. Лефта Стојче	(буг.)	10
153. Зиска Унчеу		10
154. Лена (ќерка на али Џука Бураку) (гр.)		10
155. Синка али Ленче		10
156. Кушу Папули	(гр.)	10
157. Наки Харема	(гр.)	10
158. Кола Тега Ангели	(гр.)	10
159. Ташку Злата	(гр.)	10
160. Тана али Дафе	(гр.)	10

161. Минка Шоке	(гр.)	10
162. Синка али Тушу	(гр.)	10
163. Сиа Зафири	(гр.)	10
164. Георги Псалту	(гр.)	10
165. Минка али Коконе		10
166. Јоан Миакул	(буг.)	10
167. Веле Саманѝ	(буг.)	10
168. Кал Миту Ќосе	(гр.)	10
169. Дафчеа Лиаманга		10
170. Мина Зика Здранга		10
171. Кота Здранга		10
172. Миту Биста Ѓаку		10
173. Танка Пота	(гр.)	10
174. Диму Суричеа		10
175. Панду Фунду		20
176. Николаки Миленду		10
177. Тоду Преши		10
178. Никола Хабе		10
179. Матеу Лега	(гр.)	10
180. Ташку Нака	(гр.)	10
181. Синка Пеца	(гр.)	10
182. Сиа Барба	(гр.)	10
183. Ташку Бојаци	(гр.)	10
184. Дина Паја	(гр.)	10
185. Калина Веле	(буг.)	10
186. Жената на Стила Стане		60
187. Георге Калукита		80
188. Ѓаку Гроин (Манга)		60
189. Кола Бојаци		60
190. Калгарица		20
191. Томчу Мишику		40
192. Тому Динискиоти		60
193. Халчи Белиу	(гр.)	10
194. Ѓаку Кинка и Димчеа		50
195. Теохари Нуши Геру		10
196. Нолина Алибаша	(гр.)	10
197. Сестрата на Ставре Ангели	(гр.)	10
198. Кирана Качиамака	(гр.)	10
199. Мариа Пласка		10
200. Тимчу Ќурчи	(гр.)	10
201. Кости Фити	(гр.)	10
202. Халчу Чиоле	(гр.)	10

203. Јанку	(буг.)	10
204. Ниа Сика	(гр.)	10
205. Такиу Ота		20
206. Ристе Кукур	(буг.)	10
207. Марку Богоески	(буг.)	10
208. Георги Дорду	(буг.)	10
209. Таси Спиру	(гр.)	10
210. Косту Гоголи		10
211. Двата убиени Бугари		10
212. Тома Неде Тиквешли	(буг.)	10
213. Петра Петрилека	(гр.)	за 24 вреќи
214. Вдовицата на г. Лека		брашно дадено
215. Ѓаки Димитриа		348 леи
216. Нушка Халчу Никола	(гр.)	
217. Николаки Динискиоти	(гр.)	
218. Николаки Калогеру	(гр.)	
219. Геоѓаки Папа Кочеа	(гр.)	
220. Тушу Ханџи	(гр.)	
221. Гируши Келарџи	(гр.)	
222. Георѓи Тахчи		
223. Нушка К. Папа-Кочеа	(гр.)	
224. Тигушу Пупа	(гр.)	
225. Тома Косе		
226. Димитри Фоти		
227. Георги Топузи		
228. Тимиу Лиаска		
229. Минка Телеа		
230. Петре Стојан	(гр.)	
231. Гушу Коку	(гр.)	
232. Кушу Зика Коку	(гр.)	
233. Неда	(буг.)	
234. Синка Пеца	(гр.)	
235. Менда Никола	(буг.)	
236. Филибица	(буг.)	

Вкупно 7.500 леи

печат на

романската заедница

во Крушево

Преведено од романски јазик

Архив на романското МНР, фонд 71, вол. 48, 1903 г. стр. 29-33.

УДК 325.83(=163.3:495.611)“18/19“(093.3)(049.3)

УДК 711.437(495.611)“18/19“(093.3)(049.3)

Љупка Тодоровска¹

„ХРОНИКИ НА СЕЛАТА ВО ЛЕРИНСКО“, ТОМ 2, КНИГА 1

Избор, предговор, вовед и редакција д-р Катерина Мирчевска, д-р Димитар Љоровски, д-р Љубица Јанчева, Скопје, 2019 година, 361.

Државниот архив својата издавачка дејност во 2020 година ја збогати со уште еден зборник „Хроники на селата во Леринско“ том 2, книга 1, од авторите д-р Катерина Мирчевска, д-р Димитар Љоровски и д-р Љубица Јанчева, кои го направија изборот, предговорот, воведот и редакцијата. Изданието е објавено на македонски јазик и претставува продолжение на зборникот „Хроники на селата во Костурско“, том 1, книга 1 и 2, објавен во 2018 година, кој е дел од проектот „Хроники на населените места во делот на Македонија во Грција“. Зборникот содржи 361 печатени страници во кои се прикажани 10 хроники на селата подредени по азбучен ред: Ајтос, Бесфина, Буковик, Воштарени, Герман, Горно Клештино, Горно Котори, Долно Клештино, Долно Котори и Дреново. Хрониките се во нивната оригинална форма и содржат податоци добиени врз основа на усни искажувања од лични, посредни и непосредни сеќавања.

Во воведот е даден кус историски осврт на настаните што се случиле во периодот од почетоките на преродбата во османлиска Македонија во втората половина на XIX век до Граѓанската војна во Грција во 1949 година, со акцент на македонското население во Леринската Област.

Во првата хроника за селото Ајтос (Аетос) се наведени податоци за селото, неговата географска положба и етимологијата на името. Структурно е поделено на неколку поглавја од кои може да се исцрпат детални информации за активните учесници во Илинденското востание, за учесниците во Италијанскиот фронт во периодот од 1940 до 1941 година, во нофитските формации и ДАГ. Наведени се и

¹ М-р, в.д. помошник-раководител на Секторот за истражување, меѓународна и домашна соработка и публикување на архивски материјал, ДАРСМ.

кратки биографии на живи истакнати борци и на паднатите борци Петре Маткаров, Кочо Карагунов и Васил Шкипов.

Преку хрониките на селата Бесфина (Сфика) и Буковик авторите детално не запознаваат со селата, со етимологијата на нивните имиња, географските карактеристики и природните одлики. Преку објавените списоци се согледува вкупната бројка на активни учесници и загинали борци во борбите по периоди и организации – ЕЛАС, СНОФ, НОФ и ДАГ, како и на затворени, интернирани и малтретирани луѓе од окупаторските грчки власти. Во овие две поглавја се наведени и списоци на печалбари, на семејствата и на емигранти во периодот од 1941 до 1949 година.

Четвртата хроника содржи историјат за селото Воштарени од втората половина на XIX век до 1949 година. Во неа се наоѓаат списоци на семејствата од селото во периодот од 1940 и 1959 година, на лица кои минале низ затвор, кои биле учесници и убиени борци во ДАГ, членови на организацијата НОФ, како и списоци на бегалци, печалбари и иселеници. На крајот на ова поглавје се наведени биографии на истакнати луѓе од селото Воштарени меѓу кои се Јане Данев-Петков, Корнелија Пејовска, Гевракиди Стерјо, Турнакиди Нико итн.

Во историјатот во хрониката за селото Герман (Агиос Германос), кое се наоѓа во Преспа, е наведен фактот дека ова село всушност е најголемо во оваа област. Прикажана е неговата географска положба и природните карактеристики. Во ова поглавје авторите во целост ја пренесуваат изјавата на Атанас Лелифанов од 25 февруари 1960 година, кој е роден во ова село, во врска со неговото малтретирање, затворање и осудување на смрт од страна на грчките власти. Преку објавените списоци се добива увид на сите активни учесници и загинали во борбите по периоди и организации - ЕЛАС, СНОФ, НОФ и ДАГ, како и списоци на семејства, печалбари, емигранти, малтретирани, интернирани и затворени луѓе од селото Герман од страна на грчките власти.

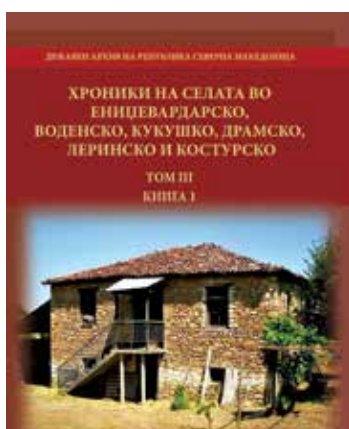
Во хрониките за селата Горно Колештино (Ано КLINE) и Горно Котори покрај краткиот историјат, националниот состав и традициите се прикажани и списоци на луѓе од селата кои учествувале во нофицките формации и ДАГ и кои биле затворани, убиени и политички прогонети.

Хрониката на селото Долно Клештино (Като КLINE) содржи историјат за селото и национален состав на населението, според кој до 1912 година било составено од Турци и Македонци. Оваа состојба драстично се менува по 1923 година, кога турското население е иселено и заменето со грчко, а до 1940 година националниот состав е целосно изменет со Грци. Преку двата историјати, авторите не информираат за учеството на локалните селани во Илинденското востание и италијанската војна. Покрај ова, објавени се и списоци на селани кои биле малтретирани од грчките монархофашисти и балисти, списоци на иселени и емигрирани по периоди, како и на лица кои се останати во селото.

Во последните две хроники на селата Долно Котори (Идруса) и Дреново (Краџес), како и во претходните поглавја се прикажани историски податоци за селата, нивните традиции, обичаи и географската положба. Селото Долно Котори

активно учествувало во Илинденското востание, во Балканските војни и двете светски војни што се согледува преку списоците на селани кои зеле учество во востанието и војните. Во неколку поглавја на хрониката на селото Долно Котори се содржани и биографии на паднати херои меѓу кои се Мити Г. Ристовски, Пандил Г. Поповски, Лазар Н. Ристовски. Додека во последната хроника за селото Дреново, се наоѓаат списоци на активните учесници, на затворани и на загинати борци во борбите по периоди и организации - ЕЛАС, СНОФ, НОФ и ДАГ и списоци на семејства и на емигрирани лица од ова село.

Зборникот „Хроники на селата во Леринско“ том 2, книга 1, претставува вреден извор на податоци, преку кои се согледува борбата и отпорот на негрчкото православно христијанско население против грчката пропаганда за нивна грцизација во Леринската Област и неговата демографска структура во периодот од втората половина на XIX век до Граѓанската војна во Грција во 1949 година. Преку списоците кои се содржани во сите 10 хроники на изданието, авторите детално ни ги прикажуваат луѓето кои зеле активно учество и загинале во борбите против грчкиот терор. Со објавувањето на вториот дел од овој зборник во кој се предвидува да се прикажат и преостанатите 13 хроники од селата во Леринско, ќе се комплетира целосната демографска слика на населението во оваа област и неговиот национален состав во дадената историска рамка.

ПУБЛИКАЦИИ НА ДРЖАВНИОТ АРХИВ

(список на објавените трудови во 2020 – 2021)

- „Хроники на населените места во Ениџевардарско, Воденско, Кукушко и Драмско“, том III, книга 1 и 2, редакција: д-р Катерина Мирчевска, д-р Димитар Љоровски, д-р Љубица Јанчева, 2020
- „65 години Архив во Прилеп (1955 – 2020)“, редакција: Елена Чагороска, Дејан Проданоски и Филип Ристески, 2020
- „Османлиски документи за историјата на Македонија – Скопски Санџак, Каза Скопје (1832/33)“, том 1, дел 1, редакција: д-р Аднан Шериф, д-р Музафер Бислими и м-р Ирфете Ибраими, 2020
- „Балкански иконографии“, автор Нано Ружин, 2020
- „Попис на занаетчиите од Балканот во Истанбул (1902 – 1903)“, редакција: д-р Драги Ѓоргиев, 2020
- „Петар Манџуков (1878 – 1966) и неговиот анархистички светоглед: раскази, публикации и писма“, редакција: д-р Македонка Митрова, 2020
- „Романски дипломатски документи за Македонија (1901 – 1903)“, том II, редакција: д-р Благој Зашов, 2020
- „Првите луѓе на Државниот архив (1951 – 2021)“, автор д-р Марјан Димитријевски, 2021
- „Српски документи за историјата на Македонија, Поглаварство на град Скопје, Пасошка книга (1927 – 1929)“, редакција: д-р Музафер Бислими, 2021
- „Печат на времето, 70 години Државен архив (1951 – 2021)“, редакција: д-р Јасмина Дамјановска, д-р Бранислав Светозаревиќ, 2021
- „Скопска градска општина“, каталог, автор: д-р Јасмина Дамјановска
- „Документарното богатство на Архивот во Штип“, каталог, автори: д-р Јасмина Дамјановска и д-р Бранислав Светозаревиќ
- „Документарното богатство на тетовскиот архив“, каталог, автори: д-р Јасмина Дамјановска, д-р Бранислав Светозаревиќ, м-р Младен Матовски и м-р Ирфете Ибраими

ХРОНИКА НА НАСТАНИТЕ ВО ДРЖАВНИОТ АРХИВ

во периодот септември 2020 - октомври 2021 година

1. На Саемот на книгата од 8 до 14 септември 2020 година во Скопје Државниот архив се претстави со шеесет наслови: монографии за познати историски личности, едиции на зборници од архивски документи за историјата на нашата држава и оригинални трудови од истакнати историски личности;

2. На 23 септември 2020 г. директорот на Државниот архив д-р Емил Крстески оствари работна средба со директорката на Музејот на македонската борба за самостојност Даниела Николова, на која се разговараше за досегашната и за идната соработка меѓу Државниот архив и Музејот;

3. Во периодот од 5 до 8 октомври 2020 година, во Архивот на Албанија истражуваше делегација на Државниот архив на Република Северна Македонија во состав: д-р Музафер Бислими – заменик-директор, м-р Климентина Ивановска – раководител на одделение и м-р Ирфете Ибраими – советник; на истражувањето целосно е прегледан фондот „Ослободени територии“ („Tokat e lira“) што се однесуваат за Македонија во периодот од 1941 – 1944 г.;

4. На 9 ноември 2020 година Амбасадорот на Република Словенија во Република Северна Македонија Н.Е. Милан Предан го посети Државниот архив и оствари средба со директорот д-р Емил Крстески, на која се разговараше за спроведувањето на процесот на дигитализација и имплементација на Анексот Д од Спогодбата за сукцесија, кој се однесува на архивското наследство од поранешна СФР Југославија како и за Проектот за дигитализација на заедничкото архивско наследство од поранешна Југославија во рамките на Берлинскиот процес;

5. Истиот ден, на 9 ноември 2020 година белградска „Политика“ го објави интервјут со директорот д-р Емил Крстески под наслов „Архивот е одбрана од нападите врз нашиот идентитет“;

6. Генералното собрание на Меѓународниот совет на архивите на 16 ноември 2020 година одржа онлајн состанок, на кој учествуваше и директорот на Државниот архив д-р Емил Крстески заедно со 120 директори на национални архиви. Состанокот го водеше претседателот на МАС г. Дејвид Фрикер, а особено внимание привлекоа темите за обновувањето и актуализирањето на архивите како институции и за афирмацијата на самата професија - архивист;

7. На 26 и 27 ноември 2020 година се одржа онлајн конференција на Генералното собрание на Меѓународниот центар за архивско истражување – ИКАРУС (International centre for archival research – ICARUS). Истовремено со Генералното собрание се одржа и 25. Состанок на оваа меѓународна асоцијација;

претставник на Државниот архив беше директорот д-р Емил Крстески, кој имаше можност да гласа во врска со дефинирањето на идната агенда на активности на ИКАРУС;

8. На 27 ноември директорот на Државниот архив д-р Емил Крстески оствари средба со директорот и програмски координатор на Турската агенција за соработка и развој (ТИКА) г. Халим Омер Согут, на која, меѓу другото, на гостинот му беше претставено новоотвореното Одделение за османлискиот период;

9. Претставници на Државниот архив учествуваа на 30. Конференција „Меѓународен архивски ден“, организирана онлајн од Меѓународниот институт за архивистика од Трст и Марибор (International Institute for Archival Science of Trieste and Maribor – IIAS) и од Државниот архив во Трст на 7 и 8 декември 2020 година; официјален претставник на делегацијата на Државниот архив на меѓународната конференција беше директорот д-р Емил Крстески, а темите беа: Професијата Архивист и Дигиталното архивирање: Електронски архиви;

10. Во периодот од 7 до 12 декември 2020 година двајца претставници од Државниот архив учествува на 14. Есенско училиште за архивистика, организирано од Меѓународниот институт за архивистика од Трст и Марибор; презентираниите реферати се објавени во списанието на Меѓународниот институт за архивистика од Трст и Марибор „Атланти“;

11. Во декември 2020 година се одбележа јубилејот „65 години архив во Прилеп (1955 – 2020)“, на кој беше промовирана истоимената монографија во редакција на Елена Чагороска, раководител на Одделението Прилеп. Со настанот јавноста се информира за работата и за историскиот развој на институцијата, но и за постигнатите резултати во областа на заштитата на архивскиот материјал и на унапредувањето на архивската дејност;

12. На 1 февруари 2021 година е објавено идентификувањето на најстариот документ што се чува во Државниот архив – Одделение Битола, два пергаментата што се дел од Тората односно од Петтата книга Второзаконие и уште два од Хафтора, литургиски придружник на Тората. Тие се најверојатно направени од Сефардските Евреи од Пиринејскиот Полуостров, поточно од Португалија, пишувани во континуитет од 13. до 15. век;

13. Претставници од Државниот архив, заедно со директорот д-р Емил Крстески, учествуваа на виртуелната меѓународна конференција „RootsTech Connect“, која се одржа од 25 до 27 февруари 2021 година во организација на „FamilySearch International“, најголема генеалогска организација во светот, со седиште во Солт Лејк Сити, во Јута – САД. Организацијата, која овозможува пристап до дигитализираните документи во околу 4.600 центри низ светот, е основана во 1894 година како Генеалогско здружение на Јута со цел помош при заштитата на граѓанските документи за евидентирање, на црковните документи, на документите од пописи, на воените документи, на семејните и на локалните истории;

14. На 1 март 2021 година во организација на Државниот архив и фондацијата „Екај“ од Скопје е промовирано изданието „Османлиски документи за историјата на Македонија, Скопски Санџак, Каза Скопје (1832/33)“ од авторите проф. д-р

Музафер Бислими, доц. д-р Аднан Шериф и м-р Ирфете Ибраими; на настанот се обратија директорот д-р Емил Крстески и авторите на изданието, проф. д-р Музафер Бислими и доц. д-р Аднан Шериф, кои го објаснија значењето на овие први модерни пописи спроведени во османлиската држава, еквивалентни на денешните матични книги. Изданијата беа промовирани на 2 и на 3 март во Тетово и во Кичево;

15. На 25 и 26 март 2021 година, директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески, учествуваше на меѓународната онлајн конференција „VI денови на ИКАРУС во Хрватска“ на тема: Архиви – граници, идентитети, рефлексии. Конференцијата беше организирана од ИКАРУС Хрватска, во соработка со конзорциумот ИКАРУС – Меѓународен центар за архивско истражување;

16. Весникот „Нова Македонија“ на 29 март 2021 година објави интервју со директорот д-р Емил Крстески во врска со претстојниот јубилеј 70 години Државен архив;

17. По повод 70 години од основањето на Државен архив на 1 април во Скопје се одржа свечена академија под покровителство на премиерот на државата г. Зоран Заев, кој им се обрати на учесниците. Со видео-порака на јубилејот се обрати г. Дејвид Фрикер, претседател на Меѓународен архивски совет и директор на националниот архив на Австралија, а свое излагање имаше и директорот на Државниот архив д-р Емил Крстески. На настанот беше промовирана монографијата: „Печат на времето – 70 години Државен архив (1951 – 2021)“, во која е презентирани историскиот развој на Државниот архив преку фотографии и документи за најзначајните настани со кои располага Архивот, како и зборникот: „Првите луѓе на Државниот архив (1951-2021)“. Гостите имаа можност да ја видат изложбата „Скопската градска општина“ од авторката д-р Јасмина Дамјановска, посветена на градоначалниците на Скопје од 1945 година до денес, а им беа доделени и благодарници на 20 вработени или пензионирани лица, кои дале значаен придонес во работата на Државниот архив;

18. По повод јубилејот 70 години Државен архив Македонската радио-телевизија сними емисија со осврт на дејноста на Архивот, на која учествуваа директорот, заменик-директорот како и актуелни раководители и вработени во институцијата;

19. На 27 мај Амбасадорот на Република Словенија во Република Северна Македонија Н.Е. Милан Предан го посети Државниот архив и разговараше со директорот д-р Емил Крстески за подготовка на Студија за комплетна дигитализација на Државниот архив и на деветте одделенија како и за динамиката на веќе почнатите процеси во тој контекст;

20. На 31 мај во Одделението Штип е поставена постојана изложба насловена како „Документарното богатство на Архивот во Штип“, која содржи 10 паноа со документи почнувајќи од османлискиот период. Автори на изложбата се д-р Јасмина Дамјановска и д-р Бранислав Светозаревик;

21. На 9 јуни 2021 година директорот д-р Емил Крстески ѝ се обрати на јавноста со излагањето „Меѓународниот ден на архивите го потенцира значењето на архивската професија во современото општество“;

22. Делегација на Државниот архив, предводена од директорот д-р Емил Крстески, на 10 и 11 јуни престојуваше во Белград, каде што оствари официјални одвоени средби со директорите на Архивот на Југославија и на Архивот на Србија, д-р Милан Терзиќ и д-р Мирослав Перишиќ. Директорите се договараа за поинтензивна соработка при преземањето архивски материјал од Архивот на Југославија што се однесуваат на Македонија и за скорешно праќање наши експерти во Белград за дигитализација на архивскиот материјал што според Договорот за сукцесија на земјите од поранешна Југославија (Анекс Д) ни припаѓа нам;

23. Во почетокот на јуни раководителот на одделението на Државниот архив од Куманово м-р Вулнет Исени учествуваше на V меѓународна конференција „Архивот и архивистиката во 20.-21. век“ по покана на организаторите, Општина Тузи од Република Црна Гора, Управата на архивите на Република Албанија и Агенција на архивите на Република Косово. М-р Исени имаше излагање на тема „Развојот и дејноста на архивите во Македонија (1926 - 1951)“;

24. Државниот архив на Република Северна Македонија на 22 јуни прими посета од академик Маренглен Верли од Академијата за албанолошки студии од Тирана и академик Беќир Мета, директор на Институтот за историја на Тирана; посетата се надоврза на Меморандумот потпишан меѓу Државниот архив и Академијата за албанолошки студии во март 2021 година, чија цел е проширување на соработката во заедничките истражувања, но и реализација на проекти од заеднички интерес;

25. По покана на Архивскиот комитет на НАТО, директорот на Државниот архив д-р Емил Крстески и Светлана Успрцова, раководител на сектор за истражување, меѓународна и домашна соработка и публикување архивски материјал, првпат официјално учествуваа на состанок на Архивскиот комитет на НАТО. На состанокот, кој се одржа онлајн на 1 јули 2021 година, учествуваа околу 60 историчари што, пред сè, се занимаваат со воена историја и архивисти од националните архиви на Велика Британија, Франција, Германија, Канада, Соединетите Американски Држави, Холандија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Република Северна Македонија и др.;

26. На 6 јули 2021 г. во организација на Академијата за судии и јавни обвинители „Павел Шатев“ и во соработка со Државниот архив се одржа советувањето на тема „Архивирање предмети“. Обуката беше наменета за судските службеници што работат во судските писарници и во судските архиви во судовите низ земјата, а учесниците беа од основните судови, апелациските судови, Управниот суд и Вишиот управен суд;

27. На 23 јули Државниот архив со поддршка на Агенцијата за иселеништво започна проект за собирање архивски материјали од дијаспората со цел нивна трајна заштита и чување; со таа цел Државниот архив упати јавен повик до иселеничките организации ширум светот за предавање архивски материјал значаен за историјата на државата;

28. Државниот архив се вклучи во чествувањето на празникот Илинден со видео-презентација на документи и говор на директорот д-р Емил Крстески на

централната свеченост на Мечкин Камен во Крушево; во таа пригода на јавноста за првпат ѝ се презентираа документи од архивските фондови: „Околиска управа Прилеп (1869 - 1912)“, „Општинска управа Прилеп (1869 - 1912)“, „Катастарска управа – Прилеп“, „Финансиска управа - Прилеп“, „Таписка управа - Прилеп“, „Збирки турски документи – фермани, берати, вакуфнами, бујурулдии“ и фотографии од илинденски чети, војводи и борци, писма и преписки како и шифрираната азбука што лично ја составил Гоце Делчев;

29. На 10 август 2021 година професорот Петер Павел Класинц, раководител на одделенијата за архивска наука на Alma Mater Europaea – ЕСМ, заедно со Дитер Шленкер, директор на Историските архиви на Европската унија (НАЕУ), го организираа првиот онлајн симпозиум „Дигитална трансформација во архивската наука“ наменет за архивисти, академци и специјалисти по архивистика од цела Европа; претставниците од Државниот архив на Република Северна Македонија споделија искуства за идните активности и за аспектите на дигиталното архивирање и на архивската наука, теорија и практика;

30. На 11 август во Прилеп Државниот архив ја промовираше брошурата со документи за Прилеп и Крушево од Илинденскиот период „Документи за Прилеп и Крушево од Илинденскиот период“. Во неа се содржани записи од османлискиот период и повеќе илинденски сведоштва. Брошурата ја приредија: д-р Јасмина Дамјановска, м-р Гоце Стојановски, Елена Чагороска и м-р Мустафа Алиоски;

31. На 30 август Директорите на Државните архиви на Република Северна Македонија и Црна Гора, д-р Емил Крстески и Саша Томановиќ во Цетиње потпишаа договор за соработка. На официјалната средба директорите разменија мислења за досегашните искуства и функционирањето на двата архива како и за идните нивни планови и активности. На свеченото потпишување на Договорот присуствуваше и нашиот амбасадор во Подгорица, Михајло Трпковски;

32. Државниот архив ја одбележа 30-годишнината од осамостојувањето на Републиката со изложба насловена „30 години независна држава“, која се состои од 9 банери, на кои се претставени најважните документи, фотографии, личности и настани во периодот од сувереноста 1991 до денес. Поставката беше изложена на 8 септември на Кејот „13 Ноември“;

33. Државниот архив учествуваше на Меѓународниот саем на книгата од 8 до 14 септември 2021 година со околу педесет наслови; на саемот се промовираа изданијата „Печат на времето – 70 години Државен архив (1951 – 2021)“, „Првите луѓе на Државниот архив (1951 – 2021)“ од проф. д-р Марјан Димитријевски и „Српски документи за историјата на Македонија – Поглаварство на град Скопје, Пасошка книга (1927 - 1929)“ приредена од проф. д-р Музафер Бислими;

34. Државниот архив и Одделението Битола, во соработка со Интернационалниот фестивал на филмска камера „Браќа Манаки“, организираа изложба како дел од официјалната програма на 42. издание на фестивалот од 17 до 24 септември 2021 година. Изложбата содржеше дел од богатиот архивски фонд на браќата Манаки, кој се наоѓа во Одделението Битола; фондот опфаќа приватни документи, материјали, предмети и фотографии;

35. Заменик-директорот на Државниот архив на Република Северна Македонија, проф. д-р Музафер Бислими, на 21 септември 2021 година на истражувачкиот престој во Тирана, Република Албанија, оствари работна средба со директорот на Генералната дирекција на архивите на Албанија, Ардит Бидо. На состанокот беа разгледани иницијативи за идни проекти што дополнително ќе придонесат за размена на професионални искуства;

36. Директорот на Државниот архив и официјален претставник на нашата Влада во процесот на сукцесија на архивските документи од поранешна Југославија на 5 октомври во Белград имаа средби и разговори со министерот за надворешни работи на Србија д-р Никола Селаковиќ и со директорот на Архивот на Југославија д-р Милан Терзиќ. Главна тема беше забрзувањето на процесот на дигитализација на документите што се однесуваат на Македонија од периодот по Втората светска војна до 1992 година и нивно преземање од депоата во Белград;

37. Директорот на Државниот архив д-р Емил Крстески на 20 октомври 2021 година го посети Генералниот директорат на архивите на Република Италија, при Министерството за култура на Република Италија и имаше работна средба со директорката, д-р Ана Марија Буси, на која двајцата директори потпишаа Договор за соработка помеѓу Државниот архив на Република Северна Македонија и Генералниот директорат на архивите на Република Италија. На потпишувањето на Договорот за соработка присуствуваше и г. Звонимир Поповиќ, в.д. амбасадор на Република Северна Македонија во Република Италија;

38. Генералното собрание на Меѓународниот центар за архивско истражување – ИКАРУС на 18 октомври 2021 година ја одржа својата втора редовна годишна средба за 2021 година, кој се одржа онлајн. Во исто време се одржа и 27. Конвенција на оваа меѓународна асоцијација (18 и 19 октомври). Државниот архив беше претставуван од директорот, д-р Емил Крстески и г-ѓа Светлана Успрцова, раководител на Секторот за истражување, меѓународна и домашна соработка и публикување архивски материјал. Главна тема беше т.н. „Агенда 2023“ за програмите и проектите во Европа поврзани со културното наследство;

39. Државниот архив на 28 и 29 октомври 2021 година учествуваше на XVIII меѓународна конференција „Документацијата во информатичкото општество: Дигитално трансформирање во интерес на луѓето, општеството и државата“. Оваа меѓународна конференција беше организирана од Евроазискиот регионален огранок на Меѓународниот архивски совет, Серускиот научноистражувачки институт за документација и архивски работи (ВНИИДАД) од Москва, Руската Федерација и Рускиот државен универзитет за општествени науки.

Издавач / Publisher:

Државен архив на Република Северна Македонија/
The State Archives of the Republic of North Macedonia

За издавачот / For the publisher:

Емил Крстески/ Emil Krsteski

Лектура / Editor:

Маргарета Карајанова / Margareta Karajanova
Евгенија Стојанова / Evgenija Stojanova

**Превод на текстови на англиски јазик /
Translation from Macedonian into English:**

Блерта Емини / Blerta Emini

Лектура на текстови од англиски / English Editor:

Софија Поповска / Sofija Popovska

**Превод на текстови од руски и бугарски јазик /
Translation from Russian and Bulgarian into Macedonian:**

Ленина Жила / Lenina Zila

**Ликовно – графичко обликување и компјутерска обработка /
Art, graphic design and computer processing:**

Јасмина Дамјановска и Јован Стојановски/
Jasmina Damjanovska and Jovan Stojanovski

Печати / Printed by:

Ива 2003, Велес / Iva 2003, Veles

Формат / Format:

Б 5 / В 5

Тираж / Impresion:

550

архивистика
историја

документи
архивистика
историја
архивистика
документи
историја
историја
документи
документи

ISSN 0350 - 1728